

Державний торговельно-економічний університет

А. Ю. Присяжнюк

**СИНГУЛЯРНІСТЬ КЛАСТЕРНОГО
РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ
ЕКОНОМІКИ**

Монографія

Київ 2022

**Розповсюдження і тиражування без офіційного дозволу ДТЕУ
заборонено**

УДК 330.5:338.24:330.722.4П75
П 76

Автор А. Ю. Присяжнюк, канд. екон. наук, доцент

Рецензенти: О. М. Паливода, д-р екон. наук, професор кафедри менеджменту зовнішньоекономічної діяльності Національного авіаційного університету;

П. І. Безус, канд. екон. наук, доцент, завідувач кафедри менеджменту та міжнародних економічних відносин Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського;

С. І. Бай, д-р екон. наук, професор, завідувач кафедри менеджменту Державного торговельно-економічного університету

*Рекомендовано до друку вченою радою
Державного торговельно-економічного університету
(протокол № 5 від 26 квітня 2022 р.)*

Присяжнюк А. Ю.

П 76 Сингулярність кластерного розвитку національної економіки :
монографія / А. Ю. Присяжнюк. – Київ : Держ. торг.-екон. ун-т,
2022. – 300 с.

ISBN 978-966-918-045-2

DOI: 10.31617/m.knute.2022-145

Представлена монографія є однією зі спроб комплексно, з використанням сучасних методів пізнання і врахуванням новітніх наукових досягнень дослідити кластерний розвиток національної економіки. Автором проведено теоретичну експлікацію кластерних підходів в розвитку складних економічних систем: визначено та систематизовано етапи еволюції наукових поглядів на розвиток складних економічних систем на основі системного підходу; конкретизовано теоретичну парадигму самоорганізації економічних систем у контексті кластерних підходів; обґрунтовано теоретико-концептуальну сутність кластерів як форми організаційної конфігурації складних економічних систем, методологію управління кластерним розвитком національної економіки. Особливу увагу приділено аналітичній оцінці стану та перспективам кластерного розвитку національної економіки в розрізі бюджетоутворюючих галузей, виокремленню перспективних напрямів розвитку екологічних, інформаційно-технологічних, торговельних кластерів, аналізу кластерного розвитку галузей, що мають позиції флагманів у наповненні бюджету, обґрунтуванню концепції кластерного розвитку внутрішньої торгівлі в структурі національної економіки.

Видання призначено для дослідників, практиків, експертів з питань кластерного розвитку та всіх зацікавлених читачів.

УДК 330.5:338.24:330.722.4П75

ISBN 978-966-918-045-2

© Присяжнюк А. Ю., 2022

© Державний торговельно-економічний університет, 2022

ЗМІСТ

Передмова	4
Розділ 1. Теоретична експлікація кластерних підходів у розвитку складних економічних систем	11
1.1. Еволюція наукових поглядів на розвиток складних економічних систем	11
1.2. Теоретична парадигма самоорганізації економічних систем у концепціях «еволюційної економіки» та кластерних підходів	39
1.3. Теоретико-концептуальна сутність кластерів як форми організаційної конфігурації складних економічних систем ..	66
Розділ 2. Методологія управління кластерним розвитком національної економіки	83
2.1. Методологічні аспекти дослідження кластеризації економічної системи	83
2.2. Інструменти кластерного розвитку економіки	109
2.3. Методологія управління ефективністю кластерного розвитку	118
Розділ 3. Стан та перспективи кластерного розвитку національної економіки в розрізі бюджетоутворюючих галузей	127
3.1. Загальна оцінка сучасного стану кластерів в Україні	127
3.2. ІТ-кластери в Україні: перспективи та потенціал розвитку ...	169
3.3. Фінансові конгломерати як специфічна форма кластерів	181
3.4. Розвиток екологічних кластерів у контексті смарт-спеціалізації регіонів	188
3.5. Кластерна мобілізація у протидії COVID-19: Україна та ЄС	198
Розділ 4. Обґрунтування концепції кластерного розвитку торговельних кластерів у структурі національної економіки	204
4.1. Інституційні передумови кластерного розвитку в торгівлі.....	204
4.2. Державно-приватне партнерство в стимулюванні розвитку торговельних кластерів	223
4.3. Імплементация організаційно-економічного механізму розвитку торговельних кластерів у контексті макроекономічних пріоритетів	248
Післямова	273
Список використаних джерел	280

ПЕРЕДМОВА

Монографія «Сингулярність кластерного розвитку національної економіки» відображає результати фундаментального дослідження кластерних ініціатив у площині існуючого організаційного та інституційного дизайну економічної системи та їх подальшої імплементації в умовах затяжних стагнаційних процесів. За своїм наповненням дослідження спрямоване на отримання нового наукового результату, посилення теоретичних знань й компетентностей, що сприяють оновленню національної економіки на засадах кластерного підходу, який доводить свою ефективність в економічних системах країн ЄС.

Представлені в монографії результати відповідають вимогам суспільної актуальності та значущості, відзначаються високим ступенем наукової новизни, об'єктивності й достовірності, доступністю висновків і рекомендацій для їх використання в розробці положень національної кластерної політики, яка є пріоритетною в прискоренні темпів економічного відновлення та подальшого зростання економіки України. Також вони спрямовані на створення системоутворюючих знань, прогресивних технологій, розв'язання важливої наукової проблеми кластерного розвитку економічної системи, що має загальнонаціональне значення.

Кластерний розвиток національної економіки в класичному розумінні розглядається як інструмент підвищення конкурентоспроможності, який фокусується на процесах інтеграції економічних потенціалів підприємств-учасників, але в Україні досвід створення кластерів є фрагментарним. одночас країни Європейського Союзу, без виключень, використовують кластерну політику як базис економічного зростання. Вітчизняна наукова думка зосередила більшість теоретичних і прикладних досліджень кластеризації в промисловості та аграрній сфері, при цьому кластерні ініціативи в торгівлі, екологічній індустрії, інформаційно-технологічній галузі знаходяться поза увагою сучасної науки, тому

на користь вибору цього наукового напрямку дослідження переконливо свідчать економічні реалії сьогодення, які потребують радикального переосмислення.

Таким чином, розробка єдиної методологічної основи кластерного розвитку економіки України є фундаментальним проблемним полем для активного пошуку науково обґрунтованого шляху вирішення.

З огляду на стратегічні пріоритети економічного розвитку країни, кластери є трансфер-фактором інновацій і потенційно підвищують інвестиційну привабливість суб'єктів підприємництва, створюють потужну платформу для нових робочих місць, збільшують бюджетні надходження, надають фінансові й економічні імпульси для динамічного розвитку конкурентоспроможності. Актуальність кластеризації економіки в теорії та практиці посилюється фрагментарністю її аналізу та вибіркоким підходом щодо висвітлення окремих аспектів методології та імплементації на практиці.

Світова практика переконливо засвідчує ефективність організаційних трансформацій внаслідок утворення економічних агломератів – кластерів. У процесі кластерної організації економіки досягається ефект глокалізації, тобто відбувається проєкція глобальних стратегій на локальні цілі, а саме посилення конкурентоспроможності в галузевому розрізі.

В Україні досвід створення кластерів формується в умовах невизначеної державної політики. Ще й досі кластерний розвиток розглядається як нетрадиційний інструмент підвищення конкурентоспроможності територій економічного розвитку, який фокусується на інтеграції та когерентності економічних потенціалів учасників.

Актуалізація кластерних підходів у галузевому аспекті також обумовлена циклічністю кризових явищ, які порушують умови економічної рівноваги та створюють перекося в відтворенні суспільного продукту. Тому постає об'єктивна необхідність кластерного розвитку з метою посилення функції їх соціально-економічної адаптації. Разом з тим, процес

Сингулярність кластерного розвитку національної економіки

кластеризації не є хаотичним, тому потребує науково-концептуальних та методологічних управлінських підходів, які забезпечать гомеостазис інтегрованої бізнес-системи.

Проблеми кластеризації в площині складних економічних систем завжди знаходились в центрі уваги науковців. Теоретико-методологічним засадам та практичним рекомендаціям щодо підвищення ефективності управління складними соціально-економічними системам присвятили науковий доробок такі вчені, як: Бай С., Воронов А., Гакен Х., Геєць В., Дарвент Д., Дахмен Е., Дудкіна К., Длугопольський О., Зінченко О., Курдюмов С., Капіца С., Лоренц Е., Мазаракі А., Марков Л., Маршал А., Мясникова Л., Мельман І., Портер М., Прайс В., Саймон Г.

Значний внесок у дослідження проблем організації та діяльності підприємств у межах кластерних структур, вивчення впливу кластерного підходу на підвищення ефективності розвитку підприємств та інституцій зробили такі вчені, як: Богма О., Боукен Р., Войнаренко М., Герасимчук Н., Григор'єв Г., Гуменюк О., Заремба П., Мельникова М., Петкова Л., Письмак В., Ратушняк В., Семенов Г., Соколенко С., Сторпер М., Тищенко О., Фіщук О., Швець І. та інші.

Переважну більшість теоретичних і прикладних досліджень кластеризації зосереджено на її внутрішній, організаційно-економічній архітектурі, при цьому кластерні ініціативи на рівні державно-приватного партнерства знаходяться поза увагою сучасної наукової думки, тому метою написання монографії є розробка й обґрунтування теоретико-методологічних засад кластерного розвитку національної економічної системи в умовах посилення необхідності його сингулярності, що обумовлено кризовими та пандемічними шоками сучасності.

Відповідно до поставленої мети автором вирішено такі завдання:

- досліджено еволюцію наукових поглядів на розвиток складних економічних систем;

Передмова

- розроблено теоретичну парадигму самоорганізації економічних систем у концепціях «еволюційної економіки» та кластерного підходу;
- визначено теоретико-концептуальну сутність кластерів як форми організаційної конфігурації складних економічних систем;
- систематизовано та розвинено методологічні аспекти дослідження кластеризації економічної системи;
- запропоновано сучасні інструменти кластерного розвитку економіки;
- досліджено методологію управління ефективністю кластерного розвитку;
- проведено загальну оцінку сучасного стану кластерів в Україні та ЄС;
- визначено перспективи та потенціал розвитку ІТ-кластерів в Україні;
- обґрунтовано пропозиції щодо формування фінансових конгломератів як специфічної форми кластерів;
- обґрунтовано перспективи розвитку екологічних кластерів в контексті смарт-спеціалізації регіонів;
- запропоновано модель кластерної мобілізації в Україні та ЄС задля протидії COVID-19;
- визначено інституційні передумови розвитку торговельних кластерів;
- розроблено рекомендації щодо державно-приватного партнерства в стимулюванні розвитку торговельних кластерів;
- визначено механізм інноваційного розвитку торговельних кластерів;
- запропоновано механізми імплементації організаційно-економічного розвитку торговельних кластерів у контексті реалізації макроекономічних пріоритетів.

Об'єктом дослідження в монографії є процес кластерного розвитку національної економічної системи.

Сингулярність кластерного розвитку національної економіки

Предмет дослідження становить сукупність принципів та методологію управління кластерним розвитком національної економіки.

У контексті дослідження кластерів, що є складними структурами, для аналізу явищ біфуркації та самоорганізації конструктивно недостатнім є розуміння поведінки їх відокремлених елементів на мікрорівні. Звідси автор використовує системний підхід у дослідженні кластерного розвитку, який передбачає дослідження кластерів як сукупність проблемних мікрофлуктуацій, що виникають у суб'єкта при генеруванні інсайдерської інформації з системи. Також авторка обґрунтовує доцільність використання нового модального підходу для проведення дослідження, який, на відміну від традиційних, становить сукупність когнітивно-семантичних складових процесу дослідження кластерів, що забезпечують взаємодію суб'єктів-спостерігачів системи та їх нелінійну сумісність із структурними конструктами системи.

Архітектуру дослідження становлять й такі традиційні методи: монографічний – при вивченні природи походження та виникнення кластерів як дискретних складових економічних систем; фрейми наукової абстракції та діалектики – при обґрунтуванні дефініційного апарату та змісту теоретичних положень кластеризації; кластерний аналіз, комплекс економіко-статистичних і математичних методів аналізу – при виявленні системних ознак функціонування та порушень розвитку складових національної економічної системи в динаміці; методи аналогії – при обґрунтуванні основних рекомендацій щодо розробки стратегії державного регулювання кластеризації в рамках політики економічного зростання.

У монографії запропоновано праксеологічно-інноваційну методологію дослідження, яка, на відміну від існуючих, дозволяє обґрунтувати створення потужної інноваційної інфраструктури із спільними координаційними центрами та

системою показників ефективності кластерного утворення. Також, на відміну від наявних методологій дослідження економічних систем, праксеологічно-інноваційна методологія дозволяє відстежити морфогенез кластерів у забезпеченні організаційних трансформацій національної економіки шляхом формування інституційної складової економічної поведінки.

Інформаційну базу для написання монографії склали: наукові праці вітчизняних і зарубіжних вчених, що присвячені процесам кластеризації та управління складними економічними системами; статистичні дані Державної служби статистики України про стан і функціонування сфери і галузей економіки, звітна документація кластерів; міжнародні та національні стандарти.

Наукова новизна полягає в обґрунтуванні теоретико-методологічних основ щодо вибору напрямів удосконалення управління кластерним розвитком національної економіки. Найбільш суттєвими науковими результатами дослідження, що відзначаються новизною, є такі:

- обґрунтовано праксеологічно-інноваційний підхід щодо трактування концепції кластерної економіки на засадах самоорганізації, ресурсної автономії та модифікації економічної поведінки. На відміну від існуючого модального, запропонований підхід детермінує просторову трансформацію та зміну організаційної форми, набуття нової якості системи без втручання сил екзогенного середовища, що забезпечує створення потужної платформи субконтрактингу, стимулює додаткові резерви оптимізації ресурсного забезпечення;
- удосконалено понятійно-термінологічний апарат теорії управління кластеризацією. Зокрема, впорядковано поняття «організаційний розвиток економічної системи», що в рамках кластеризації організації пропонується трактувати як процес реконфігурації організаційного дизайну галузі

Сингулярність кластерного розвитку національної економіки

шляхом використання горизонтально-інтеграційних технологій просторового переформатування її операційних, економічних, інноваційних та соціальних складових за принципом ендемічності та системного синергізму для досягнення емерджентності та підвищення ефективності функціонування загалом;

- розроблено методологічні положення дослідження кластерного розвитку національної економіки, що, на відміну від існуючих, враховують інтегральні ефекти;
- набули подальшого розвитку наукові підходи до розробки механізмів управління кластерним розвитком, що передбачає розробку та узгодження проєктів розвитку на різних рівнях управління у межах процесу кластеризації з визначеними цільовими орієнтирами та ресурсними обмеженнями щодо їх досягнення, що сприятиме підвищенню ефективності таргетованого управління кластерами.

Загалом за своїм наповненням монографія має наукову та практичну цінність й може становити інтерес для представників наукової спільноти, дослідників, практиків, експертів з питань кластерного розвитку, представників органів державного управління, бізнесу та усіх зацікавлених читачів.

Розділ 1. ТЕОРЕТИЧНА ЕКСПЛІКАЦІЯ КЛАСТЕРНИХ ПІДХОДІВ У РОЗВИТКУ СКЛАДНИХ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ

1.1. Еволюція наукових поглядів на розвиток складних економічних систем

У період глобальних рецесій економічні системи набувають характерних ознак порушення рівноваги, тобто відбувається їх структурна трансформація та об'єктивна зміна траєкторій подальшого розвитку. Конфігураційні контури складних економічних систем детермінують їх основні властивості – відкритість, емерджентність, складність внутрішніх зв'язків та здатність до самоорганізації. В умовах порушення системної рівноваги зазначені властивості втрачають свою функціональну здатність, що призводить до економічних мутацій та латентності економічної системи загалом.

У розрізі порушень лага в економічних циклах деформації зовнішніх умов функціонування економічних систем трансформуються з локальних у системні. Практика управління економічними системами в умовах деформованої циклічності засвідчує обмеженість та недостатність стандартних теорій економічного розвитку.

Так, ортодоксальна неокласична концепція розвитку складних економічних систем базується на таких твердженнях, як вичерпність ресурсів, максимізуючий економічний біхевіоризм індивідів, раціональність управлінських рішень, стійкість економічних переваг, методологічний індивідуалізм і прагнення економічної системи до рівноваги та самоорганізації. Втім сучасна парадигма соціально-економічного розвитку спонукає до диверсифікації форм державного та приватного регулювання економічних відносин та різновекторності зв'язків між економічними суб'єктами, нераціональності управлінських рішень, адаптації економічної поведінки, стимулюванні трансфер-факторів економічної інформації різного ступеня репрезентативності, інституціалізації економічних відносин.

Сингулярність кластерного розвитку національної економіки

Відтак сучасні наукові постулати неокласиків щодо розвитку складних економічних систем дещо обмежують теоретичні можливості дослідження економіки в умовах девіації циклічності, в розрізі дисипативності самого процесу розвитку. Зважаючи на вищенаведені твердження, вивчення ретроспективних аспектів еволюції складних економічних систем дозволить сконцентрувати наукове дослідження на різновекторності сучасних теоретичних підходів до розвитку складних економічних систем у діапазоні від синергетичної до коеволюційної економіки. Також детальне вивчення еволюції наукових поглядів на динамічні перетворення економічних систем сприятиме конструктивному відсіюванню дискретних субтеорій та обмеженості їх постулатів.

Складні економічні системи досить глибокі за своєю гносеологічною та епістемологічною сутністю, тому мають широкий спектр трактування й виступають предметом дослідження цілої низки наукових шкіл, кожна з яких виокремлює свої аспекти її розгляду.

Важливість теоретичного осмислення еволюційних перетворень у складних економічних системах підвищується із домінуванням у вітчизняній та зарубіжній науці прикладних проблем оптимізації економічних структур та інститутів, регулювання та саморегулювання економіки, її самоорганізації. Не применшуючи значущості прикладних проблем економіки, необхідно усвідомлювати базисну роль дослідження фундаментальних властивостей економічних систем та еволюційної парадигми економічних змін.

На наш погляд, внутрішні детермінанти систем будь-якого типу формують ступінь їх складності та визначають подальшу еволюцію у функціонуванні, тому зміна поглядів та підходів до властивостей категорії «складність» щільно корелює із еволюційними декомпозиціями економічних систем. Тож базовим в еволюції економічних систем пропонуємо визначити дослідження «складності», оскільки її метафізичність у природі високоагрегованих систем (якими

Розділ 1. Теоретична експлікація кластерних підходів у розвитку складних економічних систем

і є економічні, політичні, соціокультурні, біологічні, хімічні та інші системи) важко заперечити. Вивчення феномену складності на теоретико-методологічному рівні дає змогу більш обґрунтовано окреслити контури точок біфуркації прогресу одних систем і регресу або й деградації інших.

Складність та простота як різнополярні поняття все ж мають спільну ознаку об'єктивності, при цьому якісні або кількісні трансформації простих систем створюють передумови для їх ускладнення. Тому очевидно, що субстрат «складність» змінює свою епістемологію відповідно до зміни структур і абстрактно-раціональних площин, а також перебуває у стані перманентного руху.

Сучасна наукова думка розглядає сутнісні характеристики складності під різним кутом зору: як природну або набуту властивість об'єкта дослідження, процесуальне явище, властивість конвергенції сучасних інноваційних технологій (GREN, NBIC). Зазначимо, що гносеологія складності полягає в демаркації понять «простого», яке здається складним, та «складного», що вочевидь є простим.

Процес розуміння складного відбувався динамічно й триває і досі, оскільки переосмислення функціонування систем в умовах відкритості та економічної інтеграції потребує складного глобального мислення та адаптивного світосприйняття. Із розвитком людства поступово відбувалась еволюція складності, з'являлись нові межі її розуміння та моделі функціонування, які спонукали до асиміляції природних систем із суспільними. Таким чином, виникли політична складність, соціокультурна, суспільно-економічна, тобто неоднорідна, а гетерогенна.

Найбільш раціональне вивчення складності як властивості системи сучасні дослідники пов'язують з іменами І. Ньютона, К. Лінея, П. Лапласа та іншими науковцями-фундаторами в царині фізики та біології. Проте праці та прикладні закони епохальних вчених стосувалися моногенних механістичних систем. З огляду на це, погоджуємось із тезою Н. В. Кочубея: «...навіть у механічних системах, що

складаються з кількох тіл, у тому випадку, коли процеси нестійкі, присутня невизначеність. Щоб спрогнозувати кожен окрему траєкторію, необхідно знати початкові умови з нескінченною точністю. Тобто методами класичної механіки неможливо описати навіть нестійкі динамічні системи, не кажучи про більш складні випадки біологічних або соціальних систем» [1, с. 17–23].

У свою чергу, природа економічних систем за своєю структурною ієрархічною підпорядкованістю та схильністю до ентропії відображає параметричну єдність із біологічними, фізичними та соціальними системами, тому є практичним втіленням більш складного ієрархічного набору дискретних складових. Таким чином, сутнісна ознака складності як наукової категорії впливає із парадигми метасистемності: дискретності природних систем та суспільних формацій: економічних, фінансово-кредитних, соціокультурних.

Вагомий внесок у континуум поняття «складність» здійснив Г. Хакен. Перші методологічні концепції на основі феномену «складність» дослідник опублікував в 1969 р. на сторінках наукового доробку «Синергетика» [2]. Автор використовує поліфонічний підхід, який ґрунтується на виокремленні трьох основних рівнів складності в межах однієї системи, зокрема мікроскопічний, мезоскопічний та макроскопічний. Вчений розглядав складну біологічну систему відповідно до вищенаведених рівнів: мікроскопічний – ядро клітини; мезоскопічний – органи системи; макроскопічний – сукупність органів (тобто організм), або ж система загалом.

Вихідною точкою у визначенні рівня складності Г. Хакен вважає інформацію, при цьому керуючись виключно семантичним підходом. Саме макроскопічному опису приділяється особлива увага, адже він дозволяє досягати ущільнення інформації, розглядати не індивідуальні мікроскопічні дані, а глобальні властивості складних систем у результаті синергії їх структурних складових [3].

Так, спроби Г. Хакена варто вважати першими проявами методологічного обґрунтування наукового феномену саме

Розділ 1. Теоретична експлікація кластерних підходів у розвитку складних економічних систем

природної складності через призму інформаційної складової, але зважаючи на динамізм в дослідженнях проблематики економічної синергетики, подальші дослідження виявили, що інформація не є еталонним модулем складності загалом, а становить базову детермінанту в її природному стані.

Проведемо паралель у структуризації економічної системи за логікою природної складності Г. Хакена. Відповідно, мікроскопічний рівень складності – підприємство; мезоскопічний – галузь, кластер; макроскопічний – економічна система; метаскопічний – світова економічна система. При цьому екзогенне та ендогенне середовища функціонування сучасних економічних систем, дискретність набору їх структурних елементів доводять, що вищенаведені рівні поглиблюються відповідно до просторово-організаційної конфігурації та циклічності соціального часу. Отже, стає очевидним, що організаційний дизайн економічної системи та наявність циклу соціального часу виражає рівень її складності у якісному вимірі.

Вищенаведена сентенція є опозиційною до абстрактного розуміння й втілює міждисциплінарну методологію складних систем у наукових дослідженнях трансформаційної економіки постіндустріальної формації. Йдеться про оновлення методологічного апарату економічної теорії, його конструктивну перебудову на засадах основних принципів складності.

З огляду на це, організаційна конфігурація складної економічної системи може слугувати певним мірилом складності. Так, в економічній системі у процесі виробництва суспільного продукту суб'єкти підприємництва значно прискорюють процес розширеного відтворення, економії та ресурсозбереження в результаті інтеграційних процесів, що генерують нові організаційні системи більш складного порядку. Таким чином, досягається ефект системної синергії як наслідок посилення міри складності економічних зв'язків.

Архітектуру німецької наукової школи в дослідженнях складності важко уявити без наукових поглядів послідовника й однодумця Г. Хакена – К. Майнцера, президента Німецької

спілки з вивчення складних систем і нелінійної динаміки. Автор концентрує свої дослідження в площині самоорганізації складних систем та їх динаміки в економіці й суспільстві загалом. «...Управління майбутнім відбувається в умовах складності. Складність породжує нелінійну динаміку. Тому наслідки нелінійної динаміки вивчаються для управління складною поведінкою на підприємствах і в адміністративних системах» [4, с. 167].

У дослідженнях К. Майнцера превалює перцептивність складності систем, прогнозованості їх поведінки й управління в умовах складності, що залежить від суб'єкта прийняття рішень у системі. З огляду на це, дослідник на основі висновків про необоротність математичних моделей обґрунтував онтологічну обчислювальну складність. Наголошуючи на складність досліджуваних об'єктів і відповідну складність досліджень, він зазначає: «Обчислювальна необоротність відповідає необоротності в часі та неможливості відновити початкову конфігурацію... У багатьох випадках не існує кінцевої програми, яка б передбачала розвиток складних і випадкових структур... У цьому випадку питання про те, як буде поводити себе система в далекому майбутньому, є нерозв'язним, позаяк не може існувати кінцевого обчислення, яке може дати на нього відповідь» [4, с. 180].

На підставі розуміння обчислюваної складності автор доходить висновку про те, що навіть повне знання поведінки елементів системи на мікрорівні не гарантує точного передбачення її майбутнього розвитку. Отже, неможливо передбачити, як поводитиме себе система, можливо тільки «прожити» весь еволюційний шлях разом із нею або можливі сценарії розвитку. Тобто теорія складності суттєво впливає не тільки на теоретичні уявлення стосовно складних біологічних, екологічних, соціальних, політичних тощо утворень, але й на етичні погляди [1].

Визнаним науковим корифеєм у дослідженні поняття «складність» й «складні системи» є нобелівський лауреат І. Пригожин. Наукові постулати теорії дисипативних систем

Розділ 1. Теоретична експлікація кластерних підходів у розвитку складних економічних систем

І. Пригожина й Г. Ніколіса [5] у царині фізики, зокрема термодинаміки, набули міждисциплінарного характеру й стали основоположними в методології дослідження складних соціоекономічних явищ. У науковій школі І. Пригожина тлумачення складного відбувається через математичний апарат та умову нерівноважності системи. Дослідник апелює поняттями біфуркації та хаосу, які при зміні умов функціонування системи визначають проміжний рівень її складності. Автор визначає «складність» як процесне явище: «...ознакою складного процесу є здатність здійснювати переходи від одного режиму системи до іншого...» [5, с. 48]. З огляду на зазначену вище тезу, науковець розвиває положення про щільну кореляцію між ієрархічною структурою системи та її динамізмом, окреслюючи базові ознаки «перехідної складності». При цьому І. Пригожин артикулює детермінізмом умов, які передують та зумовлюють сам процес переходу однієї форми складності в іншу.

Автор поглиблює наукові принципи складності як процесу через подолання ортодоксальної наукової статичності в лінійних системах, акцентуючи увагу на їх неупорядкованості (певній розпороченості структурних елементів), часовій асиметрії та циклічності. І. Пригожин та його послідовники також тлумачили складність як властивість системи, що в умовах девіації має більш ніж один атрактор (тобто рішення або вектор розвитку), який генерує інновації [6].

Так, в сучасних умовах складність економічних систем визначається їх інноваційним потенціалом й може тлумачитись як технологічна складність постіндустріальної формації, що виникає в результаті наростаючої конкуренції. В складних економічних системах саме інновації та інші прояви техніко-технологічних змін стали точкою біфуркації в переході до економіки знань та інформаційного суспільства.

На нашу думку, методологія дослідження функціонування складних систем та, власне, нашарування їх складності, фундаментально обґрунтовані І. Пригожиним, мають не тільки локальне значення у термодинаміці, а й загально-

Сингулярність кластерного розвитку національної економіки

наукове, таке, що проникає в економічну систему як результат суспільної інституційної інженерії. Для вітчизняної наукової думки ще й досі залишається нетрадиційним між-дисциплінарне проникнення методології фізики в економічний простір.

Проте «еконофізика» як цілісно сформована наукова царина, що володіє потужним теоретико-дефініційним апаратом й застосовує методологію фізики до аналізу економічних явищ набула наукового резонансу в другій половині 1990-х р. у результаті спроби імплементації фізичних методів у проблемну площину управління складними системами, викладеними економікою.

Як економічний науковий субстрат «еконофізика» був запропонований американським фізиком Х. Ю. Стенлі для органічного компонування цілої низки економічних та фінансових досліджень, в яких типово фізичні методи і прийоми використовувалися при вирішенні задач циклічної економічної природи. Офіційна презентація та визнання еконофізики як науки, що є основоположною для багатьох сучасних економічних шкіл та навчальних дисциплін вищої школи, відбулося в 1998 р. в Будапешті [7].

З точки зору методологічного оновлення та збагачення саме економічної науки, використання методології складності (як фізичного явища) має принципове значення, адже вона торкається й площини управління системами через механізми прийняття рішень, націлених на підвищення адаптивності системи, формування резервної стійкості до кризових станів й атипових циклів.

На користь вищенаведеного свідчить теза І. Пригожина про те, що складність системи також проявляється через множину альтернатив її подальшого руху, тобто властивість вибору більш ніж одного рішення в певних заданих умовах. Як уже зазначалось вище, такими умовами у природничих системах є дисипативність та невпорядкованість, що в складних економічних системах виявляється через динамізм зовнішнього середовища, тож інваріативність подальшого

Розділ 1. Теоретична експлікація кластерних підходів у розвитку складних економічних систем

розвитку систем економічного типу методологічно близька до природничих й реалізується в точках біфуркації.

Також варто зауважити, що вибір інструментів управління в системах різного типу складності залежить не тільки від певних заданих умов, а й від суб'єкта, що здійснює управлінський вплив. Зокрема, в економічній системі адміністративного соціалізму рішення щодо її подальшого зростання або ж розвитку приймалися виключно на рівні держави, а в сучасних ринкових системах господарські рішення приймаються усіма учасниками економічних відносин: як на рівні державних органів управління так і окремими суб'єктами підприємництва.

Концептуальні підвалини трактування «складності» в соціально-економічному аспекті як невід'ємної характеристики адаптивної системи є предметом дослідження багатьох світових організацій та науково-дослідних установ. Флагманами в пізнанні складності є науковці Інституту дослідження складних адаптивних систем у Санта-Фе – К. Вуд, Д. Волперт, П. Саблоф [8], які започаткували теорію складних адаптивних систем й визначили її методологічні фрейми. Наукові доробки дослідників із Санта-Фе зосереджені навколо двох експлікативних підходів у визначенні концепту складності – редуційного та системного. На наш погляд, обидва підходи мають концептуальні недоліки, які звужують межі сутності поняття «складність» (рис. 1.1).

Так, редуційний підхід передбачає декомпозицію елементів складної економічної системи, звідси для процесу пізнання характерне узагальнення, тобто стиснення або уніфікація інформаційного потоку. Такий підхід варто визнати еталонним для менш структурованих систем. Для складно-інтегрованих систем узагальнення як інструмент пізнання неспроможне чітко змоделювати цілісну економічну поведінку системи, описати феномен синергізму та самоорганізації.

Сингулярність кластерного розвитку національної економіки

Рис. 1.1. Наукові підходи у дослідженні концепту «складність»

Джерело: розроблено автором.

Щодо системного підходу, то згідно принципів його функціонування ідентифікація та прогнозування поведінки системи також ускладнене, оскільки управління її компонентами визначається не константою, а стохастичністю поведінки суб’єкта-дослідника.

Таким чином, вищенаведені тези спонукають до обґрунтування модального підходу в дослідженні концепту «складність» (рис. 1.1). Пропонуємо трактувати модальний підхід як сукупність когнітивно-семантичних складових

Розділ 1. Теоретична експлікація кластерних підходів у розвитку складних економічних систем

процесу дослідження «складності», які забезпечують взаємодію суб'єктів-спостерігачів системи та їх нелінійну сумісність із її структурними конструктами. За умови використання запропонованого підходу забезпечується деструктуризація елементів системи, її інформаційних потоків у відповідності до нелінійної поведінки суб'єктів дослідження, що дасть змогу передбачити біхевіористичні флуктуації та їх вплив на функціонування й ієрархію складності економічної системи.

У практичному розрізі функціонування національної економічної системи зростання дії нелінійних поведінкових факторів суб'єктів, що справляють управлінські впливи, є очевидним. Так, деформація національної економічної системи під впливом військово-політичних екзогенних втручань призвела до втрати територіальної цілісності, порушення економічного та політичного суверенітету, розбалансування внутрішнього фінансово-економічного потенціалу та резервів до його відновлення та нарощення.

Отже, детермінуючі флуктуації визначили нову множину точок біфуркацій й, відповідно, ієрархічне посилення рівня складності розвитку української економіки, а вибір шляхів подолання ентропії системи залежить від суб'єктів управлінського впливу (політичних опонентів та економічних контрагентів). У результаті національна економічна система регулюється в ручному режимі.

Впровадження програми реформ 2020 синтетика діяльності Національного банку України, норми і положення фіскальної політики, принципи формування системи національно економічної безпеки – це, відповідно, атрактор, що повністю залежить від біхевіористичних складових (політична приналежність законодавчих та центральних органів виконавчої влади, соціально-економічна самосвідомість суспільства).

У продовження екологізації сутності поняття «складність» на вагомий інтерес заслуговують наукові погляди

представників Національного центру трансдисциплінарних досліджень у Парижі, зокрема видатного соціолога сучасності Е. Морена, філософів-антропологів Дж. Віко, П. Валері, Г. Башляра.

Так, представники французької наукової думки вважають, що «складність» у множині різновекторності трактувань є результатом інженерії трансдисциплінарності, що й задекларовано у документах ООН (ЮНЕСКО) та безпосередньо опубліковано в бюлетенях Асоціації складного мислення (Франція), заснованої під егідою Е. Морена.

Погляди дослідників зосереджені на тому, що інженерія трансдисциплінарності – це новий науковий раціоналізм або парадигма відкритого розуму, в якій роздуми невіддільні від дій, а все пізнання спирається на «таку дивну здатність розуму, як встановлювати причинно-наслідкові зв'язки» [9].

Із вищенаведеного субстрату «інженерія трансдисциплінарності» чітко прослідковується перетин різних дисциплінарних дослідницьких технологій та засобів модифікації наукового апарату, а також холістичний зв'язок знань і навичок, традицій і новацій. Епістемологія складності нерозривно пов'язана з прагматикою складності: наукові знання постійно піддаються трансформації під впливом практичних, технічних, політичних, культурних нововведень. З огляду на це, ключових контурів набуває процес моделювання складності. «.....У нас немає іншого доступу до світу складних систем, як побудова моделей цих систем. Нам нічого не дано, але всі ми повинні сконструювати....» [10, с. 68].

На наш погляд, у дослідженні феномену явища складності відбувся поступовий еволюційний перехід від об'єктивності й незворотності сприйняття до імперативу організаційного дизайну складності. Процедура відкриття складного світу замінюється технікою дизайну, втілення уявного і конструювання бажаного. «.... Епістемологія, а рівним чином і науки про суспільство, стають конструктивістськими» [10, с. 75].

Розділ 1. Теоретична експлікація кластерних підходів у розвитку складних економічних систем

Фундаментальними в дослідженні «складності» як процесу та наукової абстракції, на наш погляд, є наукові доробки Е. Морена й Б. Ніколеску. Дослідники розглядають це явище через призму трансдисциплінарності. Міркування Е. Морена щодо проникнення «складності» в дисциплінарні дослідження й системи є опозиційними до традиційних трактувань.

На відміну від традиційних постулатів щодо пізнання складного в рамках полідисциплінарного, міждисциплінарного та трансдисциплінарного проникнення, автор вбачає дослідження «складного» в ієрархічному виокремленні полідисциплінарного дослідницького поля, міждисциплінарного дослідження й трансдисциплінарної стратегії дослідження.

Б. Ніколеску посилив значення теоретичних фреймів «складності», визначивши останню як методологічний постулат трансдисциплінарної стратегії. Загалом дослідник вважає, що вона базується на трьох методологічних імперативах:

1) декомпозиція реальності за рівнями. Кожна дисципліна вивчає тільки якийсь фрагмент реальності, тільки один з її рівнів. Трансдисциплінарна стратегія пояснює динаміку процесу на кількох рівнях реальності одночасно, тому вона перетинає рубежі конкретних дисциплін і стає інструментом нівелювання гіперспецифікації й набуває функцій універсальності. Трансдисциплінарність не антагоністична міждисциплінарності, а доповнює її, оскільки з'єднує різні фрагменти реальності в єдину картину складності;

2) логіка взаємодоповнення. Трансдисциплінарність у пізнанні складності не протиставляє, а об'єднує, сполучає ті рівні складних явищ, які функціонують як протилежне, взаємовиключне [12];

3) складність. Трансдисциплінарність намагається зрозуміти реальність в її складності, а це саме та функція, яка властива синергетиці.

Щодо трактування дефініції «складність», то Е. Морен вважає: «складність виявляється тоді, коли різні елементи,

складові цілого, стають невіддільними один від одного і коли існує взаємозалежна, інтерактивна і взаємна ретроактивна тканина між об'єктом пізнання і його контекстом, частинами і цілим, цілим і частинами, частинами між собою. Тому складністю варто вважати зв'язок між єдністю і множинністю» [13].

Поряд із німецькою та французькою школами з пізнання науково-практичного феномену «складності» стрімкого розвитку в даній площині набуває російська наукова думка, генераторами якої варто вважати С. П. Курдюмова та О. М. Князеву. Дослідники фокусують свою увагу на взаємодії складових системи та їх співвідношенні у складному досліджуваному об'єкті. Автори розглядають «складність» через призму системності, не применшуючи при цьому методологічного значення трансдисциплінарності.

Ми поділяємо думку С. П. Курдюмова та О. М. Князевої [14, с. 127], що «...частина може бути складнішою за ціле (за поведінкою, за спектром можливих форм), якщо вона має більш високий показник нелінійності порівняно з цілим. Відповідно до нашого синергетичного бачення це має місце, вочевидь, у випадку людини в суспільстві. Людина є складнішою за соціальну групу або суспільство через те, що її нелінійність вища. Сильна нелінійність означає, що відповідному структурному утворенню на своєму рівні організації притаманний більш складний спектр просторово-часових форм-структур і можливих режимів розвитку».

Цілком очевидно, що для національної економічної системи як феномену «складності» властивий високий ступінь архаїзму (адміністративної моделі економічної поведінки) танелінійності поведінки окремих суб'єктів економічних відносин (організаційна розбалансованість, нераціональність розподілу ресурсів, політична рента та ін.), тому відновлення та розвиток галузей, регіонів або всієї системи занадто чутливі до стохастичності поведінки.

Розділ 1. Теоретична експлікація кластерних підходів у розвитку складних економічних систем

Дослідник В. Буданов розглядає «нелінійність» як ключову детермінанту становлення «складності». «Нелінійність» вчений описує через ефект синергії й порушення принципу суперпозиції: результат суми не дорівнює сумі результатів. Концептуальна позиція автора виражається через межу цілісності об'єкта, перетин якої (розпад, поглинання, злиття, руйнування) призводить до нелінійних ефектів. З таких позицій автора випливає, що складність – це метод розуміння різноманітності, а не метафізична категорія.

Окрім того, В. Буданов вважає, що для того, щоб перейти від одного стану до іншого, система змушена переходити простір їхньої спільної межі, сильної нелінійності [15]. Зауважимо, що при цьому ключову роль відіграє не сам факт проявів непрогнозованої, нелінійної поведінки гравців, а частка таких елементів у системі. В такому випадку когнітивні технології управління мають бути направлені на забезпечення автопоезису (самовідтворення) системи й послаблення флуктуацій як похідних нелінійності, що усувається в разі її адекватного організаційного реформування. В свою чергу, будь-яка організаційна зміна системи досягається порушенням константи підсистем нижчого порядку, тобто її цілісності.

Резюмуючи наведені вище наукові переконання В. Буданова, спробуємо розширити концептуальні фрейми теорії складності, зокрема її дефініційну архітектуру в науковому дискурсі «цілісність об'єкта – реконфігурація – нова складність». Зважаючи на предмет нашого дослідження – складні економічні системи – й маючи на меті глибинне наукове пізнання явища «складності» таких систем, розширення сутності даного концепту, вважаємо за доцільне впровадити в науковий обіг поняття «поріг організаційної складності» економічної системи.

На наше переконання, поріг організаційної складності економічної системи – це інтегральний показник якісного стану економічної системи в нелінійному просторі й

Сингулярність кластерного розвитку національної економіки

визначеному часовому модулі, який характеризує граничну здатність системи до самоорганізації у складну цілісність й обумовлює перехід на нову ступінь розвитку.

Іншими словами, поріг організаційної складності є тенденційним індикатором досягнутого системою рівня розвитку або економічної деградації, так званим збудником організаційної реконфігурації для збереження ефекту синергії. Опинившись за межею порогу організаційної складності, економічна система тяжіє до ефекту гістерезису, тобто перманентного повернення до пережитого сценарію розвитку. Феномен гістерезисної пам'яті системи небезпечний тим, що спонукає до перекосів у відповідності економічної поведінки системи до досягнутого вищого рівня складності.

Для формалізованого запису порогу організаційної складності економічної системи пропонуємо ввести такі умовні позначення базових складових:

OCL (organizational complexity limit) – поріг організаційної складності системи;

ER (economic resources) – економічні ресурси (природні ресурси, людський капітал, засоби праці, інформаційні потоки та ін.);

OR (operations results) – результати економічних операцій (фінансові результати діяльності державного й приватного секторів економіки);

OF (organisational forms of economic activity) – організаційні форми економічної активності;

EM (economic mechanism) – механізм економічного регулювання (пряме та опосередковане державне регулювання через фінансово-економічні та організаційні механізми підтримки й стимулювання розвитку системи).

Формалізовану модель «порогу організаційної складності» економічної цілісності пропонуємо зобразити через математичну функцію:

$$OCL = f(ER + OR + OF + EM) \quad (1.1)$$

Розділ 1. Теоретична експлікація кластерних підходів у розвитку складних економічних систем

Сутність запропонованої математичної функції ґрунтується на тому, що в еталонному сенсі організаційна складність системи щільно корелює із результатами економічних операцій (господарської діяльності) наявністю та балансом економічних ресурсів, організаційних форм власності та механізмів їх функціонування.

Відповідно, від'ємна варіація функції $0 \leq OCL(f) \leq +\infty$ спонукає до імплементації державних регуляторних впливів «врівноваження» системи через механізми розподілу та перерозподілу її ресурсного потенціалу й реконфігурації господарського механізму, зміни організаційного дизайну системи, що призведе до появи нової складності – алгоритмічної.

В іншому випадку $0 \geq OCL(f) \geq +\infty$ система не потребує сильних внутрішніх регуляторних впливів й рухається за рахунок власних резервів самодостатності, тобто виникає природна складність. В обох випадках система детермінує рух, але від її позитивної чи негативної варіації залежить вектор розвитку – макроекономічна організаційна реконфігурація або ж автопоезис.

Розвиток теорії складності в розрізі автопоезису складних системних утворень відображено в наукових доробках чилійських дослідників У. Матурани і Ф. Варели, які обґрунтували теорію Сантьяго й основні принципи автопоезису. Концепція теорії розкриває сутність складних явищ через такі властивості самовідтворення системи [16]:

1) автономія (на відміну від гетерономії, зокрема кібернетичних моделей комунікації Н. Вінера та постулатів гештальт-філософії);

2) інактивація (відтворення системи відбувається за рахунок інсайдерських поштовхів та сил);

3) ітерація (відкритість казуального кругового процесу, постійне його самовідновлення і самодоповнення, підтримка нових рівнів власної складності).

Висновки авторів не варто розглядати як трансдисциплінарну стратегію в дослідженні складних систем, оскільки їх науковий фокус зосереджено на живих системах. «...Жива система являє собою гомеостатичну систему, в якій її гомеостатична організація виступає в ролі своєї ж власної змінної, сталість значення якої підтримується нею завдяки виробництву та функціонуванню її специфічних компонентів, причому ця ж організація визначає гомеостатичну систему як єдність взаємодій. Звідси випливає, що живі системи являють собою підклас класу кругових складних систем» [17].

У. Матурана переконаний, що живим системам для забезпечення їх автопоезису не обов'язкова наявність вхідної чи вихідної інформації, апологетику цих тверджень доводить теза: «...Жива система не є цілеспрямованою системою. Вона являє собою стійку, яка визначається станом, суворо детерміновану замкнуту на собі систему. У термінах функціональної організації у живих систем немає ні входів, ні виходів, незважаючи на те, що в умовах зовнішніх збурень вони підтримують сталість заданих станів. Тільки в наших описах, коли ми включаємо живі системи як частини в більш великі системи, які ми визначаємо самі, тільки тоді ми можемо говорити про наявність у них і входів, і виходів» [17].

Таким чином, вищенаведені тези свідчать на користь висновків, що теорія Сантьяго та автопоезис є прикладом рудиментарного трактування «складності» й не можуть бути детерміновані як універсальна трансдисциплінарна стратегія, оскільки пояснюють науково-практичний феномен складності лише одного типу систем – живих. Для систем соціальної інженерії, тобто штучних або синтетичних, об'єктивною властивістю є вхідна та вихідна інформація, а також відкрита взаємодія з екзогенними детермінантами.

Дослідження теорій складності було б позбавлене повноти наукового осмислення без аналізу вітчизняної наукової думки. До української когорти дослідників «складності» та «складних динамічних систем» варто віднести

Розділ 1. Теоретична експлікація кластерних підходів у розвитку складних економічних систем

В. С. Альошкіна [18], В. С. Білоуса [19], А. С. Гальчинського [20], Т. В. Майорову, М. В. Овчинникову, І. І. Черленяка [21].

Предметна область наукового пошуку вищенаведених фахівців у застосуванні поняття «складність» різновекторна. Так, в науковому доробку Т. В. Майорової прослідковується застосування синергетичного підходу в розробці фінансово-кредитного механізму активізації інвестиційного процесу. В рамках свого дослідження, автор виражає розуміння «складності системи» через призму поняття «суперечність» та «нерівноважність».

Дослідниця вважає, що явище «нерівноваги» дозволяє детермінувати вільний вибір оптимізаційного синтезу із цілого спектру можливих рішень. «... Якщо рівноважний стан є необхідною умовою стаціонарного існування, то нерівноважний стан являє собою істотний момент переходу в новий стан, у якому механізм набуває більш високого рівня відносин між суб'єктами [22, с. 66–69]. На наш погляд, висновки Т. В. Майорової дещо перебільшені, адже нерівноважний стан за своєю сутністю детермінує перекося в забезпеченні життєздатності системи, унеможлиблює прогнозування її просторової конфігурації та подальшого розвитку, тому твердження про виникнення «більш високого рівня відносин між суб'єктами» потребує додаткового обґрунтування з використанням апарату економіко-математичного моделювання.

Проте ми погоджуємося із твердженнями Н. Н. Моїсеєва, який зазначає: «... стійкість, доведена до своєї межі, припиняє будь-який розвиток. Вона суперечить принципу мінливості. Занадто стабільні форми – це тупикові форми, еволюція яких припиняється. Надмірна адаптація... така ж небезпечна для досконалості, як нездатність до адаптації» [23, с. 46]. На відміну від Т. В. Майорової, яка апелює до понять «рівноважний стан» – «нерівноважний», науковець, пояснюючи «складність системи», оперує поняттями «стійкість» –

«мінливість», які, на наш погляд, мають суттєві розбіжності у смислових фреймах. Так, «рівноважність» може характеризувати дискретний набір чинників, що впливають на систему й характеризуються самоврівноваженням з метою збереження параметрів системи. Водночас «стійкість» – це суміжне поняття «рівноважності», тобто її якісна характеристика. З огляду на це, ми вважаємо, що зміна рівнів складності системи можлива за умови таких комбінацій: «динамічна рівновага» (вектор руху до інсайдерського самовідтворення) – «стійка неврівноваженість» (кризовий стан системи).

Цікавими, на наш погляд, є міркування І. І. Черленяка щодо алгоритмічної складності як другого порядку її організованої форми. Автор наголошує: «... алгоритмічна складність передбачає спосіб відтворення структурної та динамічної складності одного об'єкта засобами іншого об'єкта [21]». Також визначено алгоритмічну складність як вторинний рівень організованої складності, який, на відміну від природної складності, ускладнює процес моделювання поведінки системи. Наші міркування щодо виокремлення алгоритмічної складності менш гіпертрофовані, оскільки вважаємо її тотожною до динамічної складності.

Проведена вище епістемологія «складності» системи як наукового концепту в загальному розумінні та аналіз сучасних методологічних підходів до наукового пізнання складності, власне, в економічних системах спонукають до систематизації та теоретичного збагачення існуючих наукових поглядів в єдину площину розуміння еволюції складності економіки як цілісної складно-структурованої системи. Спробуємо схематично зобразити «складність» економічної системи (рис. 1.2).

**Розділ 1. Теоретична експлікація кластерних підходів
у розвитку складних економічних систем**

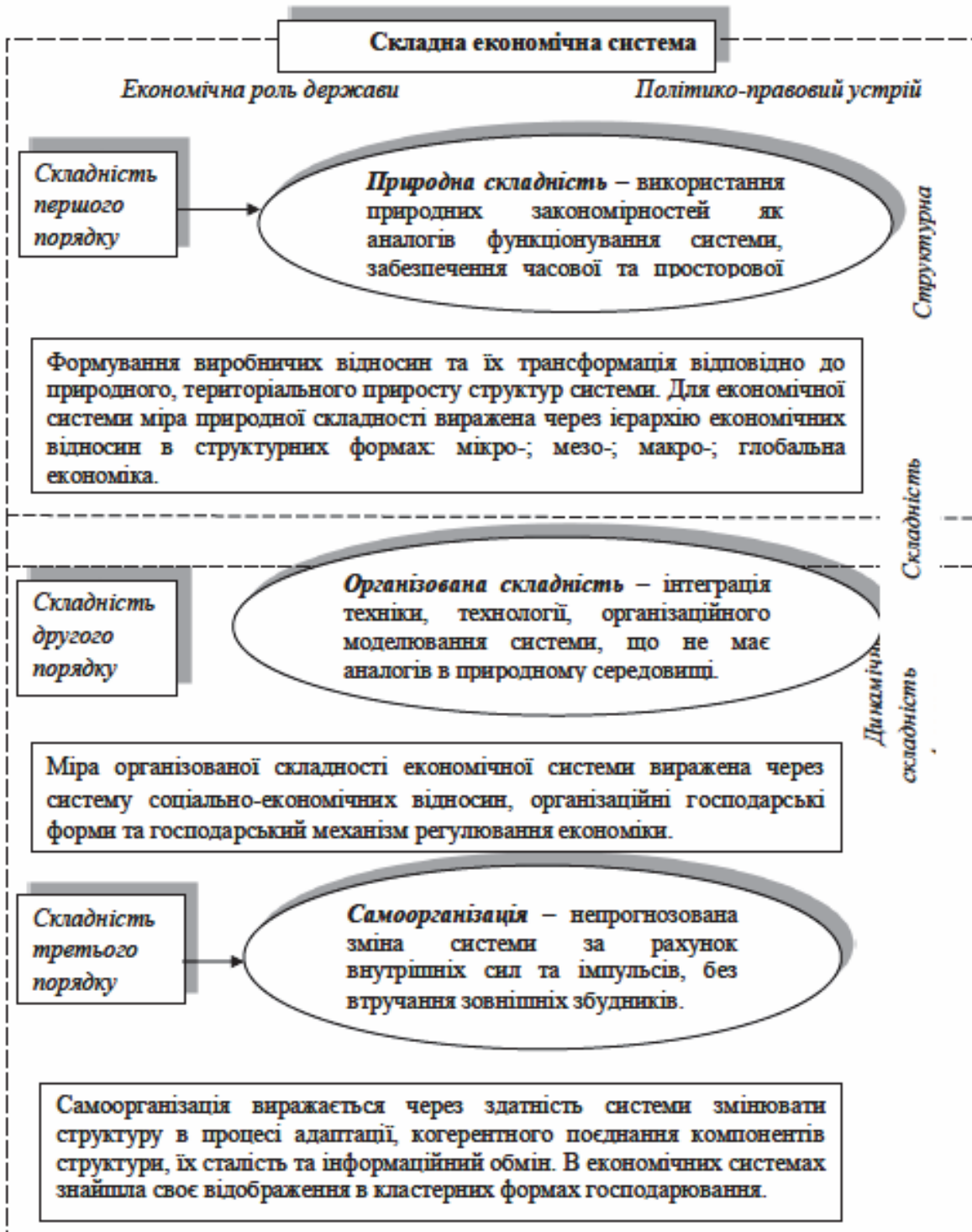

Рис. 1.2. Схематичне зображення «складності» економічної системи

Джерело: розроблено автором.

З рис. 1.2 видно, що в теорії складності економічна система, поступово долаючи природну та організовану складність, тяжіє до переходу на новий рівень – самоорганізації, тобто динамічної складності. Щодо останньої, то формування економічного напрямку в теорії самоорганізації (динамічної складності) знаходиться в стадії зародження. Цілком очевидно, що імплементація фундаментальних механізмів самоорганізації до еволюційного розвитку економічної системи, споріднена із основними поняттями і процесами в трансдисциплінарних науках. З огляду на дану обставину, ретроскопічного огляду потребує становлення нелінійних підходів в економічних відносинах, а також ізоморфізму ідей самоорганізації в складних економічних системах як вектору їх найвищого розвитку. При цьому не маючи на меті змістового перевантаження, акцентуємо увагу саме на саморганізаційному розвитку «складних економічних систем», а не їх класичних праобразів.

Як наукова абстракція поняття «складні економічні системи» стоять біля витоків філософських наук, де вони мають свою онтогносеологічну відмінність, яка зводиться до розгляду індивідуально-типологічних та гностичних механізмів структурних складових системи. Більшість вчених єдині в думці, що витoki сучасної теорії самоорганізації зустрічаються у філософських концепціях з давніх часів. Можна провести глибокі історичні паралелі між світоглядними концепціями самоорганізації в класичних економічних школах і ключовими ідеями сучасних теорій про процеси самоорганізації.

До найбільш потужних представників філософської думки щодо самоорганізації належать Р. Декарт, Б. Спіноза, Р. Лейбніц, Ф. Бекон, Т. Гоббс, Б. Паскаль, Ф. Гегель, Д. Юм, у працях яких з'являються припущення про впорядкованість системи за рахунок внутрішньої динаміки, розвиваються ідеї еволюції складних систем. Зокрема, Р. Декарт [24], виходячи з матеріальних і механістичних уявлень, розвиває ідею рухомої самодостатньої матерії.

Розділ 1. Теоретична експлікація кластерних підходів у розвитку складних економічних систем

Звертаючись до традиційних учень в економічній площині, перші ідеї регулювання економічних процесів без зовнішнього управління знаходимо у праці шотландського економіста, філософа А. Сміта «Дослідження про природу і причини багатства народів» [25]. У науковому трактаті автор розвиває ідею «вільного ринку» виключно на принципах взаємодії внутрішніх механізмів.

Таким чином, головну рушійну силу економічного розвитку А. Сміт бачить у досягненні учасниками ринку своїх цілей та інтересів за рахунок механізму врівноваження, зводячи роль держави до забезпечення економічної свободи всіх суб'єктів господарської діяльності. Теза дослідника про «невидиму руку ринку» свідчить про здатність ринкової системи до самоорганізації та «автоматичного врівноваження».

Щодо німецької економічної думки XVIII–XIX ст., то ідеї взаємодії протилежностей (в теорії самоорганізації – це «хаос–порядок») як джерела розвитку набули найбільшого поширення в працях К. Маркса та Ф. Енгельса. Традиційно дослідники переводять їх у матеріалістичну площину. Діалектичний матеріалізм відзначає первинність матерії щодо свідомості і поступовий розвиток матерії у часі. Рух і розвиток світу – результат подолання його внутрішніх суперечностей.

Ф. Енгельс формулює три закони діалектики: єдності і боротьби протилежностей, переходу кількісних змін у якісні, заперечення заперечення. Закони діалектики знаходять свою інтерпретацію в теорії самоорганізації, розкриваючи механізм стрибкоподібного переходу системи на новий якісний рівень шляхом поступового накопичення змін [26].

В подальшому теорія самоорганізації все більше проникала в систему економічних відносин й наприкінці XX століття відбулася трансдисциплінарна уніфікація термінологічного апарату. Відтак розвиток складних економічних систем пояснюється новими термінологічними конструкціями: ентропія, соціальний час, «стріла часу», фрактал,

атрактор, точка біфуркації. Міждисциплінарне проникнення із стаціонарних (природних) систем у відкриті й динамічні (економічні, соціальні, політичні) відкрило нові можливості для опису еволюції системи у вигляді системи диференціальних рівнянь (рівняння Пуанкаре).

У контексті дослідження історичного розвитку теорії самоорганізації складних економічних систем на особливу увагу заслуговують наукові досягнення О. О. Богданова (справжнє прізвище Малиновський) (1873–1928 рр.), російського філософа, економіста, політичного діяча, публіциста, вченого-природодослідника, лікаря за освітою.

Вчений-фундаменталіст через призму дослідження методологічних проблем розвитку теорії організації став основоположником нової науки – тектології. На наш погляд, «тектологія Богданова» вийшла за межі установленної загальної теорії організації, її континуальність знайшла відображення в обґрунтуванні принципів дезорганізації систем, універсальних типів і закономірностей структурної перебудови будь-яких систем. Наукова концепція тектології об'єднує організаційний досвід людства, теорія організаційних систем, самоорганізації, що вивчає кожну з них з точки зору відносин між її частинами, а також відносини системи як єдиного цілого із зовнішнім середовищем.

Онтологію досліджень О. О. Богданова становили системи(комплекси), зокрема в економіці автор трактував їх як: «...процес або потік незалежних процесів виробництва, пов'язаних циклами розвитку та деградації» [27]. Система активно взаємодіє із зовнішнім середовищем і розвивається паралельно з ним. Дослідник припустив, що організацію варто розглядати як мережу процесів виробництва, водночас структуру – як «особливий просторово-часовий образ (патерн) вироблених складових». «...Організоване ціле насправді практично більше простої суми своїх частин не тому, що в ньому створювалися з нічого нові активності, а тому, що його наявні активності поєднуються більш

Розділ 1. Теоретична експлікація кластерних підходів у розвитку складних економічних систем

успішно, ніж опір, що їм протистоїть. Наш світ є взагалі світом різниць» [28, с. 289].

Наведені вище міркування О. О. Богданова варто вважати першими в радянському науковому просторі обґрунтованими постулатами самоорганізації, зокрема закону синергії. Втім до найбільш визнаних наукових досягнень автора відносять загальний закон організаційної науки – «закон найменших», в силу якого міцність ланцюга визначається найслабшою з його ланок; швидкість ескадри – найменш швидкохідним з її суден; врожайність – тією з умов родючості, що є у відносно найменшій кількості.

На думку О. О. Богданова, положення «закону найменших» відображає організаційний і дезорганізаційний досвід системи і свідчить: «... якщо система складається з частин вищої і нижчої організованості, то її ставлення до середовища визначається нижчою організованістю. Згідно з цим законом розширення й розвиток економічної системи залежить від найбільш відсталого його частини». Цей закон, за твердженням О. О. Богданова, стосується всіх систем – фізичних, біологічних, психічних, соціально-економічних, політичних.

Таким чином, О. О. Богданов задовго до основоположників системного підходу сформулював ряд універсальних законів і принципів самоорганізації та її категорійно-понятійний апарат: закон найменших, з'єднання і роз'єднання, ланцюгового зв'язку, принцип мінімуму, принцип зворотного зв'язку (біорегулятор), закон динамічної рівноваги, закон композицій – пропорційності, принцип диференціації та інтеграції, закон синергії, закон структурних перетворень, механізм відбору в соціальних і економічних системах.

Незважаючи на високі досягнення дослідника, його наукові доробки так і не стали пріоритетними в розбудові теорії самоорганізації. Лише в 40-х р. минулого століття фундатори економічної кібернетики почали звертатися до наукової концепції О. О. Богданова. Попри всі розробки в рамках кібернетики першого і другого порядку (економічної), акцент

у процесах самоорганізації робиться на погашення флуктуацій, самозбереження, стабільності, здатності протистояти зовнішнім впливам.

При цьому принципові положення, розроблені в рамках теорії систем і кібернетики, знаходять продовження в іншій науковій площині – синергетиці. В класичному розумінні синергетика вживається як узагальнена назва всіх напрямів, орієнтованих на вивчення механізмів і моделей самоорганізації, й позиціонується як універсальна теорія еволюції.

З точки зору сучасних напрямів наукового збагачення теорій самоорганізації систему вважають «самоорганізованою, якщо вона без специфічного впливу ззовні знаходить просторову, часову або функціональну конфігурацію.

Характерною особливістю досліджень, що проводяться на сьогодні, є концентрація уваги на виникненні нових форм у процесі самоорганізації, а не утримання й збереження старих станів. При цьому домінує принцип позитивного зворотного зв'язку, коли зміни поступово накопичуються, а не погашаються, зрештою система переходить у новий якісний стан [26].

В сучасному науковому дискурсі синергетику, теорію дисипативних структур, ряд інших наук, предметом дослідження яких є самоорганізовані динамічні системи, об'єднує «нелінійна наука», що є трансдисциплінарним підходом до вивчення економічних систем відкритого типу. Модерністська «нелінійна наука» ґрунтується на: теорії стійкості, динамічного хаосу, теорії нелінійних коливань, катастроф, солітонів (предмет вивчення науки солітоніка), фракталів, самоорганізованої критичності, інерційних утворень, теорії синергетики.

Спробуємо схематично зобразити трансдисциплінарну інтеграцію наукових положень та впорядкування ідей самоорганізації економічних систем відповідно до розглянутих наукових шкіл (рис. 1.3).

Резюмуючи проведені вище теоретичні дослідження еволюції наукових поглядів на розвиток складних економічних систем як самоорганізованих цілісностей, логічно

Розділ 1. Теоретична експлікація кластерних підходів у розвитку складних економічних систем

прослідковується тенденція до модернізації та збагачення методологічного апарату теорій складності й теорій самоорганізації. Переконливим свідченням цієї тези є виникнення в економіці і теорії управління низки концептуально нових й перспективних наук: кібернетичного менеджменту, економічної синергетики, еволюційного менеджменту, синергетичного менеджменту, економічної генетики, еконофізики, тектології. Відтак ці концепції континуально становлять вектор розвитку «нової економіки» – нового напрямку економічної науки, що розглядає економічні процеси як раптові, незворотні й відкриті.

Предметним ядром розглянутих вище економічних дисциплін є концепції самоорганізації на різних рівнях ієрархії економічної системи. Так, на макро- та мезорівнях самоорганізація виявляється через ринковий механізм самоорганізації; розвиток та ліквідацію економічних суб'єктів; адаптацію підприємницьких структур до зовнішніх умов; просторову й часову конфігурацію суб'єктів підприємництва; імплементацію моделей державно-приватного партнерства; конкуренцію і взаємний вплив суб'єктів ринку; економічну інтеграцію, корпоратизацію, формування холдингів, економічних зон, кластерів, альянсів, союзів та інших організаційно-правових форм об'єднань підприємств.

На мікрорівні, тобто на рівні локальних систем, механізми самоорганізації реалізуються шляхом узгодженої взаємодії всіх підсистем підприємства, форм соціальної самоорганізації (трудоий колектив), неформальних груп.

Не применшуючи значення багаторічних наукових розробок й концептуальних положень трансдисциплінарних теорій, до відкритих проблем у дослідженні складних економічних систем варто віднести:

- змістову обмеженість загальноприйнятого дефініційного апарату;
- апелювання інтегрованими термінами без розкриття їх змістовного контексту щодо економічних систем;

Сингулярність кластерного розвитку національної економіки

- відсутність результатів практичного впровадження розроблених концепцій.

Рис. 1.3. Концептуальні положення теорії самоорганізації щодо розвитку складних економічних систем

Джерело: систематизовано автором.

Окреслені вище проблемні контури потребують формування цілісного наукового обґрунтування механізмів та моделей самоорганізації економічних систем, розкриття

Розділ 1. Теоретична експлікація кластерних підходів у розвитку складних економічних систем

джерела їх розвитку, механізму вибору альтернатив, параметризації порядку, дії зворотних зв'язків, взаємовідносини між процесами цілеспрямованої організованої єдності, що дасть змогу максимально реалізувати економічний потенціал системи. З огляду на сформовані висновки, логіку нашого дослідження пропонуємо продовжити в площині теоретичної парадигми самоорганізації складних економічних систем у концепціях «еволюційної», нової економіки.

1.2. Теоретична парадигма самоорганізованих економічних систем у концепціях «еволюційної економіки» та кластерних підходів

Узагальнення проведеного дослідження еволюційного розвитку складних економічних систем та онтології їх «складності» спонукали до подальшого наукового пошуку в площині теоретичної парадигми їх самоорганізації. Так, очевидний синтез природничих та економічних наук, їх методологічну «асиміляцію» варто визнати феноменом еволюційного процесу й, відповідно, базисом для дослідження самоорганізації економічної системи в концепціях методологічного еkleктизму й трансдисциплінарного універсалізму, тобто «еволюційної економіки» (нової).

На наш погляд, цей вектор дослідження локалізується в ортогональній площині двох онтологічних сутностей – нагромадженні теоретико-методологічного й діалектичного потенціалу сучасної економічної науки в частині формування «мультилінійного універсалізму» та, власне, розбудові категоріально-понятійної архітектури теорій розвитку економіки через призму системності та самоорганізації.

На наше глибоке переконання, перспективність дослідження самоорганізації складних економічних систем є беззаперечною, оскільки в умовах посилення економічних флуктуацій системи набувають якісно нових форм (часових,

просторових, динамічних), змінюють свою поведінку й потребують конструктивного теоретико-методологічного інструментарію.

Відповідно до такої тези, наукові фрейми самоорганізації економічних систем визнаємо як модерністський вектор розвитку сучасної економічної теорії й водночас прикладний інструмент управління організаційною складністю економічної системи, що позбавлений абстрактних наукових образів, а максимально наближений до реальних умов функціонування економіки.

Наші переконання щодо визнання самоорганізації систем основою розвитку й концептуального збагачення економічної теорії через фокусування на теорії «еволюційної» економіки не мають фрагментарного характеру й становлять підґрунтя для наукового пошуку як вітчизняних так і закордонних фахівців у площині синергетики, кібернетичного менеджменту, еволюційного менеджменту, економічної генетики, еконофізики, тектології.

Так, В. В. Білоцерківець та О. О. Завгородня зазначають: «...Сходження на наступний рівень конкретики діалектика як базова теорія і методологія розвитку економічної науки здійснює у вигляді методологічної парадигми глобального (універсального) еволюціонізму. Його сучасна форма стала результатом інтеграції системного підходу, синергетики та еволюціонізму, які взаємодіють між собою як взаємодоповнюючі частки цілого, оскільки акцентують свою увагу на різних аспектах одних і тих об'єктів – відкритих, складних динамічних систем» [29, с. 7].

На наш погляд, висновки авторів щодо розвитку універсального еволюціонізму потребують уточнень. Зокрема, в частині акцентування уваги на «різних аспектах функціонування» складних динамічних економічних систем як об'єктів дослідження. При цьому автори наголошують на взаємодоповненні методологічного апарату вище перелічених дисциплін. Проте узагальнення авторів чітко окреслюють рубежі

Розділ 1. Теоретична експлікація кластерних підходів у розвитку складних економічних систем

міждисциплінарного підходу, хоча сучасна теоретико-методологічна платформа еволюційної економіки відповідає критеріям саме трансдисциплінарності.

Насамперед це стосується не взаємодоповнення інструментів дослідження одного й того об'єкта (в нашому випадку – складної економічної системи), а усвідомленого перенесення когнітивних схем з однієї дисциплінарної площини в іншу, розробку та здійснення спільних проєктів дослідження та холістичного бачення структурних компонентів складної економічної системи.

Звідси еволюційний універсалізм чи не єдиний підхід у науковому арсеналі сучасних дослідників процесу самоорганізації складних економічних систем, оскільки його теорії синтезують елементи системи, виявляють їх сумісність на сутнісному рівні та логічну несуперечливість, зумовлену спільним діалектичним походженням.

Стверджуючими, в науковому сенсі, є міркування В. І. Маєвського [30], який визначає субстрат еволюційної економіки в діалектичному таргетуванні таких процесів, як: виявлення, систематизація та управління елементами складної економічної єдності. В науковому доробку автора мають місце дарвінівські підходи до еволюційних форм економічної системи – руху, розвитку, самоорганізації. Обґрунтовуючи свої переконання щодо еволюції складних систем, дослідник чітко апелює до наукового еkleктизму й зазначає, що інститути еволюційної економіки необхідно розглядати крізь призму дарвінівського підходу: сильні інститути виживають і продовжують існувати, а найслабші гинуть і остаточно зникають з ринку, при цьому відбувається розвиток більш ефективних господарських форм.

Ми поділяємо думку автора в частині визнання базових критеріїв еволюційного розвитку економічної системи, зокрема відкритої конкуренції та «ефективності» господарських форм. Відтак ми переконані, що подолання дефектів розвитку складних економічних систем варто змістити із

загальноприйнятої дотичної площини «системи із зовнішнім середовищем» в площину інсайдерської взаємодії самих економічних інститутів, які не залежать від імпульсів екзогенного оточення, а взаємодіють із ними в межах наявного економічного потенціалу. З точки зору економічної філософії, цю тезу можна трактувати таким чином: форма породжує зміст, а не зміст визначає форму.

Отже, процес еволюційного розвитку системи, спрямований на досягнення самоорганізації, залежить від ієрархічної впорядкованості структурних елементів економічної системи та принципів їх внутрішньої взаємодії, тобто складності першого порядку – організаційної реконфігурації. В іншому випадку системні елементи будуть взаємодіяти з екзогенним середовищем як автономні одиниці, відтак їх балістична траєкторія руху в загальному розвитку практично не піддається прогнозуванню, а ефект синергії буде мати локальний (навіть фрагментарний) характер.

Звертаючись до титульного предмета нашого дослідження – кластерної організації економічних систем й практики економічно розвинених систем, подолання фрагментарності та досягнення ефекту глокалізації, уникнення стохастичного еkleктизму точок біфуркації та негативного гістерезису системи, вбачаємо в її організаційній перебудові за типом складної кластерної єдності.

Так, з точки зору теорії систем, кластер як інструмент організаційної реконфігурації економічних відносин відповідає критеріям складних динамічних систем, адже має часові та просторові параметри функціонування, характеристики спрямованості функціонування (одновекторні; різновекторні), динамічні характеристики (лінійні; нелінійні), казуальні (причинно-наслідкові) зв'язки та кількісно-якісну параметризацію.

Складні кластерні системи притаманні сучасній організаційній архітектурі геополітичного та економічного простору, а їх функціонування переконливо засвідчує статус «сильних інститутів», здатних до виживання, тому риторика

Розділ 1. Теоретична експлікація кластерних підходів у розвитку складних економічних систем

кластеризації національної економіки має фундаментальний характер, а сам процес кластеризації – нова сходинка еволюційного поступу економічної системи.

Повертаючись до поточного предмета дослідження – саме теоретичного осмислення самоорганізації складних економічних систем, варто зазначити, що проведена паралель між «сильними самоорганізуючими економічними інститутами» та «сильними біологічними видами» не випадкова. Фундатору базової еволюційної теорії та її похідних (синтетична теорія еволюції, теорія переривчатої рівноваги, епігенетична теорія) Ч. Дарвіну належить ідея проникнення еволюційного підходу в небіологічні сфери. Так, при розробці наукових абстракцій власної теорії походження видів Ч. Дарвін неодноразово звертався до актуальних ідей теорії А. Сміта і Т. Мальтуса. Згодом була сформована когорта науковців-еволюціоністів, які однією з базових ідей еволюційної економіки висунули концепцію економічного «природного відбору», коли розвиток одних економічних інститутів досягається заміщенням в економічному просторі інших гравців.

У 1859 р. у своїй роботі «Походження видів шляхом природного відбору» автор [31] визначає обмеженість ресурсів як рушійну силу конкурентної боротьби, внаслідок якої відбувається відбір й виживання на індивідуальному рівні. Імплементуючи це положення в площину складної економічної єдності, очевидним є те, що будь-яке збурення, тобто порушення рівноваги, є атрактором для якісної зміни стану, при цьому «самоорганізація» системи або її збереження залежить від внутрішньої організації економічних агентів та їх ресурсного потенціалу.

Подальше критичне осмислення онтології еволюційної економіки та онтології складних економічних систем, теоретичних підвалин їх самоорганізації як результату еволюційного перетворення спонукали до виокремлення мікро- та макропруденційного підходів щодо конвергенції економічних та еволюційних ідей.

Зокрема, мікропруденційну риторику еволюційної економіки розвивають Р. Нельсон й С. Вінтер у фундаментальній праці «Еволюційна теорія економічних змін» [32]. Використовуючи дарвінівські узагальнення щодо живих систем, їх здатності до самоорганізації, науковці проводять методологічно аргументовану паралель між живими (біологічними одиницями) та штучними складними системами (фірмами), обґрунтовуючи основні положення власного теоретичного мейнстріму не врівноваженим станом системи (що притаманно ортодоксальній економічній теорії), а моделюванням поведінки системи при дисипативному розсіюванні «рутин».

Так, автори вводять у науковий обіг нове поняття-образ – «рутина». Його тлумачення зводиться до того, що кожна система (фірма) має дискретний набір рутин, які за своєю сутністю є передбачуваними моделями поведінки економічної системи, але фактично сформовані під впливом екзогенного середовища. Р. Нельсон й С. Вінтер стверджували: «... рутини – це номінальна одиниця поведінки системи в економіці, в біології – це ген» [32, с. 278]. Рутини, на думку дослідників, є основними таксонами еволюційного моделювання й визначаються в таких векторах, як «функціональні характеристики», або «періоди» та «інвестиційна» поведінка економічних гравців.

На наш погляд, введення концепту «рутина» певною мірою руйнує апологетику «ідеальних», тобто рівноважних, станів економічної системи й відкриває новий фокус економічного дослідження – визначення превалюючих рутин системи, а не домінуючих чинників їх формування, що в подальшому дасть змогу перейти від традиційної статичної прогнозування економічної поведінки до виведення конкретних механізмів стратегічного моделювання.

У свою чергу, підприємства або організації, реагуючи на нові умови, вибирають відповідні стратегії поведінки, позбавляючись від рутин. Якщо проводити паралелі з біологічними процесами, то відмова від стійких стереотипів поведінки

Розділ 1. Теоретична експлікація кластерних підходів у розвитку складних економічних систем

представляє свого роду процеси мутації стратегій підприємств або організацій з метою виживання на ринку [33].

Звісно, що науковий доробок Р. Нельсона й С. Вінтера зміщує логіку самоорганізації складних систем у мікроекономічну площину й, на перший погляд, не може адекватно відображати дані процеси на рівні більш вищої організаційної складності – макроекономічному. Проте проведений огляд теорій еволюційного розвитку складних систем дав змогу виявити щільну кореляцію між мікроскопічним рівнем складності та макроскопічним, а дотичними точками виявились організаційні компоненти (моделі поведінки) та інноваційна складова в забезпеченні поступального розвитку економічної системи.

Детермінуючим кроком у перенесенні мікромоделей еволюційного розвитку в макроекономічну площину варто визнати дослідження Й. А. Шумпетера. Загалом погляди дослідника щодо еволюційної економіки зосереджені на економічних процесах, які автор характеризує як «...спонтанні, відкриті і незворотні; як такі, що породжуються взаємодією зовнішніх і внутрішніх факторів і проявляються у зміні структури економіки і діючих у них агентів» [34].

На наш погляд, визначені автором акценти найбільш повно відображають еволюцію складності в частині самоорганізації економіки, яка і є процесом перманентної зміни організаційно-економічної поведінки економічних суб'єктів, а визнання процесного підходу еволюційних змін у контексті руху, незворотності та відкритості переконливо засвідчують, що самоорганізацію можливо розглядати як поступальний процес «впорядкування» елементів економічної системи.

Ядро еволюції економічної системи, а відтак і переходу до вищого рівня її складності, на думку вченого, становить логічна конвергенція інновацій, конкуренції (як механізму відбору найсильніших економічних одиниць), стохастичності інформації та параметрів часу. При цьому автор апелює допоняття «creative destruction» – «конструктивного руйнування», що означає процес руйнування старого порядку

економічної системи і його заміщення новими економічними інститутами, а власне, механізмом заміщення є сам процес еволюції. Іншими словами, «...еволюція сама вибирає найбільш збалансований шлях, адже занадто швидке руйнування домінує і перешкоджає створенню нового, а відсутність руйнівного механізму призводить до того, що старе закриває дорогу новому» [35].

Очевидно, що механізм «конструктивного руйнування» за принципом свого функціонування долає трансдисциплінарну площину й відображає основні положення непересічної в еволюційній концепції розвитку систем – теорії хаосу. Як і теорія хаосу, так і механізм, запропонований Й. А. Шумпетером, мають на меті опис і пояснення вкрай складної поведінки систем – продукуванні нових «рутин» (в нашому випадку як збудників інновацій).

Хаотичне збурення економічної системи інноваціями лише на перший погляд є непередбачуваним явищем, однак навіть динамічний хаос у системі заснований на визначеному порядку. Зважаючи на еволюційні вчення, таким порядком є «компетенція» економічної системи як міра чутливості до екзогенного впливу.

Ч. Дарвін використовував поняття «компетенція» для пояснення особливого стану організму – чутливості до дії індукторів. Отже, логічно зазначити, що еволюційний перехід до самоорганізованого стану економічної системи у більшій мірі залежить не від імперативу інновацій, а від нагромадження критичної маси компетенції до них. Для прикладу, явищем «компетенції» можна вважати координовану державою адаптацію внутрішнього ринку інновацій до потреб самої системи. Звідси через організаційно-економічні зміни «компетенцій» на державному рівні визначається вектор самоорганізації економічної системи загалом.

У наведеному фокусі дослідження національна економічна система в еволюційному поступі до змін «компетенцій» характеризується процесами деградації. Наші міркування ґрунтуються на тому, що вітчизняна економічна

Розділ 1. Теоретична експлікація кластерних підходів у розвитку складних економічних систем

система достатньо структурована й не потребує більш глибокої структуризації. Більше того, структурна рецесія економіки в останні роки перетнула межу кон'юнктурної ефективності, адже відображений у національних рахунках спад ВВП за період з 2010–2016 рр. коливався у межах 5 %–9 %.

Тому ми переконані, що подальші «компетенції» економічної системи, спрямовані на самоорганізацію, варто перенести із площини структурних еволюційних змін у площину організаційного моделювання вже існуючого структурного наповнення системи. Основними «компетенціями» національної економічної системи у процесі еволюційного поступу до самоорганізації вбачаємо в тригональній площині (рис. 1.4).

Таким чином, згідно з апологетикою еволюційних концепцій інфраструктурними складовими самоорганізації економічної системи є «рутини», тобто алгоритмізовані моделі поведінки, й «компетенції». Дефініційні контури останніх пропонуємо визначити як канонічну сукупність макроекономічних інституційних механізмів, що є індикаторами чутливості відокремлених елементів системи до зовнішніх біфуркацій й детермінують її адаптивну здатність загалом.

З огляду на вищенаведені поняття, очевидним є те, що в процесі еволюції й, відповідно, досягненні самоорганізації складна економічна система потребує гармонізації «компетенцій» та «рутин» у частині функціонального узгодження, що забезпечить її поступальний розвиток.

Ми переконані, що функціональне узгодження поведінкових моделей системи («рутин») з дією «компетенцій» залежить від філогенезу її адаптивної реакції до коливань та плинності змін, що у вузькому розумінні є процесом заміщення економічних гравців. Проте затяжна стагнація національної економічної системи ілюструє «рутини», які засвідчують протиріччя в еволюційному переході до стану

Сингулярність кластерного розвитку національної економіки

самоорганізації. Йдеться про порушення твердження щодо витіснення більш слабких економічних інститутів сильнішими гравцями, адже національна економічна система відійшла від процесу заміщення й продукує малоефективні форми й механізми функціонування.

Рис. 1.4. Організаційні «компетенції» економічної системи в забезпеченні процесу самоорганізації

Джерело: розроблено автором.

З огляду на вищенаведені міркування, очевидною є потреба у відновленні функції заміщення (а не руйнування)

Розділ 1. Теоретична експлікація кластерних підходів у розвитку складних економічних систем

елементів економічної системи (в нашому випадку – сукупності економічних та соціальних інституцій, які є носіями ресурсногорозподілу й створення доданої вартості). В даному ключі наукової проблеми дослідження теоретичної платформи глобального еволюціонізму спонукає до розширення його методологічного підґрунтя й впровадження в науковий обіг поняття «організаційний компенсатор».

Поняття «організаційний компенсатор» (від лат. *kompensator* – зрівноваження; порівняння) пропонуємо трактувати як сукупність трансформаційних механізмів підсистем вищого порядку складності, що зрівноважують умови функціонування економічної системи та скорочують розриви її еволюційного відставання за рахунок декомпозиції організаційної взаємодії економічних суб'єктів. У реаліях національної економічної системи організаційним компенсатором пролонгованого еволюційного відставання може слугувати її кластерна декомпозиція, що, на відміну від структурно-галузевої, сприяє зрівноваженню конструктивно достатніх умов та форм самоорганізації.

На практиці «організаційний компенсатор» реалізується як управлінська технологія з впорядкування підсистем різної природи: інституційної, соціальної, правової, фінансової. В економіках кластерного типу дані підсистеми інтегруються в єдиний механізм самоорганізації й саморозвитку. Також кластери є більш ефективними системами в розрізі пізнання закономірностей і механізмів виникнення нових структуроутворень, факторів їх генези та прогнозування подальшого функціонування.

Продовжуючи осмислення феномену «самоорганізація» в контексті еволюційного підходу, варто зосередитись на основних теоретичних підвалинах. Як зазначає І. І. Черленяк [19], теоретичну платформу самоорганізації становить система сильно зв'язаних підходів, що автор визначає як «модулі синергетики». Так, твердження дослідника справедливі,

адже єдиним концептуальним ядром теорій самоорганізації є саме ефект синергії.

На наш погляд, саме синергетика становить теоретичну апологетику самоорганізації, оперуючи найбільш формалізованими описами її положень.

Як теоретична парадигма синергетика нагромадила власний унікальний категоріальний апарат та методологічну платформу. Все це зумовило появу гносеологічної цілісності модерністських категорій, принципів і законів наукового пізнання.

Основні положення теорії синергетики являють собою евристичний метод дослідження відкритих систем, що самоорганізуються, схильних до кооперативного ефекту з утворенням просторових, часових або функціональних структур. У науковому сенсі синергетика виникла у відповідь на кризу теорій системності, стереотипного, лінійного мислення, основними рисами якого є: уявлення про хаос, що має виключно деструктивний вплив на системи, та розгляд випадковості як другорядного, побічного фактору.

На відміну від загальної теорії систем, теорія синергетики, на наш погляд, більш ґрунтовна в посиленні принципів розвитку, проте перша має більш високу концентрацію методологічних знахідок. Обидва теоретичні напрями мають спільну предметну площину – системи різного порядку складності й природи походження. Проте відмінними у дослідженні є аспекти розвитку систем. Дослідимо природу їх відмінностей більш ґрунтовно.

З табл. 1.1 видно, що за своєю сутністю самоорганізація, з точки зору синергетичного підходу, – це виникнення нової складності системи в результаті її еволюційного поступу, що передбачає організацію нового порядку взаємодії та ресурсного обміну за рахунок внутрішніх компетенцій системи поза впливом зовнішнього середовища. При цьому в теорії систем

**Розділ 1. Теоретична експлікація кластерних підходів
у розвитку складних економічних систем**

розвиток системи залежить від організаційної архітектури, що може задаватися як самою системою, так і зовнішніми структурами.

Таблиця 1.1

**Порівняльна характеристика загальної теорії
систем та синергетики**

Ознака порівняння	Загальна теорія систем	Синергетика
Об'єкт дослідження	Морфологічний опис систем різної природи походження в статиці	Процеси руху, розвитку та руйнування систем, тобто їх динаміка
Критерії функціонування системи	Органічна врівноваженість усіх компонентів системи, гомеостазис системи	Когерентна єдність підсистем та керуючих параметрів, впорядкований, а не деструктивний хаос
Процеси й принципи функціонування систем	Процеси організації систем	Процеси самоорганізації й саморозвитку систем
Предметне ядро дослідження	Аналіз структури системи незалежно від форм взаємодії її елементів	Форми взаємодії елементів, що лежать в основі самоорганізації і розвитку систем
Площина наукової проблеми	Проблема внутрішнього взаємозв'язку компонентів системи	Проблеми ендегенних і екзогенних взаємозв'язків системи
Джерело розвитку системи	Джерело руху в самій системі	Джерело розвитку – середовище системи

Джерело: розроблено автором.

Важливим методологічним конструктом у теоріях самоорганізації є дослідження й подальший опис системи. Для цього в синергетиці використовують тріадно-системний аналіз, який передбачає аналітичний ланцюг дослідження: «система –

середовище» – «структурні елементи – система» – «відособлені структурні елементи – середовище». Натомість в загальній теорії систем переважає дихотомічний методологічний апарат, тобто рутинний аналіз із класичним розподілом системи на елементи та їх ієрархічну залежність між собою.

Отже, очевидним в синергетиці є факт визнання самоорганізації як процесу пізнання системи на основі нелінійних принципів еволюційної теорії. На користь цієї тези свідчить науковий доробок В. Г. Буданова, в якому обґрунтовано синергетику (зокрема й самоорганізацію) в концепції нелінійних принципів системного еволюціонізму. Так, автор визначає еволюційний процес як такий, що виражений низкою змін опозиційних якостей – умовних станів порядку і хаосу в системі, які з'єднані фазами переходу до хаосу (загибелі структури) і виходу з хаосу (самоорганізації). Умовність такого поділу пов'язана з тим, що у будь-якому порядку є частка хаосу і, навпаки, в хаосі можна знайти елементи порядку, проблема ж полягає в мірі їх заміщення.

Також автор артикулює й тривалість переходу системи із однієї фази в іншу. В. Г. Буданов стверджує: «...відносну короткочасність глибоких криз можна пояснити заходами еволюційної безпеки природи, тривала криза різко виснажує адаптаційні можливості системи, і вона гине, зникає її системна цілісність» [36].

На лумку В. Г. Буданова, методологічну основу синергетики становлять компліментарні блоки принципів математики, філософії та логіки. При цьому автор виокремлює 7 принципів синергетики, які визначають сутність «самоорганізації» (табл. 1.2), й розподіляє їх у двох проєкціях – «ідеально-онтологічній» та «становлення».

**Розділ 1. Теоретична експлікація кластерних підходів
у розвитку складних економічних систем**

Таблиця 1.2

**Методологічні принципи синергетики в теорії
еволюціонізму**

Група принципів	Методологічні принципи
Ідеально-онтологічні	1. Гомеостатичність – полягає у функціонуванні системи в заданому стані рівноваги її певних параметрів
	2. Структурна ієрархічність – основним змістом структурної ієрархії є складова природа вищих рівнів щодо нижчих. Сукупність кварків, що для нижчого рівня є структура-порядок, для вищого є безструктурний елемент хаосу, матеріал-фундамент
Становлення	3. Нелінійність – нелінійність є порушення принципу суперпозиції в певному явищі: результат суми впливів на систему не дорівнює сумі результатів цих впливів
	4. Відкритість – неможливість системи нехтувати своїм оточенням
	5. Нестійкість – стан, траєкторія або програма системи нестійкі, якщо будь-які відхилення від них з часом збільшуються. Якщо це справедливо лише для деяких типів відхилень, то йдеться про часткову нестійкість
	6. Динамічна ієрархічність (емерджентність) – народження параметрів порядку, коли доводиться розглядати взаємодію більш ніж двох рівнів і сам процес
	становлення є процес зникнення, а потім народження одного з них у процесі взаємодії мінімум трьох ієрархічних рівнів системи
	7. Спостереження – поняття порядку та хаосу відносні до масштабу-вікна спостережень

Джерело: складено й доповнено автором за даними [36].

Таким чином, методологічні відмінності між системними теоріями й теоріями самоорганізації очевидні: в основі перших лежить принцип системного аналізу, останні ж фокусуються на принципах розвитку. Обидва принципи утворюють епістемологічну єдність, що відображається в пізнанні як теорій самоорганізації, так і в системних дослідженнях, через методологію системності та емпіричні надбання самоорганізації.

Щодо інших теорій, дотичних до еволюції складних систем, найближчою до самоорганізації за нетривіальними положеннями, лексичному та дефініційному збагаченні є теорія хаосу, яка під впливом розвитку складності систем визначає хаос як вищу форму порядку. За своїм змістовим наповненням теорія хаосу пройшла складний гносеологічний шлях й стала основою для багатьох модерністських субтеорій, зокрема теорії турбулентності, теорії фракталів, теорії катастроф та інших.

Наукові підвалини теорії хаосу започатковані у другій половині XIX ст.

Деякі науковці вважають фундатором теорії хаосу російського математика А. М. Ляпунова, який у 1892 р. опублікував працю з описом проблеми стійкості руху, його меж і нелінійної динаміки [37]. Проте перші спроби дослідити хаотичні системи належать французькому математику А. Пуанкаре [38], який у 1880 р. виявив і описав поведінку неперіодичних орбіт як стохастичний рух відносно конкретної локації.

Звісно, дослідження А. Пуанкаре створили науковий резонанс й стали предметом ґрунтовної полеміки в царині математики, та все ж А. М. Ляпунов, всупереч твердженням А. Пуанкаре і Дж. Дарвіна, довів нестійкість грушоподібних фігур рівноваги, створив сучасну теорію стійкості руху механічних систем, що визначаються скінченною кількістю параметрів. Заперечити вагомість досягнень вищенаведених дослідників досить важко, але їх бачення хаотичних систем виражається через призму математичних описів.

Розділ 1. Теоретична експлікація кластерних підходів у розвитку складних економічних систем

Згодом теорія хаосу розвивається у трансдисциплінарній площині. Так, 1960 р. Б. Мандельброт досліджував ціни на бавовну й виявив повторювані зразки в кожній групі даних про ціни, що призвело до перших спроб планування повторюваних даних. Протягом наступного десятиліття теорія хаосу нерозривно пов'язана із прізвищами видатних дослідників урізних площинах наукового пізнання, зокрема Е. Лоренца, М. Файгенбаума, А. Дж. Лібчейбра (встановили універсальність у хаосі і застосовували теорію хаосу в багатьох аспектах), І. Пригожина (досліджував систем, що розсіюють енергію і породжують із хаосу новий порядок).

Щодо динаміки економічних систем й застосування положень теорії хаосу, то заслуговують на увагу наукові постулати Й. Шумпетера. На відміну від неокласичних тлумачень економічної теорії, які зосереджені на «ідеальних станах» економічної рівноваги, Й. Шумпетер акцентував увагу на глибинних причинах і механізмах розвитку економічних систем. Вчений стверджував, що «економічне життя змінюється; воно змінюється почасти через зміни в умовах, до яких воно прагне адаптуватися. Але це не єдиний тип економічної зміни. Існує інший тип, який неможливо пояснити впливом зовнішніх показників, який виростає зсередини системи, й цей різновид спричиняє стільки важливих економічних явищ, що заслуговує на окрему теорію» [39 с. 74].

Умову нерівноваги розвитку економічної системи автор обґрунтовує в концепції «творчого руйнування», що, на наш погляд, відображає зміст фундаментального положення теорії хаосу – «зміна, руйнування, хаос – сутність порядку». «...У нашому розумінні розвиток – це окреме явище, цілком відмінне від того, що можна спостерігати в економічному кругообігу чи в прагненні до рівноваги. Це спонтанні й дискретні зміни у шляхах перебігу економічного життя, порушення рівноваги, які назавжди змінюють і замінюють попередній стан рівноваги» [40, с. 169].

У методологічному сенсі концепція «творчого руйнування» в унісон із синергетичними підходами трактує сучасні підходи у визначенні складності соціально-економічної динаміки та може вважатися своєрідною локалізацією еволюційного підходу в економічних дослідженнях.

Дослідження основних змістових підвалин теорії хаосу дало змогу виокремити найбільш характерні теоретичні платформи в управлінні складними економічними системами. До них належать:

- в парадигмі класичного управління лінійними економічними системами передбачається пошук основних детермінант зміни і розвитку системи, які зосереджені за її межами [41]. Водночас, на противагу лінійним парадигмам, в теорії хаосу головну причину розвитку систем зосереджено не в екзогенних чинниках середовища, а у ендогенних механізмах. При цьому екзогенні фактори не заперечуються системою, а є певними її подразниками, які складають виклик і є об'єктом таргетованого управління. Отже, теорія хаосу не заперечує класичні моделі та лінійні парадигми, а методологічно їх збагачує;
- хаос самоорганізується. Це зумовлено абсолютною притаманністю таким закономірностям: організована єдність компонентів, еволюція, системна диференціація, структурний порядок;
- на відміну від класичних теорій, які досліджують поведінку систем через призму її окремо взятих об'єктів, теорія хаосу концентрує увагу на взаємодіючих об'єктах та компонентах системи (метасистемах), а їх поведінку визначає стохастичною, навіть у випадку строго детермінованої моделі опису;
- в теорії хаосу складні динамічні системи гіперчутливі до вхідних умов розвитку. Так, невеликі зміни «на вході» ведуть до непередбачуваних наслідків «на виході» системи [42].

Розділ 1. Теоретична експлікація кластерних підходів у розвитку складних економічних систем

Зважаючи на вищенаведені міркування, теорія хаосу пояснює еволюцію складної відкритої системи через «механізм вибору», тобто певний каскад точок біфуркації, які й описують поведінку системи. В точці біфуркації відбуваються колективні змінні, параметри порядку макрорівня повертають усю міру своєї свободи в хаос мікрорівня, розчиняючись в ньому, та підвищують його хаотизацію. Потім у процесі взаємодії між мега- та мікрорівнем народжуються нові параметри оновленого макрорівня [43].

У дослідженні нашого предмета наукового пізнання – кластерної організації економічної системи як феномену самоорганізації, саме поведінка системи описується через перехід до хаосу як головної структури порядку. На користь цієї тези свідчить відкритість кластерної системи, що формується в процесі переходу від вертикальної до горизонтальної економічної інтеграції. Сам же процес створення горизонтальних мереж як суб'єктів економічної взаємодії (кластерів) з позицій теорії хаосу і є послідовністю біфуркацій, що якісно впливають і навіть визначають стан системи на макроекономічному рівні. Тому, на наш погляд, кластерна організація економічної системи, вочевидь, є ключем її впорядкування та подолання збудників макроекономічних рецесій.

Дослідження механізмів переходу від порядку до хаосу нашою хують на міркування, що в штучних економічних системах (до прикладу – кластерних) сценарії розвитку поведінки або, так звані режими системи, мають універсальний, подекуди й фрактальний характер. У математичному описі траєкторія переходу від порядку до хаосу, тобто еволюційна самоорганізація складних систем, зображується каскадом біфуркацій. Каскад біфуркацій веде послідовно до появи вибору між двома рішеннями, потім чотирма і так далі допоки система починає коливатися в хаотичному, турбулентному режимі послідовного подвоєння кількості можливих значень. Такі значення виражаються через константи Фейгенбаума, що використовують під час прогнозування

розвитку системи. Зокрема константи Фейгенбаума можуть бути використані для передбачення часу виникнення хаосу в динамічних системах економічного типу.

Отже, проаналізовані теорії самоорганізації настановлюють на логічний висновок про уніфікацію її механізмів та процесів у системах різного типу як природних, так і штучних. При цьому системи усіх рівнів складності мають бути відкритими, адаптивними та однаково чутливими до екзогенних та ендогенних чинників впливу на їх поведінку.

Досліджені теорії відображають логічну еволюційну єдність змін системи, водночас з-поміж існуючих сучасних процесів самоорганізації економічних систем вони потребують ефективної взаємодії дискретних ресурсних компонентів складної ієрархічної структури. Найбільш повно такі складні ресурсні концентрації зосереджено в кластерних підходах до ефективної організації економічних систем, адже сучасна практика економічно потужних економічних систем свідчить про їх синергетичну ефективність лише при організаційній взаємодії таких ресурсів, як фінансові, наявність елементів інноваційної інфраструктури, людський капітал, суміжний виробничий цикл, ринки збуту та постачальників. Так, самоорганізація економічних систем на основі кластерних підходів є домінантною основою для внутрішньоорганізаційної конфігурації.

Вважаємо, що кластерний підхід – це сукупність теоретико-методологічних принципів самоорганізації економічних систем різних рівнів складності, що містять інтегровані модулі (суб'єкти підприємництва, галузі, регіони), які генерують спільні ланцюги доданої вартості, забезпечують мінімізацію транзакційних витрат та ризиків. Таким організаційним формам відповідають фрейми кластерів.

Зважаючи на базові постулати інституційно-еволюційної теорії, кластерний підхід в економічній системі є однією із форм інституційних трансформацій, що в умовах турбулентного екзогенного середовища сприяє активізації адаптивних

Розділ 1. Теоретична експлікація кластерних підходів у розвитку складних економічних систем

механізмів, конкурентоспроможності як окремих складових, так і всієї економічної системи. Кластерна інтеграція є детермінантою в створенні «нових інститутів», які не залежать від попередніх умов розвитку, а становлять платформу організаційних обмежень економічних контрагентів в єдиному виробничо-господарському ланцюзі для забезпечення вирівнювання соціально-економічних перекосів.

Загалом інтегровані структури кластерного типу варто розглядати як ефективні й гнучкі інституційні структури, здатні більш м'яко долати фінансово-економічні шоки та бар'єри, при цьому утримуючи достатні темпи відтворення. Однак формування кластерних структур є результатом самоорганізації систем, що залежать від інституційної поведінки усіх учасників кластеру, зокрема усвідомлення необхідності інтеграції елементів економічної системи з урахуванням рівнів інституційної саморегуляції, інституційного профілю фірми; інституційного порядку і контролю, напряду інституційної еволюції.

Звідси рішення про імплементацію кластерного підходу й, відповідно, створення кластеру є стратегічним, тому не допускає протиріч. З метою забезпечення адекватності рішення про кластерну інтеграцію нами визначено та систематизовано її переваги та недоліки в процесі інституційної трансформації (табл. 1.3).

Разом з оцінкою та виваженістю рішення щодо кластерної інтеграції важливим питанням при селекції підходів до самоорганізації систем у рамках кластеризації, на наш погляд, є визначення ефекту від таких організаційних змін у розрізі мікроскопічного та макроскопічного рівнів, адже створення кластерів є динамічним та складним процесом, тому необхідно враховувати опір змінам системи, особливо в частині інтеграції моделей управління при зміні масштабів міжфірмової взаємодії.

**Сингулярність кластерного розвитку
національної економіки**

Таблиця 1.3

Дуальність кластерної інтеграції

Переваги кластерної інтеграції	Недоліки кластерної інтеграції
Ефект синергії від агрегованих зв'язків між учасниками кластеру	Значний обсяг інвестицій у розробку та впровадження програми кластеризації
Забезпечення виробничо-господарської та фінансової автономії	Адаптація власних виробничих потужностей до потреб кластеру
Посилення інвестиційної привабливості шляхом реалізації реальних інвестиційних проєктів на засадах державно-приватного партнерства	Бюрократичні перепони в реалізації капітальних проєктів та неспроможність органів виконавчої влади у фінансовому забезпеченні кластерних ініціатив
Скорочення транзакційних витрат через ефект горизонтальної інтеграції та субконтрактації	Довготривалість контрактних зобов'язань учасників кластеру
Гнучкість та узгодженість інтересів, підвищення адаптивної спроможності	Зростаюча потреба в формуванні інтегрованого механізму контролю
Опортунізм та прагматизм в інтегрованому управлінні кластерною структурою	Розбіжності у внутрішньоорганізаційних механізмах менеджменту, підвищений опір людського капіталу
Формування конкурентних переваг та підвищення конкурентоспроможності в галузі та ринку загалом	Ускладнення зв'язків між стейкхолдерами

Джерело: адаптовано автором за даними [44].

Тож спробуємо сформулювати основні підходи до організаційного розвитку економічної системи за умови прийняття імперативу кластерної інтеграції (табл. 1.4).

**Розділ 1. Теоретична експлікація кластерних підходів
у розвитку складних економічних систем**

Таблиця 1.4

**Наукові підходи щодо організаційного розвитку
економічної системи в процесі кластеризації**

Науковий підхід	Зміни в процесі організаційного розвитку (мікроскопічний зріз)	Зміни в процесі організаційного розвитку (макроскопічний зріз)
Модальний	Зміни гомогенного характеру, що спрямовані на часткову переорієнтацію виробництва в напрямі динаміки середовища	Створення модальних центрів технологічної та ділової активності, що передбачають посилення адаптивної здатності системи та її стійкості
Праксеологічно-інноваційний	Усвідомлення, самоаналіз реалізації інноваційних проєктів із впровадження високотехнологічних виробництв, застосування інноваційних маркетингових моделей та засобів фінансової підтримки	Створення потужної інноваційної інфраструктури із спільними координаційними центрами та системою показників ефективності кластерного утворення. Організаційні акценти на МСП
Самоорганізація	Деформація або втрата учасниками кластеру функціональних властивостей з посиленням ефекту емерджентності	Просторова трансформація та зміна організаційної форми, набуття нової якості системи без втручання сил екзогенного середовища
Ресурсної автономії	Ефект синергії для окремого учасника кластерного утворення призводить до підвищення продуктивності транзакційних та виробничих витрат, що посилює ресурсну незалежність	Створення потужної платформи субконтрактування, що створює додаткові резерви оптимізації ресурсного забезпечення

Джерело: розроблено автором.

Зважаючи на вищенаведене, ми систематизували їх за основними структурними надбудовами (рис. 1.5).

Сингулярність кластерного розвитку національної економіки

Рис. 1.5. Підходи до кластерної самоорганізації економічних систем

Джерело: розроблено автором.

З рис. 1.5 видно, що кластерний підхід до самоорганізації економічної системи залежно від структурного акценту спонукає до нагромадження соціально-економічних, маркетингових та фінансово-інвестиційних ефектів. При цьому в структурі обраного кластерного підходу мають переважати високотехнологічні кластерні утворення для забезпечення високої та конкурентоспроможної доданої вартості.

Розділ 1. Теоретична експлікація кластерних підходів у розвитку складних економічних систем

В сучасній практиці реалізації кластерних ініціатив в Україні чітко прослідковується модальний кластерний підхід. Свідченням цього є фрагментарність та безсистемність упідтримці кластерних трансформацій на макрорівні, при цьому варто зауважити, що ключовим фактором успішних організаційних реформ у рамках кластерної інтеграції є відпрацювання ефективного механізму державно-приватного партнерства.

Національною особливістю розвитку кластерів в Україні є орієнтація більшості перспективних кластерів на традиційні галузі промисловості – легку промисловість, будівництво, АПК, металургію, тоді як пріоритетом європейських країн є розвиток насамперед високотехнологічних інноваційних кластерів у галузях машинобудування, біофармацевтики, електроніки.

Як зазначалось вище, кластерні підходи на принципах кластеризації ґрунтуються не лише на секторальній структурізації, а й нормах інституційної поведінки. Практика інституційних реформ економічно потужних країн підтверджує тезу про необхідність модифікації норм економічної поведінки в стратегічному аспекті забезпечення ефективності кластерної моделі міжфірмових взаємовідносин.

Зауважимо, що неформальні механізми, зокрема економічна поведінка суб'єктів системи, каталізують кластерні інтеграційні процеси в довгостроковій перспективі при адекватній розробці нормативно-правового забезпечення функціонування ліберального економічного середовища. За умов авторитарного регуляторного механізму економіки оптимально сформовані правила економічної поведінки в будь-якому процесі кластерної самоорганізації відзначаються короткостроковим ефектом.

Економічна поведінка суб'єктів підприємництва, обумовлена кластерною інтеграцією, підпорядковується загаль-

Сингулярність кластерного розвитку національної економіки

ноекономічним законам та формальним нормативно-правовим актам. Однак така поведінка є релятивістською, зберігає неформальний характер й немає документальних носіїв, а існує як система корпоративних звичаїв, традицій, загальноприйнятих форм і способів поведінки.

На відміну від формальних правил, які підлягають змінам, неформальні інститути менш еластичні в процесах деформації екзогенного середовища. З огляду на вищевикладене, пропонуємо визначити складові економічної поведінки для забезпечення ефективної кластерної інтеграції суб'єктів економічної системи (рис. 1.6).

На наш погляд, при формуванні економічної поведінки в процесі імплементації кластерного підходу має враховуватися специфіка формування кластерів, а саме об'єднання внутрішніх та зовнішніх інститутів суб'єктів економічної системи й органів державної влади. Також важливо враховувати випадковість неформальних інститутів, адже вони формуються у процесі функціонування та розвитку інтегрованої структури.

Отже, у підсумку проведеного дослідження самоорганізації економічних систем у концепціях еволюційної економіки та кластерних підходів визначено, що в досягненні наукового методологічного універсалізму та в умовах неспроможності традиційних регуляторних механізмів впливати на розвиток економічних системи резервним вектором є інституційна перебудова економічних відносин на засадах кластерної інтеграції, яка передбачає організаційну реконфігурацію економіки.

Розділ 1. Теоретична експлікація кластерних підходів у розвитку складних економічних систем

Рис. 1.6. Інституційні складові економічної поведінки суб'єктів кластерної інтеграції

Джерело: адаптовано автором за даними [44].

Також визначено, що перебіг кластерних процесів відбувається в рамках модального підходу без усвідомлених трансформацій в інституційних принципах та правилах економічної поведінки суб'єктів економічної системи. При цьому для реалізації успішної парадигми самоорганізації складних економічних систем варто використовувати інтегровані моделі на основі ресурсної автономії та модифікації економічної поведінки з урахуванням викликів екзогенного середовища.

1.3. Теоретико-концептуальна сутність кластерів як форми організаційної конфігурації складних економічних систем

Проведене дослідження логічно зумовлює необхідність з'ясування теоретичної сутності кластерів, оскільки останні виявилися елементом «складності» економічних систем, інституційним конструктом модифікації економічної поведінки та беззаперечним організаційним атрибутом їх самоорганізації. Загалом ми з'ясували, що самоорганізація економічних систем є результатом їх руху, який можливий як у напрямі еволюційного розвитку, так і поступальної деградації системи.

На наш погляд, організаційна модифікація економічних систем у рамках кластерів є об'єктивною, еволюційною та інтеграційною потребою, що зумовлює таку послідовність: інтеграція – організація – зміна – розвиток – становлення – вдосконалення – самоорганізація. Звідси кластери є полікомпонентами процесів розвитку економічних систем й потребують розробки ґрунтовних підходів і якісної науково-теоретичної трансформації концепцій, які слугуватимуть каталізатором кластерних ініціатив у самоорганізації системи загалом. Тож для з'ясування глибинної теоретичної сутності кластерів вважаємо необхідним провести їх епістему через призму «організаційного розвитку». Одночасно пропонуємо розмежовувати фрейми понять «організаційний» та «інтеграційний» розвиток. Логіка дослідження дозволяє стверджувати, що їх змістова архітектура має спільну природу, адже обидва процеси передбачають інноваційні зміни, але механізми організаційного розвитку ґрунтуються не тільки на моделях вертикальної чи горизонтальної інтеграції, а й на виробничих, інформаційних техніко-технологічних трансформаціях. Таким чином, інтеграційний розвиток варто розглядати похідним від організаційного.

Розділ 1. Теоретична експлікація кластерних підходів у розвитку складних економічних систем

Організаційно-інтеграційний розвиток системи на основі створення високотехнологічних кластерів вивчає Л. І. Федулова. Дослідниця зосереджує увагу на інноваційних кластерах, які, на її погляд, є майданчиком формування нових типових рішень просторового розвитку та з'єднувальною ланкою між фундаментальною та прикладною наукою [45].

Ми погоджуємось із вищенаведеними тезами дослідниці, адже сучасні форми кластерної інтеграції виконують каталізаторну функцію продукування та комерціалізації інноваційного продукту, а організаційна реконфігурація на складні міжорганізаційні, міжгалузеві й транснаціональні кластери є інфраструктурним ключем у забезпеченні переходу від високотехнологічних імітацій до стратегії інноваційного донорства.

Цікавим науковим змістом наповнені тлумачення А. А. Пилипенка щодо основи концепції організаційних змін економічної системи, які також зводяться до її інтеграційного розвитку, зокрема через «пульсарне» пояснення, що передбачає наявність, з одного боку, диференційованих циклів, а з іншого, – інтеграційних процесів переходу у нову якість системи [46]. Твердження автора щодо наявності циклів інтеграційного розвитку складної системи мають вагомое концептуальне значення в рамках кластеризації, оскільки саме в поетапних організаційних змінах й відбувається розвиток кластерної формації.

На думку І. В. Алексєєва [48], створення інтегрованих виробничо-господарських структур є інструментом реалізації стратегії організаційних змін окремого суб'єкта підприємництва, при цьому автор наголошує на локальній емерджентній взаємодії учасників об'єднання. Ми підтримуємо погляди дослідника в частині появи емерджентних властивостей новоствореної системи, адже такі властивості виникають у процесі зміни типу складності.

Втім вищенаведений підхід автора має гомогенний характер, успадкований практикою створення вертикальних

Сингулярність кластерного розвитку національної економіки

інтеграційних структур – територіально-промислових комплексів та науково-виробничих об'єднань. Такі форми організаційного розвитку й реконфігурації економічної системи загалом втрачають актуальність на користь горизонтально-інтегрованих кластерних систем. Для них характерна мережева організаційна міжфірмова взаємодія з високим ступенем адаптації, без асиміляції виробничо-технологічного потенціалу. Дещо інші погляди на організаційний розвиток економічної системи має М. О. Кизим [48]. Автор виходить за межі вузького розуміння інтеграційної реконфігурації на мікроскопічному рівні й оперує поняттям «економіко-виробничі» системи, концепція створення яких передбачає як вертикальну інтеграцію, так і горизонтальну. Підхід автора акцентує увагу на процесах організаційних трансформацій складових економічної системи на засадах збалансованих пропорцій інтеграції капіталу та адаптивності управління.

Як бачимо, наукові погляди на організаційний розвиток економічної системи досить різнополярні – від обґрунтування економіко-виробничих систем до інноваційних кластерних об'єднань, але всі вони фокусуються в єдиній площині інтеграції. Зважаючи на певну розпорошеність наукових поглядів на сутність організаційного розвитку, спробуємо більш чітко окреслити фрейми цього поняття-образу з позицій кластерної інтеграції.

Отже, організаційний розвиток економіки в рамках кластерної інтеграції пропонуємо трактувати як процес реконфігурації організаційного дизайну її структурних складових (галузей) шляхом використання горизонтально-інтеграційних технологій просторового переформатування її операційних, економічних, інноваційних та соціальних складових за принципом ендемічності та системного синергізму з метою досягнення емерджентності для підвищення ефективності функціонування.

Оскільки кластерна організація економічних систем визначена нами ключовим елементом їх організаційно-інте-

**Розділ 1. Теоретична експлікація кластерних підходів
у розвитку складних економічних систем**

граційного розвитку, пропонуємо сконцентруватися на титульних векторах теоретичної сутності кластерів. Ретроспективна експлікація феномену кластерної організації економічних систем має потужний теоретико-історичний базис.

Наші дослідження щодо перших проявів кластерів в економічній теорії дозволяють систематизувати їх еволюційне становлення в межах неокласичної, сучасної та трансдисциплінарної економічної думки (табл. 1.5).

Таблиця 1.5

**Еволюція кластерної теорії в сучасній
економічній думці**

Теоретико-концептуальний напрям економічної теорії	Назва теорії (субтеорії) та її представники	Основні постулати щодо кластерів
Неокласичний	<i>Теорія розміщення продуктивних сил</i> (І.фон Тюнен) 1826 р.	Визначено закономірності розміщення виробництва у вигляді концентричних кілець для оптимізації логістичних витрат. Змістовно вони були прототипами с/г кластерів
	<i>Теорія промислових районів</i> (А.Маршалл) 1890 р.	Вперше введено в науковий обіг поняття «промисловий район» та «локалізовані галузі». Тлумачення цих понять зводиться до концентрації малих виробництв певної галузі, що спеціалізуються на окремих стадіях виробничого циклу в умовах єдиного територіального обмеження

**Сингулярність кластерного розвитку
національної економіки**

Продовження табл. 1.5

Теоретико-концептуальний напрям економічної теорії	Назва теорії (субтеорії) та її представники	Основні постулати щодо кластерів
	<i>Теорія просторової економічної рівноваги</i> (А.Льоша) 1940 р.	У теорії значно розширено перелік чинників, що впливають на розміщення компаній, зокрема враховано особливості податкової системи, конкуренції, державних кордонів, впливу технічного прогресу
	<i>Теорія економічного районування та територіально-виробничих комплексів (ТБК)</i> (М. М. Колосовський) 1960 р.	Сформулював принципи ефективної взаємодії виробничих підприємств у межах певного регіону на основі синергетичного ефекту від комбінації техніко-технологічних процесів сировинної переробки
	Мюрдаль, А.Хіршман) 1957–1958 рр.	диспропорцій економічного розвитку регіонів завдяки утворенню агломерацій, відповідно, економії трансакційних витрат
	<i>Теорія полюсів зростання</i> (Ф.Перру, Ж.-Р.Будвіль) 1961 р.	Введено поняття домінуючих та підлеглих макроодиниць, так званих «полюсів зростання» – потужного інструменту розвитку регіону та економіки завдяки мультиплікативному ефекту від взаємодії фірм, галузей, галузевих комплексів
	<i>Теорія мережевої організації</i> (К. Імаї, М. Піоре, Ч. Сейбл, Х. Уайт, М. Грановеттер, І.Толенадо, Д. Сольє, Е. Дахмен) 1970–1980 рр. (М. Кастельс) 1996–1998 рр.	Тлумачить розуміння сучасного світового господарства як стійких формальних та неформальних зв'язків між індивідами і фірмами, тобто соціально-економічних мереж

**Розділ 1. Теоретична експлікація кластерних підходів
у розвитку складних економічних систем**

Продовження табл. 1.5

Теоретико-концептуальний напрям економічної теорії	Назва теорії (субтеорії) та її представники	Основні постулати щодо кластерів
	<i>Кластерна теорія</i> (М. Портер) 1998 р.	Вперше введена дефініція «кластер», відповідно до якої це сконцентровані за географічною ознакою групи взаємопов'язаних компаній, спеціалізованих постачальників, постачальників послуг, фірм у споріднених галузях, а також пов'язаних з їхньою діяльністю організацій (наприклад, університетів, агентств зі стандартизації, торговельних об'єднань) у визначеній сфері, які конкурують, але при цьому здійснюють спільну діяльність
	<i>Теорія виробничо-збутових ланцюгів</i> (Е. Бергман, Е. Фезер) 1999 р.	Визначають кластер як групу комерційних підприємств та некомерційних організацій, пов'язаних угодами купівлі-продажу, спільними технологіями та каналами розподілу
	<i>Кластерна теорія соціального капіталу</i> (Б. Лундвал, С. Розенфелд) 1999 р.	Визначено кластери як екосистеми, які складаються із взаємозалежних груп фірм, що мають близьке географічне розташування, причому локалізація кластерів не обмежується адміністративними кордонами держав чи регіонів, а визначається просторово-часовими показниками
	<i>Еволюційно-інституціональна теорія</i> (Г.Б.Клейнер) 2000 р.	Тлумачить кластер як багатофункціональну та багатоаспектну економічну систему, яка сприяє налагодженню взаємодії учасників на основі коопераційно-кoeволюційних домовленостей

**Сингулярність кластерного розвитку
національної економіки**

Закінчення табл. 1.5

Теоретико-концептуальний напрям економічної теорії	Назва теорії (субтеорії) та її представники	Основні постулати щодо кластерів
	<i>Теорія інноваційних кластерів</i> (В.С. Шовкалюк, Л. І. Федулова, С.І. Соколенко, В.П. Войнаренко, І.В. Пилипенко) 2009–2017 рр.	Розглядають кластери як точки технологічного зростання економіки. Тлумачать інноваційні кластери як інтегроване середовище для ефективної комерціалізації та дифузії інновацій
Трансдисциплінарний	<i>Теорії емерджентних самоорганізуючих систем</i> (І. Пригожин, Г.Хакен, Дж. Галлахер) 1970-до теперішнього часу	Описує появу складних впорядкованих структур і процесів в нерівноважних системах різного роду й порядку складності на зрізі трансдисциплінарного проникнення в економічну теорію

Джерело: систематизовано та доповнено автором.

Сучасний дослідник теорій кластеризації А. В. Шевченко зазначає, що сучасна концепція кластерної організації економіки розвивається на перехресті декількох напрямів економічної теорії. Її формування відбувається насамперед під впливом теорій регіональної економіки та просторової організації економіки, теорій інноваційного розвитку, інституціональної теорії, економічної соціології та стратегічного менеджменту [49]. На наш погляд, думки автора щодо міждисциплінарності даних теорій є цілком логічними і, вочевидь, знаходять своє підтвердження еволюційним розвитком виробничо-підприємницької діяльності, що в загальному підсумку охоплює період від першої промислової революції (друга пол. XVIII ст.) до індустріальної революції четвертого порядку, що триває у наші дні.

Розділ 1. Теоретична експлікація кластерних підходів у розвитку складних економічних систем

Проте в теоретичних дослідженнях, проведених вище, сутнісні ознаки кластерів чітко окреслюються у фокусі теорій самоорганізації економічних систем. Ми пропонуємо якісно новий теоретико-методологічний підхід до теорії кластерного розвитку, що ґрунтується на трансдисциплінарності епістемі «кластер» (табл. 1.5). В основу такого підходу покладена візія «кластеру» як економічної категорії, що перетікає з одних наукових площин (біологічних, математичних, географічних) до більш складних надбудов економічного та соціального когнітивного поля, при цьому використовуючи не лише суміжний методологічний інструментарій, а й стратегії наукового дослідження.

Поштовхом до формування таких висновків став ефект синергії як об'єднуюче ядро між теоріями самоорганізації та теорій кластеризації. Так, ефект синергії в природничих та біологічних системах має ряд спільних компонентів (умов взаємодії між елементами системи) з економічними системами, що зазначено вище. Загалом він характеризує отримання більш високого результату шляхом поєднання елементів, ніж арифметична сума ефектів від діяльності окремих елементів. Синергетичні ефекти в сучасній економіці проявляються в кластерах через такі складові (рис. 1.7).

Проте в усіх кластерних теоріях простежується певний когнітивний дисонанс щодо тлумачення сутності кластерів. Для цього використовується чимало термінів, які мають різне значення, несуть різне змістове навантаження, але використовуються як тотожні. Вочевидь, причиною такого явища є спільна ознака – «географічна агломерація» учасників кластеру. Тому вкрай важливо розмежовувати псевдототожні терміни, до яких відносять [50]:

- індустріальний кластер – агломерація виробничих зв'язків типу постачальник–покупець або покупець–постачальник, або загальних технологій, загальних покупців або каналів розповсюдження, або загальних професійних областей;

Сингулярність кластерного розвитку національної економіки

Рис. 1.7. Основні синергетичні ефекти кластерних систем

Джерело: розроблено автором.

- регіональний кластер – це промисловий кластер, в якому фірми-учасники знаходяться у безпосередній близькості один від іншого. Регіональні кластери можуть включати промислові райони малих та середніх фірм, концентрації високотехнологічних компаній, пов'язаних через розвиток та використання загальних технологій, та виробничих систем, що включають великі материнські компанії та їхні місцеві постачальники та компанії, що відокремилися від материнської компанії. Регіональні кластери також належать до категорії територіального прояву «виробничих каналів».

Варто зазначити, що промислові райони є підсистемою регіональних кластерів. В той час як центральним елементом промислового району є часто єдина галузь, або навіть єдиний

Розділ 1. Теоретична експлікація кластерних підходів у розвитку складних економічних систем

промисловий сегмент, регіональні кластери загалом охоплюють ряд суміжних галузей;

- бізнес-мережа може визначатися як група фірм, що спільно використовують талановитих людей та ресурси для співробітництва у спільних проєктах розвитку. Доповнюючи один одного та визначаючи спеціалізацію для того, щоб здолати загальні проблеми, учасники можуть досягти колективної результативності та завоювати ринки поза межами індивідуального простору окремої фірми;
- промисловими секторами. Кластер відрізняється від сектора своїми географічними кордонами, включенням ресурсів, постачанням, ланцюгами навичок та тим, як вони пов'язані. Сектори, які держави традиційно використовували для планування та визначення економічних можливостей, в основному представляють собою концентрації. Кластери можуть включати один або більше промислових секторів, тобто створюють ефект горизонтальної інтеграції в структурі економічної системи.

На наш погляд, сутність кластерів в сучасних умовах розвитку економічних систем перетнула фрейми географічної локалізації та галузево-секторального розподілу, оскільки сучасні кластери є практичними кейсами з міжсекторального партнерства, а їх зміст зводиться не лише до акумуляції конкурентоспроможності системи, а й до задоволення суспільного запиту в підвищенні інноваційної та соціальної спроможності.

Серед наукової думки щодо визначення дефініції «кластер» також не існує єдності, що робить предмет дослідження більш багатограним і непересічним. Експлікація терміна «кластер» має ряд специфічних ознак. Як наукову дефініцію кластер вперше спробував описати А. Маршал [51], досліджуючи промисловість регіонів. Дослідник тлумачив кластери як об'єкти у певних видах економічної діяльності, які територіально зосереджені в межах визначеної геолокації.

Проте в західній економічній думці найбільш вживаним трактуванням кластеру є визначення Майкла Портера [52, с. 578]: «...кластери – це географічно близькі групи взаємопов'язаних компаній та асоційованих установ в окремій галузі, що пов'язані спільними технологіями та навичками. Вони звичайно існують у географічній зоні, де комунікації, логістика та людські ресурси є легкодоступними. Кластери розміщуються в регіонах, а іноді – в окремому місті».

Кластерна організація економічної системи, за М. Портером, заснована на концепції джерел локальних конкурентних переваг, або «національного ромба». Вершинами цього ромба є умови та параметри факторів виробництва; стан або параметри попиту; конкурентне середовище; родинні та підтримуючі галузі. Кластери є однією з вершин або граней ромба (родинні і підтримуючі галузі), проте вчений вважає, що «найкраще розглядати їх як прояв взаємодій між усіма чотирма гранями» [52].

Дослідник визначає й коло учасників кластеру – органи влади, університети та інші освітні установи, торговельні асоціації, логістичні компанії. На наш погляд, теза М. Портера щодо незалежності кластерних утворень від попереднього досвіду функціонування економічної системи переконливо засвідчує механізм їх самоорганізації.

Уточнення в тлумачення сутності терміна «кластер» вніс С. Розенфельд [53]. Зокрема, автор таргетовано концентрує науковий погляд на тому, що кластери повинні мати активні канали для бізнес-транзакцій, діалогу та комунікації. На думку С. Розенфельда, «...без активних каналів навіть критична маса відповідних фірм не є місцевим виробництвом або соціальною системою і, таким чином, не функціонує як кластер».

На наш погляд, таке авторське уточнення змістовно збагачує визначення поняття «кластер» й підвищує рівень складності кластерів до третього порядку. Цілком очевидно, що завдяки уточненням С. Розенфельда в економічній думці

Розділ 1. Теоретична експлікація кластерних підходів у розвитку складних економічних систем

з'являється розуміння сутності кластерів як соціально-економічних надбудов і самоорганізованих систем. Саме для таких систем притаманна активізація комунікаційних каналів та джерел інформаційної дифузії.

Не менш цікавими в науковому дискурсі щодо кластерів є погляди шведського вченого Е. Дахмена [54]. Саме кластери стали осередками інноваційної моделі розвитку, в основі якої лежать взаємозв'язки великих транснаціональних компаній, які умовно формують «блоки розвитку». На нашу думку, такий підхід найбільш влучно відображає сутність інноваційного ланцюга, коли одна галузь є реципієнтом інновацій, одночасно слугуючи продуцентом для суміжних галузей економіки.

Прихильниками цього ж вектору теорії інноваційного розвитку економічної системи були французькі вчені І. Толенадо та Д. Сольє, які розглядали кластер як центр єдиних технологічних зв'язків між галузями та секторами економіки [55, 56]. Автори ототожнювали кластери із своєрідною структурою – «мереживом», а його формування покладали на взаємозалежні інноваційно-технологічні галузі.

Емпіричні підходи у вивченні кластерів і їх економічної поведінки використовував М. Фельдман [57]. Об'єктом його досліджень стали організаційно-правові форми інноваційно-інвестиційних структур кластерного типу в різних країнах світу, з різним ступенем економічного розвитку. Науково-практичні досягнення автора переконливо засвідчують ефективність кластерів як драйверів інноваційного розвитку регіонів та підвищення їх інвестиційного потенціалу, що в сукупності формує макроекономічний інвестиційний клімат.

Серед множини авторитетних наукових думок щодо сутності кластерів заслуговують на увагу твердження С. Соколенка. Зокрема, автор зазначає: «...кластер – це спілка, союз економічних, щільно пов'язаних і територіально близько розміщених компаній, які сприяють спільному розвитку і зростанню конкурентоспроможності кожної з них.

Це неформальні об'єднання фірм-лідерів із середніми і малими підприємствами, розробниками технологій, необхідними ринковими інститутами та споживачами і постачальниками, що взаємодіють між собою в межах єдиного ланцюга створення додаткової вартості. Важливо те, що всі вони зосереджені на обмеженій території для здійснення спільної діяльності в процесі виробництва і постачання визначеного типу продукції і послуг» [58].

Підхід автора дещо обмежує функціональну сутність кластерів, адже практика кластерної організації економіки свідчить про поступове нівелювання географічних обмежень при формуванні кластеру, що засвідчує актуалізація транс-кордонного співробітництва в кластерних ініціативах.

На сьогодні кластерам і підприємницьким структурам не притаманна жорстка прив'язка до геолокації, а «рухомість» їх просторової організації дозволяє забезпечити більшу гнучкість, адаптивність та мобільність діяльності об'єднання.

Акцентує увагу на цільових векторах створення й функціонування кластерів М. Войнаренко, який говорить про них як про територіально-галузеві добровільні об'єднання підприємств, що тісно співпрацюють з науковими установами й органами місцевої влади з метою підвищення конкурентоспроможності власної продукції й економічного зростання регіону [59].

На наш погляд, таке тлумачення влучно підкреслює саме цільову функцію кластерних об'єднань – активізацію інноваційної діяльності, створення стратегічних атракцій конкурентного поля в бізнес-середовищі.

Посилує наукові дослідження кластерів В. Геєць [60], який звертає увагу на специфіку функціонування кластерів, що полягає в інтеграції галузевих і територіальних принципів організації підприємницької діяльності, можливість більш повного використання інфраструктурного потенціалу регіону, а також здатності до зміни конфігурації мережі: заміни окремих елементів, приєднання додаткових.

Розділ 1. Теоретична експлікація кластерних підходів у розвитку складних економічних систем

Досить нетривіально, на наш погляд, узагальнює множини дефініційної варіативності кластерів Ю. В. Ковальова. Авторка наводить їх визначення як зосереджених у певній області (регіоні) територіально-виробничих об'єднань, що інтегрують у процесі взаємодії підприємства, освітні заклади, установи, суб'єкти банківського сектору, представників органів влади та суміжних, допоміжних, конструкторських, інноваційних підприємств/організацій, об'єктів інфраструктури [61]. Дослідниця влучно фокусується на визначальній особливості кластерів – спільної стратегії розвитку та нарощення конкурентного потенціалу усіх учасників кластерів.

Проте, на нашу думку, спільна стратегія розвитку структурних компонентів кластеру більш характеризує процеси асиміляції, що не притаманно для кластерного утворення. Більш доцільним вважаємо вироблення узгодженої економічно-органічної стратегії між усіма інституціональними учасниками, що більш характерно для процесів кластерної інтеграції, а не повного злиття стратегічних цілей.

Ознаку координаційної узгодженості виокремлює дослідник О. М. Тищенко. Відповідно до його поглядів, кластер – це територіально-галузеве, конкуренто-координаційне мережеве об'єднання підприємницьких структур, громадських організацій та наукових установ, що забезпечує його учасникам конкурентні позиції на різних рівнях національної економіки [62]. Таке визначення окреслює одну з головних ознак кластеру – ефект синергетичної взаємодії. Солідарними є і твердження Н. Г. Каніщенко: «...кластерами є інтеграційні утворення підприємств (їх систем), які отримують синергетичні зв'язки». Така позиція автора ґрунтується на стійких переконаннях, що всі кластери створюють можливості для збільшення продуктивності праці і підвищення заробітної плати як на власних територіях, так і за їх межами [63].

Більш сучасні дослідження сутності кластерів представлені в роботах О. О. Маслака. Узагальнення автора дозволяє вказати на те, що кластери є добровільними об'єднаннями

підприємств, організацій, наукових установ тощо, які характеризуються географічною близькістю чи наявністю спільних технологій, навичок, стратегій розвитку та спрямовані на отримання позитивних ефектів, підвищення конкурентоспроможності як продукції, так і регіону загалом; кластери можуть бути визначені у результаті проведення кластерного аналізу [64].

Критичний аналіз тверджень О. О. Маслака спонукає до певних міркувань. По-перше, автор, як і попередні дослідники, все ж концентрує увагу на географічній близькості суб'єктів кластерної організації. Однак сучасні кластери виходять за межі «автохтонності», тобто приналежності до однієї місцевості. Це пов'язано із стрімким розвитком логістичних систем, що дозволяють суттєво скоротити вартість розширення географічних меж кластерів. За межі традиційної візії геолокації кластерів виходить і один з найбільших кластерних конгломератів світу – Кремнієва долина (*англ. Silicon Valley*) (США).

Так, на початку створення кластеру умовою в його входження була просторова близькість високотехнологічних компаній та їх виробництв на відстані, що в часовому вимірі становить 1 годину досягнення. Проте сучасна організаційна архітектура кластеру об'єднує лише штаб-квартири тисяч ІТ-компаній, а їх виробництва розміщені в глобальному просторі. Тому, на наш погляд, ознака територіальної близькості поступово втрачає своє домінуюче значення.

По-друге, автор звертається до кластерного аналізу для визначення ефективності створення самого кластеру. Проте кластерний аналіз – це метод багатомірного статистичного дослідження, до якого належать збір даних, що містять інформацію про вибіркові об'єкти, та упорядкування їх в порівняно однорідні, схожі між собою групи. Такий аналіз використовують для визначення однорідності об'єктів при групуванні в систему, однак кластери містять досить різномірні структури та інституції – від бізнес-структур до органів державної виконавчої влади. Тому вважаємо, що співзвучність назв не може бути індикатором економічної доцільності створення кластеру.

Розділ 1. Теоретична експлікація кластерних підходів у розвитку складних економічних систем

Таким чином, з проведеного теоретичного аналізу сутності кластерів як осередків зміни організаційного дизайну економічної системи можемо стверджувати, що існують певні розбіжності між науковою думкою вітчизняних корифеїв кластеризації та закордонних дослідників. Вітчизняна наукова спільнота розглядає об'єднання у кластер чи підприємницьку мережу на основі симбіозної взаємозалежності між різними бізнес-суб'єктами за принципом синергізму. Такі об'єднання дозволяють підприємствам малого і середнього бізнесу комбінувати переваги малих форм підприємництва та великих виробництв.

Закордонні економісти характерною особливістю кластерів вважають їхню спрямованість на розробку та виробництво конкурентоспроможної продукції, яка може бути експортована за кордон чи, в окремих випадках, за межі регіону. Тобто вони наголошують на вторинну орієнтацію на внутрішнього споживача. Також західна економічна думка розглядає кластери як каталізуючі центри інновацій, тобто обмежуються виключно інноваційними кластерами. Серед багатьох дослідників поняття «кластери» та «інноваційні кластери» є взаємозамінним. Проте термін «інноваційний кластер» набув широкого розповсюдження після появи проекту розвитку регіональних кластерів у США під назвою «Clusters of Innovation», а за класифікацією Міжнародної конференції з інноваційної політики виділено такі кластерні структури [64]:

- залежні (усічені), у які входять технологічно взаємопов'язані підприємства (можуть бути територіально віддалені), що здійснюють типові функції (видобуток ресурсів, обробка, збагачення тощо). При цьому підприємствами застосовуються сучасні, але не передові технології. Нові технології можуть підприємствами купуватись;
- галузеві – це група підприємств, які співпрацюють з метою виробництва типових товарів або надання послуг. Використання нових технологій належить до прерогатив відділів контролю якості і кадрового забезпечення;

Сингулярність кластерного розвитку національної економіки

- інноваційно-галузеві – це підприємства, що співпрацюють з метою виробництва продукції або надання послуг, які потребують постійного оновлення, поліпшення якості, впровадження нових функціональних можливостей. У межах кластеру з цією метою налагоджено коопераційні зв'язки підприємств з науково-дослідними центрами та закладами освіти;
- проінноваційні – це кластери компаній інноваційного спрямування, які співпрацюють задля набуття необхідних знань і технологій, що будуть ними використані з метою підвищення конкурентоспроможності його учасників;
- інноваційно-орієнтовані – це кластери компаній, які здатні впливати на промислову, соціальну та інвестиційну структуру регіону. Підприємствами-учасниками такого кластеру використовуються передові наукові надбання, ноу-хаута технології, залучаються талановиті трудові ресурси з усього світу. Вони є споживачами і генератором венчурного капіталу, визначають наукові дослідження університетів та інших освітніх установ [65].

На нашу думку, економічну категорію «кластер» варто розуміти як стійку систему просторової та інституціональної взаємодії стейкхолдерів у результаті концентрації ресурсів з метою підвищення ефективності соціально-економічної активності й конкурентоспроможності учасників шляхом об'єднання компетенцій та інноваційних потенціалів.

Отже, зважаючи на базові постулати у визначенні сутності кластерів, для організаційної конфігурації складних економічних систем на засадах кластерної інтеграції важливо усвідомити, що кластери – це «нові інституції», які не залежать від попередніх умов розвитку, а становлять архітектуру інтеграційних процесів контрагентів в єдиному господарському ланцюзі для забезпечення вирівнювання соціально-економічних перекосів. Інтегровані структури кластерного типу варто розглядати як ефективні й гнучкі інституційні структури, здатні більш м'яко долати фінансово-економічні шоки та бар'єри, при цьому утримуючи достатні темпи відтворення.

Розділ 2. МЕТОДОЛОГІЯ УПРАВЛІННЯ КЛАСТЕРНИМ РОЗВИТКОМ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

2.1. Методологічні аспекти дослідження кластеризації економічної системи

Дослідження теоретичної парадигми самоорганізації складних економічних систем за їх кластерною реконфігурацією засвідчило, що цей процес характеризується складним тандемом інституційних та еволюційних механізмів, які потребують власної методології. Йдеться про те, що кластерна організація економічної системи за своєю первинною сутністю не є хаотичною, а в результаті її проведення утворюються не тільки нові форми ведення господарської діяльності, а й нові соціально-економічні надбудови в міжсекторальних економічних відносинах між державою, підприємницькими структурами та соціальною інфраструктурою.

Звідси логіку подальшого дослідження спрямовуємо на визначення сутності кластерної організації як трансформаційного процесу економічної системи через призму управлінських впливів на нього. Для цього необхідно визначити теоретико-змістові фрейми концепту «кластерна організація», оскільки в науковому обігу це поняття ще й досі не знайшло наукового обґрунтування і використовується лише як лінгвістична конструкція для збагачення наукової лексики.

У широкому колі наукової спільноти й прихильників кластерної теорії поняття «кластерна організація» та «кластеризація» в більшості випадків ототожнюються із процесом формування кластеру. Проте ми переконані, що концепт «кластерна організація» має важливе і ґрунтовне значення в дефініційному апараті кластерної теорії як відокремлене й відмінне від поняття «кластеризація». Для обґрунтування відособленості даних понять та з'ясування відмінностей між ними проведемо теоретичний аналіз дефініції «кластеризація» (табл. 2.1).

**Сингулярність кластерного розвитку
національної економіки**

Таблиця 2.1

Систематизація тлумачень поняття «кластеризація»

Автор дефініції	Тлумачення дефініції «кластеризація»
М. П. Бутко, Г. Самійленко [66]	<i>Кластеризація</i> – це тенденція фірм з родинної сфери бізнесу концентруватися за географічною ознакою
О. О. Маслак [64]	<i>Кластеризація</i> – це процес створення кластерів та інших мережевих структур для досягнення цілей цих об'єднань шляхом забезпечення відповідних умов та вжиття організаційно-економічних заходів їх учасниками
О.С Квілінський Т.О. Степанова [67]	<i>Кластеризація</i> – це об'єднання підприємств у кластери з метою створення умов для гармонізації інтересів кожного з учасників об'єднання (суб'єктів господарювання) та досягнення синергетичних зв'язків
С.Ф. Пятинкін, Т.П.Биков [68]	<i>Кластеризація</i> – це діяльність з реалізації кластерного підходу, яка є комплексом організаційно-економічних заходів, що здійснюються державними, приватними або громадськими інститутами з метою об'єднання підприємств та установ у кластери, встановлення між ними неформальних взаємовідносин і мережевої співпраці
О.С. Форманчук [69]	<i>Кластеризація</i> – це форма внутрішньої інтеграції та кооперування, яка здатна забезпечити соціально-економічний розвиток регіону та ототожнює її із кластерною моделлю регіонального розвитку
А.О. Бережняка [70]	<i>Кластеризація</i> – це створення не самих кластерів на території тої чи іншої країни, а їх систем
З.Г. Люльчак, Х.М. Вишньовська [71]	<i>Кластеризація</i> – це процес взаємодії, об'єднання та інтеграції підприємств для підвищення конкурентоспроможності вітчизняних підприємств
О.Ю. Капітанець [72]	<i>Кластеризація</i> – це використання переваг суспільного поділу праці і ущільнення їх науково-виробничої взаємодії в результаті утворення так званих кластерних об'єднань

Джерело: складено автором.

Проаналізувавши наведені вище тлумачення, ми дійшли висновку, що більшість авторів в тій чи іншій мірі зводять сутність кластеризації до сутності самого кластеру. Так, використовуючи роз'яснення щодо кластеризації як «взаємодію суб'єктів господарювання», «об'єднання підприємств», «створення системи», «форму внутрішньої інтеграції», автори апелюють до визначень кластеру, які детально проаналізовано в попередньому розділі. При цьому дослідники поняття єдині в тому, що це процес, але не виділяють його специфікації. На противагу вищенаведеному, ми визначаємо кластерну організацію не лише як процес об'єднання чи колаборації стейкхолдерів, а як поняття, що включає управлінські аспекти в стратегічній зміні економічної конфігурації системи.

Отже, процес кластерної організації пропонуємо розуміти як зміну організаційної поведінки суб'єктів економічної системи в процесі імплементації спільних управлінських механізмів у створенні стійких однорідних структур для забезпечення розвитку регіональної та національної спеціалізації відповідно до наявного кластерного потенціалу. Проте як процес кластерної організації економічної системи, так і процес кластеризації ми відносимо до кластероутворення.

Для більш ґрунтовного розуміння відмінностей між поняттями «кластеризація» та «кластерна організація» специфікації обох процесів представлено у табл. 2.2.

Таблиця 2.2

Відмінності понять «кластеризація» та «кластерна організація»

Змістові відмінності	Процес кластерної організації	Процес кластеризації
Рівень кластероутворення	Стратегічний	Фрагментарний
Рівень змін в економічній системі	Організаційно-інноваційна перебудова	Структурна перебудова

**Сингулярність кластерного розвитку
національної економіки**

Закінчення табл. 2.2

Змістові відмінності	Процес кластерної організації	Процес кластеризації
Рівень систем взаємозв'язків у кластероутворенні	Глобальна міжсекторальна	Секторальна Галузева Міжгалузева Міжвідомча Міжсуб'єктна
Ідентифікація пріоритетних завдань кластероутворення	Соціалізація виробництва, систем управління, інфраструктурного забезпечення розвитку економічної системи загалом	Підвищення економічної ефективності учасників кластеру
Рівень систем управління процесом	Транснаціональний Макроскопічний	Мезорівень Мікрорівень
Суб'єкт ініціації процесу	Виключно держава в особі центральних та місцевих представництв виконавчої влади	Будь-який учасник ініціативної групи (держава, суб'єкт підприємництва, суб'єкти соціальної інфраструктури та інші)
Об'єкт процесу	Інтегрована система кластерів у загальноекономічній системі	Кластер як стійке об'єднання

Джерело: розроблено автором.

Також на користь наших переконань щодо організаційної перебудови національної економічної системи та її переорієнтацію на кластерний тип суб'єктної взаємодії свідчать і тенденції сучасного геополітичного простору. Так, масштабні екстерналії, що постають одночасно прогресивними та регресивними, конфліктними та, навпаки, гармонійними, прискорюють кластерний розвиток. Такими процесами та відповідними явищами, як визначає Л.І. Панкова, слід визнавати [73, с. 86]:

1. Глобалізацію та локалізацію бізнесів, виробництв, капіталів, як процеси руху до інтегрованих дій, цільового залучення потенціалів країни, галузей, пріоритетних ресурсів.

2. Первинність сфери обміну, нарощення впливу фінансової влади, фінансової олігархії, фінансових ринків як елемента надконтролю, гіпервлади, центрів впливу на зміни у відтворенні національних продуктів.

3. Стрімкий інформаційний прогрес та стійкі пріоритети комплексної інтелектуалізації праці в усіх сферах людської діяльності, нарощення потенціалу системи знань та її інструментів впливу на нову людину.

4. Недосконалість ринкової економіки, її регуляторів і проявів провалів ринків, відсутність ринкової справедливостів умовах дії монополій та олігополій на світових ринках. Накопичення неконтрольованої або слабоконтрольованої світової інформаційної влади.

5. Стрімка соціалізація усіх процесів відтворення життєдіяльності людини: виробництва, систем управління, інфраструктурного забезпечення, яка активно та пасивно формує векторність та впливовість на усі без винятку зміни в суспільному відтворенні.

6. Інформаційна прозорість та унікальна стрімкість змін у парадигмах відтворення ринків, довіра в діях влади та бізнесу, орієнтація на відносини відповідальності.

Авторка переконана, що такі процеси та явища в своєму комплексному синергетичному поєднанні надають стимулів формуванню нових моделей національних економік у відповідності до ключових національних інтересів, забезпечують появу цільових видів політик змін державного, галузевого та регіонального управління, окреслюють майбутні стани економік, галузей, регіонів, виробництв, форм інтеграцій бізнесу. Також ці зміни потребують свого прискореного наукового забезпечення у вигляді систем знань теорії, методології, практики. Кожна країна, кожен уряд визначають свої пріоритети руху в системі векторів змін; найбільш поширеними, частково розробленими та адаптованими слід визнавати національні моделі економік з характеристиками: інформаційна, інформаційно-інноваційна, мережево-іннова-

ційна, соціоінформаційна, соціоінфраструктурна, кластерна, інноваційно-кластерна [73].

Ми підтримуємо погляди дослідниці і вважаємо, що процеси кластеризації та кластерної організації національної економіки мають стратегічне позиціонування в галузевих та національних програмах розвитку, що потребує розробки теоретичних засад, методологічного апарату та практичних інструментів кластероутворення, які враховували б конфлікт соціальних та економічних інтересів суспільства й мінімізували їх негативні ефекти.

Проте обґрунтування ефективності методологічного апарату кластерного розвитку залежить від багатьох економічних компетенцій та ресурсного потенціалу економічної системи загалом. Особливої актуальності ці питання набувають у контексті кластерного розвитку національної економіки, оскільки територіальний устрій України характеризується великою кількістю регіонів. Кожен з них має свій ресурсний та виробничий потенціали. Тому головним завданням кластерної організації постає інтеграція всіх процесів та ініціатив кластероутворення в єдину економічну систему високого ступеня складності. Це мультиаспектний процес, що поєднує науку та практику, інновації та інструменти розвитку, економічну поведінку бізнесу, науки, інновацій, високотехнологічних виробництв та держави.

З огляду на вище наведене, можемо зазначити той факт, що в українській науковій думці ще й досі не знайдено спільного знаменника щодо теоретико-методологічної платформи кластерного розвитку національної економіки з урахуванням реальних викликів часу, обумовлених сплетінням пандемічної, енергетичної та продовольчої криз. Разом з тим, світовий досвід доводить та поширює різні моделі організації кластерних економік в інноваційно-кластерних, рекреаційно-туристично-кластерних, транспортно-переробних кластерних та торговельних форматах кластерів залежно від національної та регіональної спеціалізації виробництв та сфери послуг.

Сучасний світовий досвід, особливості розвитку мінливого ринкового середовища, тренди та прогнози стосовно змін економічного характеру надають пріоритетного значення саме кластерному напрямку руху, що також постає актуальним і для реалій ділового середовища України, реформування економічної системи загалом.

З огляду на складність процесу кластерного розвитку, теорія та методологія кластерної економіки активно формуються в надрах знань економіки, менеджменту, маркетингу, логістики, соціології та політології як новітній формат суспільних відносин, особливостей відтворення продуктів та послуг, характеристик інформаційно-інноваційного середовища, оновлених інституцій бізнесу та влади, активної участі населення в реформах і трансформаціях життєдіяльності. Як феномен організації відносин у сфері економіки та соціуму кластерна економіка порушує, коригує, надає нових векторів великій кількості економічних законів.

Існують багатоетапні підходи дослідження процесів кластеризації, згідно з їх послідовністю спочатку необхідно з'ясувати принципи функціонування економічних кластерів як чинника підвищення конкурентоспроможності регіональної економіки, а потім створити механізми їх формування на відповідному рівні [74]:

1. Етап. Дослідження напрямів основної діяльності кластеру. Визначення міри їх погодження з органами центральної виконавчої влади.

2. Етап. Декомпозиція мети кластеризації на основні цілі розвитку на даній території певного виду промисловості (при погодженні з органами місцевого самоврядування). При цьому слід здійснити перевірку затвердження необхідних документів для планування та підтримки відповідної кластерної моделі.

3. Етап. Дослідження застосування маркетингової концепції, що має визначити рівень пріоритетності регіону для подібних змін, відповідності його загальнодержавній стратегії

розвитку, узгодженню бачення створюваного кластеру між всіма учасниками синтезу промислових кластерів.

4. Етап. Оцінювання практичної підтримки кластерної концепції розвитку регіону, наприклад, пільгового оподаткування, інфраструктурного забезпечення, створення дослідних розробок тощо.

У сучасних дослідженнях кластерів застосовується статистичний метод аналізу, що передбачає реалізацію таких головних етапів:

1. Здійснення загальної характеристики кластерів (існуючих або потенційних). Визначення методу аналізу: «зверху – вниз» або «знизу – вгору».

2. У разі використання підходу «зверху – вниз» слід вибрати аналітичний метод (статистичний кластерний аналіз, аналіз чинників виробництва тощо).

3. Збір даних.

4. Проведення аналізу, інтерпретація результатів [75].

Незважаючи на усі позитивні риси (деталізацію послідовності, підготовчий та узагальнюючий етапи), у такій послідовності ретельно не розкрито умови та технологію застосування рекомендованих методів «зверху – вниз» і «знизу – вгору». Авторами лише зазначено, що їх вибір залежить від розміру виду економічної діяльності, кількості підприємств та масштабів їх діяльності, що впливає на трудомісткість оцінювання.

Для дослідження процесів розвитку кластерів можна також застосувати метод «затрати–дохід» щодо обсягу виробництва чи інновацій. Його використання передбачає формування завдання дослідження, застосування відповідної методики при визначених обмеженнях щодо ресурсів [76]. Як правило, такий вид аналізу спрямований на визначення економічної політики функціонування кластеру та її реалізацію. Його назва впливає із того, що етапи аналізу поділені на ті, що вимагають затрат та визначають отримані результати.

Загалом, на наш погляд, у сучасній системі знань економіки, поряд із зазначеними вище методами, не склалося єдиного системного підходу до визначення економічної та соціальної ефективності функціонування сучасної економічної системи. Головні аспекти, які актуалізуються в економічній теорії, стосуються можливостей поєднання у сучасній економічній системі цілей і засобів забезпечення економічної ефективності та соціальної справедливості, а отже, поєднання принципів ринкової економіки з принципами соціальної справедливості, врахування діалектичного взаємозв'язку суспільного розвитку з розвитком економічним [73].

Особливості сучасної економічної системи та основні тенденції її розвитку впливають на вектор розвитку сучасних економічних теорій та формування відповідних парадигм економічного розвитку суспільства з пріоритетами кластерного розвитку, системної підтримки малого та середнього бізнесу, активної соціалізації та мультикультурності.

Науковий акцент у сучасних дослідженнях зміщується на дослідження соціальних ефектів на економічну рівновагу в процесі розвитку. Основним питанням у цій системі стає гармонізація соціальних інтересів з розвитком економіки, збільшення ролі індивіда в суспільстві. Це відбувається через зростання ролі знань і інформації в постіндустріальному суспільстві, процеси інформатизації. Це, в свою чергу, є однією з причин процесу соціалізації в економіці, що починає посідати визначне місце в сучасних дослідженнях [77, 78, 79].

Ефективність та результативність обраних та реалізованих моделей доводиться з часом, але стрижневим у такому русі слід визнавати процес інституціоналізації зм'яну відповідності до стратегічно визнаних, обґрунтованих пріоритетів на рівні дій державної влади, у вигляді успішних заходів економічної та соціальної політики, адаптації актуальних концептів національних політики інших країн. В спрощеному вигляді та у відповідності до управлінської ефективності

Сингулярність кластерного розвитку національної економіки

такий рух має свою послідовність, постає актуалізованим у форматі накопичення змін, здобуття нового знання, визнання пріоритетності інноваційних заходів. Узагальнене бачення таких змін постає у вигляді [73]:

- по-перше, обґрунтування та визнання пріоритетів руху у відповідності до ключових національних інтересів, обговорення та впровадження управлінських принципів дій влади, врахування накопиченого світового досвіду, залучення актуальних практик;
- по-друге, визнання моделі економіки, яку планується побудувати за рахунок інтегрованих, синергетично поєднаних дій влади, населення, бізнесу, наукової та освітньої спільноти; знаходження та закріплення умов гармонійної співпраці та балансування інтересів у парадигмі відносин «населення – бізнес – влада»;
- по-третє, розробки комплексу стратегічних управлінських заходів руху до поставленої мети та отримання на практиці бажаної моделі (ідеальним інструментом відображення руху постає дорожня карта); розробки цільових видів політик модернізації, реформування, впровадження змін та інновацій, включення механізмів оновлення в діючі конструкції правового і нормативного забезпечення; залучення накопичених знань наукою та практикою, оформлення нових знань і отримання інформаційно-методологічного забезпечення реформ.

Кластерна економіка як умовно новітня система організації процесів життєдіяльності – це сукупність економічних відносин, що відповідають інтересам розвитку продуктивних сил; вона ґрунтується на дії законів соціально-орієнтованих процесів в умовах нарощення суспільного прогресу та дії комплексної інформатизації (та диджиталізації).

Процес економічної кластеризації регіонів, галузей формує новітні перспективи та надає можливостей залучати новітні механізми й інструменти стимулювання виробників, інтеграції дій бізнесу та влади, залучення ресурсного

потенціалу територій, формування взаємодії науки та бізнесу, стимулювання іноземних інвесторів. Така перспективність для України вкрай актуальна в умовах нарощення кризових станів світової економіки, скорочення національного виробництва, відтоку капіталів національного бізнесу, неоднозначності станів ведення військових дій на Сході України.

Розгортання в Україні системної економічної кризи, зумовленої загостренням соціально-економічної ситуації в окремих регіонах, нарощуванням структурних деформацій в економіці та збереженням неефективної моделі організації виробництва, вимагає пошуку нової моделі економічного зростання, заснованої на використанні конкурентних переваг регіонів та поєднанні промислового, наукового та управлінського потенціалу вітчизняної економіки. Успішне застосування кластерної моделі організації виробництва у розвинутих країнах світу та значні перспективи її застосування в Україні вимагають ретельного дослідження теоретико-методологічних засад формування промислових кластерів [80], активного залучення досвіду стимулювання інноваційного розвитку галузей та підприємств у моделях кластероутворення, інституційного закріплення кластеру як новітньої форми ведення господарської діяльності.

Кластерний розвиток економічної системи як процес економічний, соціальний, галузевий, змішаний відбувається на основі розвитку кластерної методології як системи наукового знання, що має чітку векторність на майбутні стани науки, соціуму, економіки, культури. Варто підтримати думку великої кількості науковців [80–87], що відбувається процес виникнення кластерної методології як сучасного інструменту розвитку наукових знань та формування системності залучення таких напрацювань до регіоналістики, менеджменту, соціології, економіки, географії та культурології. Кластерна методологія в системі знань регіоналістики включає такі компоненти:

- закони та закономірності формування кластерних ініціатив, кластерів, загального процесу кластероутворення;

Сингулярність кластерного розвитку національної економіки

- напрацювання функціонального навантаження на кластери та процеси кластероутворення;
- системну, теоретико-методологічну інституціоналізацію наукових основ кластероутворення як одночасно економічних відносин та управлінського процесу ведення діяльності;
- механізми організації та функціонування кластерів на основі дії інтегрованих розширених меж теорії кластерів з елементами синергетичної взаємодії та залучення знань інших наукових напрямів;
- обрання та закріплення управлінських принципів організації та державної підтримки кластероутворення як динамічних інструментів реалізації ідей, задумів, планів, заходів влади;
- оформлення методичного забезпечення організації кластерів, відповідного ресурсного забезпечення [73].

Світова наукова спільнота вже сформувала та активно розробляє, впроваджує кластерну методологію як обов'язковий елемент наукових знань щодо кластерної економіки, системного бачення законів та закономірностей розвитку, предмета та об'єкта регуляторного впливу, особливостей та характеристик напрацьованих моделей економічних систем країн і регіонів, наукових основ механізмів та інструментів прискореного кластероутворення на інноваційних управлінських підходах. Особливо актуальним у системі знань кластерної методології постає питання розробки та впровадження кластерної політики на рівні регіонів, країн із залученням елементів інформаційного прогресу та цільової підтримки ІТ-галузі, інноваційного стимулювання, мотивації окремих видів діяльності або галузей. Метою розвитку кластерної методології науковці визнають необхідність розробки та цільового впровадження інноваційних векторів сучасних знань менеджменту в напрямі формування кластерної економіки світового масштабу.

Кластерні системи як самостійний об'єкт або предмет досліджень у наукових розробках чітко характеризуються специфічними рисами, особливостями функціонування, цільовими підходами до організацій, діяльності, інфраструктурного та інноваційного забезпечення. Такі характеристики формують та формують особливості методології дослідження, окреслюють необхідність системного вивчення процесів та явищ, надають перспективності впровадження в найрізноманітніших спектрах людської діяльності – економіці, науці, освіті, соціумі, екології, культурі та медицині, туризмі тощо. Найбільш цікавими та впливовими в дослідженнях регіональних систем слід визнавати характеристики:

- високий рівень агрегації ресурсів та відповідне ведення господарської діяльності;
- наближеність за суттю організації до корпоративних систем;
- необмеженість сфер кластерних ініціатив, форм кластерних проєктів та управлінських інновацій;
- нерозривність формальних та неформальних відносин, синергія усіх форм комунікацій;
- наявність лідерського центру та його керуюча роль у формуванні, розробці, впровадженні кластерних ініціатив;
- інтеграційні схеми взаємодії щодо залучення ресурсів, інформаційних потоків; високий іміджевий потенціал, необхідність прозорості дій та взаємовідносин, умовна відкритість заходів та проєктів;
- можливість розподілу ризиків та колективного усунення зон небезпеки;
- синергетично інтегрований потенціал розвитку в спільних проєктах;
- необмеженість у залученні членів кластероутворення (незалежність від форм власності, моделей організації діяльності, особливостей ресурсозабезпечення та фінансування);
- спільність інтересів, мети кластерних проєктів, іміджевих результатів та управлінських новацій;

Сингулярність кластерного розвитку національної економіки

- активне навчання менеджменту, власників на усіх стадіях проектування, впровадження, завершення спільної діяльності;
- одночасна регіональна локалізація та делокалізація кластерної діяльності (феномен кластерів);
- взаємозалежність в очікуваних результатах та ефектах від спільної діяльності;
- спільне вирішення проблем інфраструктурного та ресурсного забезпечення;
- високий вплив на стан регіональних економік з позиції стимулювання та мотивації окремих видів діяльності, спільного ведення бізнесу, соціального відтворення.

Орієнтація на побудову інноваційної економіки фактично постає неможливою без кластерних форм ведення діяльності, системного залучення співпраці в парадигмі відносин «малий бізнес – малий бізнес»; «малий бізнес – влада»; «малий бізнес – населення регіону»; «великий бізнес – малий бізнес»; «великий бізнес – населення – малий бізнес»; «великий бізнес – влада – малий бізнес» та інших форм взаємодії. Саме методологічне забезпечення кластерної діяльності формує унікальність залучення кластерів до вирішення великого кола питань інноваційного розвитку бізнесу, техніки та технологій виробництв, модернізації сфери послуг, управління складними системами, основи взаємодії «галузь – виробництво – регіон – населення» на основі науковості. Визначимо найбільш вагомі та впливові зони вирішення проблем інноваційного розвитку саме на основі методології кластерної діяльності та відповідні первинні накопичення знань щодо кластерної економіки, регуляторного впливу кластероутворення підприємств на регіональні господарські комплекси, необмеженості соціального кластероутворення в удосконаленні соціальної сфери та розширенні меж соціальних послуг.

По-перше, це питання розширення меж аналітичних досліджень, діагностики, цільової оцінки інтегрованих

систем. Такі приклади активно позиціоновані в працях українських науковців А. Павловської (кластери регіонів України в системі ділового середовища на основі мультикомпонентної оцінки параметрів розвитку) [82, 83].

По-друге, це рекомендації та управлінські технології розробки державної та регіональної політики, стратегічних планів розвитку регіонів та галузей. Такі приклади розглянуто в монографічному дослідженні Д. Гулака (кластероутворення регіонів України в межах проєктів зеленої енергетики, удосконалення функціонування національного енергетичного ринку [83]); М. Войнаренка, В. Дубницького (теорія і практика кластеризації економіки [85]).

По-третє, це питання розвитку інноваційної діяльності, розширення меж науково-технічної співпраці, комерціалізації науково-дослідних проєктів. Такі питання розглянуто та доведено до цільових рекомендацій регіональній владі, місцевому самоврядуванню в дисертаційних дослідженнях О. Якушева (формування та впровадження інноваційно-освітніх кластерів, розвиток освітянських мереж [86]); К. Скибської (соціальне кластероутворення та розвиток ринку праці на основі кластерно-консалтингових технологій [87]); Д. Гулака (розвиток електроенергетичного ринку України на засадах регіональної кластеризації [88]).

По-четверте, це питання мотивації, стимулювання міжнародної співпраці, забезпечення конкурентоспроможності національного виробника на світових ринках на основі переваг кластероутворення. Саме питанням поширення транскордонного співробітництва присвячено монографічне дослідження українських учених-регіоналістів В. Куйбіди, А. Ткачука.

Сучасна логіка розвитку регіонів України потребує безперервного активного оновлення наукових підходів, а саме теоретичних та методологічних інновацій, підходів до розробки цільової політики, впровадження цільових концептів та інноваційних заходів. Такі перспективи забезпечують та

Сингулярність кластерного розвитку національної економіки

стимулюють системне вивчення, глибинне пізнання механізмів розвитку кластерної економіки. Аналізуючи потенційні можливості кластерної методології в системі знань української регіоналістики, запропонуємо та стисло розглянемо найбільш пріоритетні та стратегічно значущі з них, що мають перспективність у процесі визнання, поширення, прискореного впровадження [73]. Перелічені напрями є об'єктивним проявом розвитку кластерної методології, методологічних основ формування кластерної та кластерно-інноваційної політики в системі таких впливових проявів та змін, як глобалізація та інтеграція національних ринків, безперервний науково-технічний та інформаційний прогрес, прискорена та чітко мотивована кластеризація бізнесу високоефективних та успішних економік світу.

У цьому контексті прогресу наукової думки інститут кластероутворення прискореними темпами посідає перше місце в оновленні та модернізації національних економік. Цей процес системно впливає на парадигму відносин «влада – населення – бізнес», вносить зміни у розвиток національного та регіонального ділового середовища, стимулює інноваційну діяльність в її різновекторних проявах та надає новітнього бачення та перспективності управлінню знаннями. Також кластерна методологія в своєму науковому та практичному відображенні зорієнтована на модифікацію управлінських механізмів регіонального менеджменту у напрямі гармонізації та консолідації національних, галузевих та корпоративних економічних інтересів.

В узагальненому баченні формування основ кластерної методології, первинність та пріоритетність напрацювань обумовлено низкою чинників об'єктивного, науково-технічного та науково-методичного, соціокультурного і знанневого характеру. Виокремимо такі передумови з позиції формування не лише кластерної методології, а й з позиції перспективності основ розробки та впровадження інноваційно-кластерної політики в умовах інформаційної економіки

та поступового переходу до управління знаннями. Перша передумова чітко пов'язана з інтегрованим характером самого процесу кластероутворення та відповідної дії функції інтеграції в парадигмі відносин – довіри, зацікавленості, консолідування дій та проєктів, розподілу та накопичення знань, гармонізації відносин.

Друга передумова пов'язана з критичним накопиченням проблем та конфліктних станів у розвитку галузей, регіонів, корпоративного сектору, відсутністю зв'язку між наукою та практикою у форматі прискореної реалізації інновацій, модернізацій та новаторських проєктів. Саме кластери забезпечують взаємодоповнення в діяльності підприємств та освіти, підприємств і науки, підприємств та суспільства, підприємств і владних структур.

Третя передумова пов'язана зі стрімким просуванням стандартів інформаційного суспільства, інформаційної економіки, державних та галузевих стандартів диджиталізації, всеосяжністю інформаційного ринку. Інновації в інформаційному секторі та у світовому просторі забезпечили стрімкий науковий, економічний, техніко-технологічний прогрес, зміну парадигми виробництва, прорив інноваційної праці.

Четверта пов'язана зі змінами в конкурентному середовищі, переходом від моделі жорсткої конкуренції до м'яких форм співпраці, обміном досвідом та превалюванням взаємодопомоги.

П'ята передумова постає відображенням змін соціокультурного середовища, системним поширенням стандартів мультикультурності, розширенням меж соціальної відповідальності. Особливо яскравою системною реалізацією обґрунтованих первинних процесів соціальної інтеграції та розвитку різних форм соціального кластероутворення, реальним результатом постає соціальний кластер як сучасна форма спільних дій з чітко визначеним вектором руху.

У продовження дослідження методологічного базису кластерного розвитку опрацювання літературних джерел

**Сингулярність кластерного розвитку
національної економіки**

довело існування напрацювань, які також присвячені вивченню умов реалізації потенціалу кластерного розвитку. Метою визначення таких показників (коефіцієнта потенціалу кластеризації) є орієнтація при створенні кластерів на райони, що потрапили у групу з високим рівнем соціально-економічного розвитку, та у видах економічної діяльності, що досягли значного рівня розвитку у даному регіоні.

Для розрахунку потенціалу кластеризації у праці В.О. Гавури запропоновано визначення її коефіцієнта [90]:
– за кількістю найманих працівників за формулою:

$$K_{\text{прац}} = \left[\frac{P_{ip}}{P_p} - \frac{P_{ik}}{P_k} \right] \times 100 \quad (2.1)$$

де $K_{\text{прац}}$ – коефіцієнт потенціалу кластеризації за кількістю найманих працівників;

P_{ip} , P_{ik} – чисельність найманих працівників певного виду економічної діяльності у регіоні та країні;

P_p , P_k – загальна чисельність найманих працівників у регіоні та країні;

– за обсягом випуску продукції за формулою:

$$K_{\text{прод}} = \left[\frac{B_{ip}}{B_p} - \frac{B_{ik}}{B_k} \right] \times 100 \quad (2.2)$$

де $K_{\text{прод}}$ – коефіцієнт потенціалу кластеризації за обсягом випуску продукції;

B_{ip} , B_{ik} – обсяг випуску продукції певного виду економічної діяльності у регіоні та країні;

B_p , B_k – загальний обсяг випуску продукції у регіоні та країні.

Автором підходу до визначення потенціалу кластеризації зазначено, що коефіцієнт потенціалу кластеризації може набувати значення від -100 до 100 , хоча для більшості видів економічної діяльності значення буде ближчим до 0 .

У випадку перевищення частки певного виду економічної діяльності регіону над середнім значенням за країною коефіцієнт буде мати позитивне значення, що свідчить про високий потенціал кластеризації. Негативне значення сигналізує про низький пріоритет кластеризації даного виду економічної діяльності. Наведений підхід не має завершеного вигляду, адже слід було б запропонувати оцінювання за інтегральним показником потенціалу кластеризації. Таким чином, він би урахував і кількість найманих працівників, і обсяг випущеної продукції [64].

В економічній літературі з метою визначення кластерних можливостей регіонів також пропонується використовувати такі методи: визначення показників територій, сітковий аналіз, теорію графіків, експертні методи.

Визначення показників територій (показника територій у деяких джерелах) передбачає розрахунок коефіцієнта локалізації, рівня виробництва на душу населення, коефіцієнта спеціалізації.

Коефіцієнт локалізації розраховується відношенням частки цього виду економічної діяльності в структурі виробництва регіону до частки цього ж виду економічної діяльності в країні. Розрахунки можуть здійснюватися за обсягом виробленої продукції, основними виробничими фондами, чисельністю основного персоналу, продуктивністю праці, фондодачею, інвестиціями в основний капітал, іноземними інвестиціям, експортом та імпортом.

Рівень виробництва на душу населення обчислюється відношенням частки виду економічної діяльності регіону у відповідній структурі виду економічної діяльності країни до частки населення регіону в населенні країни.

Коефіцієнт спеціалізації регіону на цій основі визначається як відношення частки регіону в країні у цьому виді економічної діяльності до частки регіону у ВВП країни.

Широко використовуваними при оцінці схильності регіону до кластеризації є експертні методи. Їх результативність

є доволі високою, проте ці результати не піддаються узагальненню та є суб'єктивними. Н. В. Алтухова здійснила їх розвиток, запропонувавши здійснювати кількісне оцінювання стану досліджуваного об'єкта у результаті його порівняння з метою визначення можливості формування кластеру на основі цього об'єкта [90]. Для цього автором запропоновано обрати пару порівнюваних об'єктів та на їх основі оцінювати експертним методом низку факторів (природні ресурси, людські ресурси, фінансові ресурси, фізична інфраструктура, адміністративна інфраструктура, інформаційна інфраструктура, науково-дослідний потенціал, доступність інноваційних технологій, інвестиційний клімат і політика регіональної влади, свобода конкуренції тощо). При цьому запропоновано таку послідовність:

1. Отримання експертних оцінок перерахованих чинників шляхом опитування.

2. Відображення результатів графічно для наочності отриманих результатів.

3. Обчислення рангового коефіцієнта кореляції Спірмена для досліджуваного об'єкта і для бази порівняння.

4. Порівняння коефіцієнтів рангової кореляції об'єкта і бази, що дозволяє порівняти міру близькості бажаних і фактичних параметрів об'єкта і бази.

У економічній літературі та практиці управління підприємствами також використовується низка методик, що включають теорію графіків, компонентів засобів виробництва. Вони призначені для того, щоб об'єднувати види економічної діяльності в групи, засновані на зв'язках «витрати–дохід».

Окрім вище розглянутих існують ще декілька популярних методів аналізу кластерних можливостей регіонів, а саме:

1. Графічний аналіз (сітковий аналіз), заснований на теорії діаграм, орієнтується на виявленні як мережевих структур, так і невеликих замкнутих груп ексклюзивних фірм з метою ідентифікації зв'язків між підприємницькими структурами.

2. Аналіз відповідності, який об'єднує ряд методик, у тому числі аналіз виробничих чинників, багатодіапазонне масштабування і ортодоксальну кореляцію, аналіз основних компонентів тощо. Ці види аналізування ставлять своєю метою виділити групи або класи підприємницьких організацій чи видів економічної діяльності з однотипним інноваційним стилем, які можуть бути основою кластерної взаємодії. Незважаючи на певні розбіжності у сутнісному значенні та розумінні, процеси кластеризації та смарт-спеціалізації регіонів на початковому етапі реалізації мають спільний методологічний базис. Під час проведення досліджень у цій площині варто керуватися такими показниками:

1. Коефіцієнт міжрегіональної виробничої спеціалізації – відношення обсягу вивезення продукції галузі (O_1) до кількості всієї виробленої в галузі продукції у міжрегіональному обміні країни (O):

$$DR_1 = \frac{O_1}{O} \times 100\%, \quad (2.3)$$

2. Коефіцієнт товарності – відношення вартості продукції, що вивозиться з регіону (E), до загальної вартості продукції (Q), яка в ньому виробляється (в окремих випадках можна визначити кількість продукції у натуральних показниках):

$$I_E = \frac{E}{Q}, \quad (2.4)$$

3. Коефіцієнт локалізації галузі на території регіону – відношення частки її в загальному виробництві всієї продукції в регіоні до частки тієї самої галузі в країні.

Кількісна оцінка рівня концентрації в галузі також визначається за рядом інших коефіцієнтів, зокрема Херфіндаля–Хіршмана, Джині, Лінда. Найбільш узагальнюючим показником стану ринку є індекс Херфіндаля–Хіршмана (HHI):

$$HHI = \sum_{i=1}^n S_i^2, \quad (2.5)$$

де S_i^2 – ринкова частка компанії; n – кількість усіх підприємств.

4. Коефіцієнт виробництва продукції в регіоні на одного жителя – відношення частки продукції галузі регіону в товарній чистій продукції країни до частки населення регіону відносно населення країни. Розрахунок вищезазначених даних поряд з іншою інформацією становить основу прийняття оптимального управлінського рішення про доцільність створення кластеру на основі виробничої та смарт-спеціалізації регіону [99].

В Україні за вищенаведеними показниками проводять дослідження економічної та виробничої спроможності регіонів, таку ж методологію і передбачено для смарт-спеціалізації. Проте в країнах ЄС використовують іншу методологічну базу, основу якої становлять стандарти NUTS-1; NUTS-2; NUTS-3 (Nomenclature of territorial units for statistics). Стандарт розроблений та регулюється Європейським Союзом й відіграє важливу роль у наданні структурних фондів ЄС на регіональний розвиток. До того ж, цей стандарт включає оцінку екологічного стану регіону, яка враховується в забезпеченні формування кластеру.

Початковими показниками для аналізу NUTS є валовий регіональний продукт, кількість населення у регіонах. На основі цих показників визначають зростання ВРП у відносних значеннях та показник ВПР на особу. Відповідно, країни розподіляються за групами.

У групах 1 і 2 розміщені країни з високим рівнем розвитку. Особливо спостерігається високе зростання ВРП та високий показник ВРП на особу. У групі 2 розмішуються країни ЄС, що мають високий показник ВРП на особу, але нижчі показники зростання ВРП порівняно з групою. У цих групах регіони спрямовані на розвиток інновацій для виходу зі стаціонарного стану і пошук нових технологічних можливостей, оскільки при досягненні високого рівня ВРП економічне зростання зменшується. До цих груп належать регіони таких країн, як Велика Британія, Люксембург, Ірландія, Швеція, Данія, Франція, північні регіони Італії, Бельгія.

У групі 3 розмішуються країни з факторно-орієнтованими економіками, де інвестиції є непродуктивними і надходять у малих обсягах – країни з низьким приростом ВРП і ВРП на особу. Велика кількість робочої сили стає безробітною, через що поглиблюється нестача капіталу та інвестицій. Країни групи 3 – Болгарія, Греція, Румунія, Польща, південні регіони Італії.

У групі 4 розміщені малорозвинені регіони таких країн, як Болгарія, Румунія, Польща, Чехія, Латвія. Такі регіони зростають швидше, оскільки вони малорозвинені, переважає монополістичний уклад, існують макроекономічні проблеми, проблеми з інституціями, інфраструктурою, системами освіти охорони здоров'я, ґрунтовні проблеми з екологією та продукуванням екологічної продукції в промисловості.

Класифікація NUTS визначена лише для держав-членів ЄС. Євростат за погодженням із зацікавленими країнами також визначає кодування статистичних регіонів для країн, що не належать до ЄС, але є:

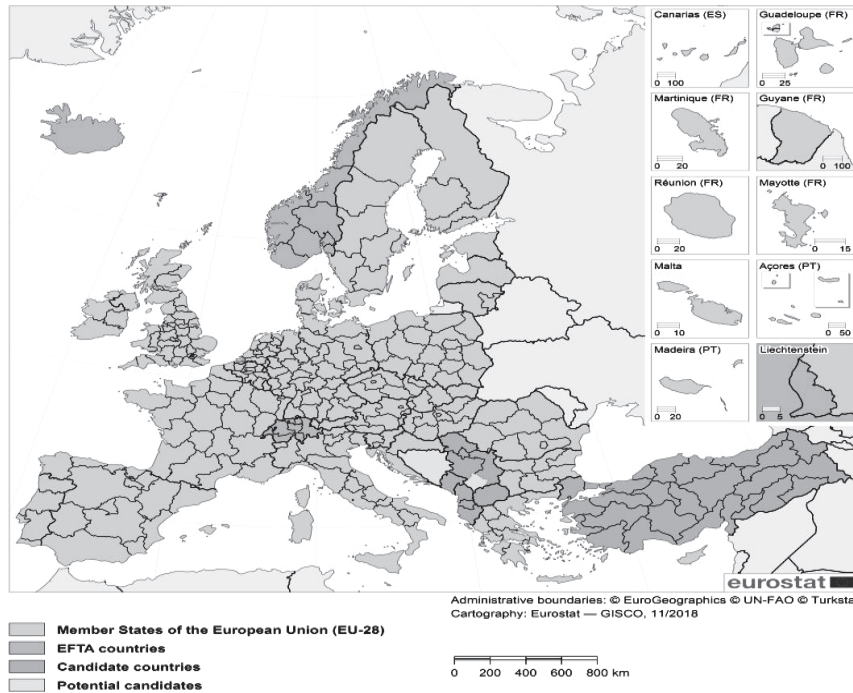
- країни-кандидати, які очікують на вступ до ЄС, або
- потенційні кандидати, або
- країни, що належать до Європейської асоціації вільної торгівлі (ЄАВТ).

До таких країн потенційно можна віднести й Україну (рис. 2.1). Зазначимо, що така методологія не використовується в Україні через слабкий розвиток смарт-спеціалізації на практиці. Результатами поширення смарт-спеціалізації в регіонах ЄС є заснування нових форм міжрегіонального співробітництва, що заохочує інноваційні партнерства та екологічні кластери об'єднувати зусилля, створюючи інноваційну екосистему, проводити модернізацію європейської промисловості. До того ж, Європейська комісія визнала на державному рівні, що важливість розкриття потенціалу екологічних викликів, що вимагає прискорення інноваційного розвитку для менш розвинених індустріальних регіонів. Отже, в ЄС

Сингулярність кластерного розвитку національної економіки

за допомогою смарт-спеціалізації розпочалась загальноєвропейська інноваційна кампанія, в яку залучені майже всі європейські країни.

NUTS 2 regions in the European Union (EU-28), with corresponding statistical regions in EFTA countries, candidate countries and potential candidates

Regions in the Member States of the European Union (EU-28) according to NUTS 2016. Statistical regions in EFTA countries, candidate countries and potential candidates according to latest available bilateral agreement. The designation of Kosovo is without prejudice to positions on status, and is in line with UNSCR 1244/1999 and the ICJ Opinion on the Kosovo Declaration of Independence.

Рис. 2.1. Статистичні регіони в країнах ЄС, кандидатів країн та потенційних кандидатів відповідно до останніх наявних двосторонніх угод згідно з NUTS 2019

Джерело: [100].

Таким чином, світовий досвід довів, що кластеризація дозволяє підвищити ефективність взаємодії приватного сектору, держави, торговельних та професійних асоціацій, дослідницьких та освітніх закладів в інноваційному процесі. Тому окремого дослідження вимагає методологія визначення результативності кластеризації. Для цього існує низка підходів (залежно від потенційних переваг – об'єктів результативності кластерів) [74]:

- передбачає оцінювання синергетичного ефекту (коли загальна вартість або інший показник діяльності підприємств, що входять у кластер, стає більше суми вартості організацій до діяльності кластеру);
- пов'язує ефективність діяльності з оптимізацією міжкорпоративних і внутрішньокорпоративних зв'язків з підбором оптимальних ланцюжків взаємодії з постачальниками, дилерами і покупцями;
- концентрує увагу на можливості різних форм економії на основі довгострокових контрактів (пов'язаний із теорією трансакційних витрат). Акцент робиться на перспективній взаємодії партнерів, реалізації спільних довгострокових програм.

Відповідно до реалізації кожного із наведених підходів для оцінювання ефективності кластерів можуть бути використані такі показники:

- які характеризують загальні результати діяльності кластеру (кількість фірм-учасників, чисельність працівників-учасників, обсяг виробництва, зовнішньоекономічної діяльності);
- які характеризують вплив кластеру на розвиток регіону (збільшення кількості робочих місць і зростання середньої заробітної плати, збільшення обсягу податкових надходжень до бюджетів різних рівнів тощо);
- які оцінюють діяльність кожного з підприємств, що взаємодіють у рамках кластеру (обсяг реалізації продукції, дохід, рентабельність підприємств);
- ефективності використання окремих видів ресурсів (фондовіддача, продуктивність праці, матеріаловіддача тощо);
- які оцінюють вплив кластерної структури на розвиток господарських зв'язків (кількість проєктів, спільні розробки).

Конкурентні переваги кластерів можна оцінити, використовуючи формулу виробничої функції Дугласа–Кобба. Вона показує вплив факторів праці та капіталу (не враховуючи вплив інших чинників) на обсяг випуску продукції за допомогою степеневих залежностей та урахування коефіцієнтів,

що характеризують технологію виробництва [64]. Незважаючи на те, що ця функція створена як інструмент аналізу на макрорівні, її використання здійснюється переважно для аналізу управління виробничими процесами в умовах збалансованої економіки з нормальними пропорціями основного і оборотного капіталу [91].

Загальні методики передбачають дослідження географічного розміщення кластерів, механізму їх функціонування, кількості учасників, їх характерних рис (ураховуючи використання різноманітних методів кластерного аналізу), політики функціонування тощо. Їх слід поділити на дві групи. Перша пов'язана із дослідженням регіонів, інтеграційних процесів у них, аналізом підприємницьких ідей. Дослідження у цій групі передбачають формування «теплової карти інновацій», багатетапні підходи до дослідження процесів кластеризації, кластерний аналіз за етапами життєвого циклу ідеї. До другої групи методів слід віднести статистичні методи, метод «затрати–дохід» відносно торгівлі чи інновацій, кількісний аналіз конкретних підприємницьких ситуацій тощо. Їх застосування не передбачає визначення конкретних економічних показників, а лише певну послідовність оцінювання.

До спеціальних методів варто віднести ті, які передбачають оцінювання потенціалу кластеризації та кластерних можливостей регіонів, результатів впровадження кластеризації тощо. Ці окремі аспекти кластеризації можна дослідити за допомогою визначення: потенціалу кластеризації за кількістю найманих працівників чи за обсягом випуску продукції; показників територій, графічного аналізу, аналізу відновідності; оцінки ефективності кластерів у функціональній, інституційній, податковій, соціальній та екологічній сферах тощо.

На відміну від загальних методів, вони передбачають не лише дослідження кластерів та визначення основних параметрів розвитку підприємства та організації їх учасників (аналіз підприємницької ідеї, дослідження інтеграційних

процесів тощо), а визначення спеціальних показників, які їх характеризують. До них належать:

- потенціал кластеризації за кількістю найманих працівників;
- потенціал кластеризації за обсягом випуску продукції;
- коефіцієнт локалізації;
- коефіцієнт кластерної концентрації (спеціалізації);
- своєчасність реалізації проєктів і заходів у процесі створення кластеру;
- рівень результатів за проєктами кластеризації тощо.

2.2. Інструменти кластерного розвитку економіки

Інструменти кластерного розвитку в Україні вже декілька десятиліть перебувають в епіцентрі реформування національної економічної моделі та становлять предмет активної дискусії в науковому світі. Проте останні потрясіння глобальної економічної кризи із нашаруванням вірусної пандемії внесли корективи в національні кластерні політики та програми в більшості країн світу, що мають організаційно-економічну модель розвитку кластерного типу. Вочевидь, що сучасний кластерний інструментарій – це не лише про ефективні ланцюги доданої вартості та формування інноваційних драйверів розвитку – кластерів, а про значно кращу колективну та організаційну спроможність у реакції на нові виклики та глобальні зміни організації економічних відносин у світі.

Для України перехід на кластерну модель економічного розвитку є критично важливим, оскільки така трансформація передбачає комплексну інтеграцію в соціально-економічну систему глобального рівня не як сировинного придатку, а як повноцінного учасника в ланцюзі доданої вартості. Усвідомлення нагальності і важливості цього питання має втілюватися насамперед у кластерних політиках різного рівня.

На наш погляд, сучасні спроби розробки та реалізації кластерних інструментів на різних рівнях в Україні дисонують,

характеризуються фрагментарністю і мають більш декларативний, аніж прикладний зміст. Про це свідчить і відсутність належного законодавства на загальнонаціональному рівні й перекося у визначенні «розумної спеціалізації» регіонів, відсутність ефективної комунікації, фінансового донорства, механізмів та інструментів для просування та реалізації кластерних політик як регіонів, так і держави загалом. З огляду на вищенаведене, сфокусуємо площину проблемного поля на основних векторах інтегрованої кластерної політики в Україні:

1. Інструменти та програми на рівні кластеру.
2. Інструменти та програми на регіональному рівні.
3. Національні політики та стратегії, які визначають секторальні пріоритети та напрями розвитку й мають пряме відношення до кластерного розвитку (промислова політика, інноваційна, експортна, цифрова), а також національна політика регіонального розвитку).
4. Механізми, що визначають загальноекономічний курс та умови, передусім податкові, фінансові та організаційні інструменти.

Ключовою ознакою ефективності реалізації кластерних політик різних рівнів нормативно-правового регулювання є забезпечення безперервності кластерного розвитку економічної моделі. Особливе значення в цьому процесі відводиться економічним, соціальним, фінансовим, організаційним інструментам, які, за вимогою часу, постійно змінюються під впливом кризових явищ та поширенням передових цифрових виробничих технологій.

Серед таких інструментів вагоме місце займає кластерна політика як зусилля держави у напрямі створення, розвитку та підтримці кластерів [92]. В практичному сенсі головна мета кластерних політик полягає в покращенні конкурентоспроможності цільових секторів економіки та їх суб'єктів (головним чином, МСП) на регіональному та національному рівнях. Щодо стратегічних цілей та завдань цих політик, то їх

досягнення можуть стосуватися сукупності напрямів соціально-економічного характеру, а їх пріоритетність визначається самостійно залежно від регіону та/чи сектору. Це може бути:

1. Поглиблення спеціалізації регіонів та цільових секторів.
2. Зростання зайнятості та продуктивності праці в цільових секторах.
3. Залучення та/або утримання талантів на регіональному рівні для високотехнологічних секторів або розвиток робітничих професій.
4. Зростання інноваційності та цифровізації.
5. Покращення виробничої кооперації.
6. Зростання експорту.
7. Створення та розвиток нових галузей чи секторів економіки [93].

З огляду на зазначені стратегічні орієнтири кластерної політики її реалізація залежить від інструментів організаційного спрямування. Згідно з кластерними політиками ЄС визначено 4 рівні організаційно-нормативного інструментарію – відповідно до критерію територіального масштабу та об'єкта застосування (стосовно до кластеру): рівень кластеру; рівень регіону або секторальний рівень; макроскопічний рівень та загальнонаціональний рівень. На наш погляд, практика Європейського Союзу в градації рівнів кластерних політик дає чітке уявлення про формування арсеналу інструментів для їх реалізації та досягнення синергетичного ефекту від сукупної взаємодії всіх програм та інструментів.

Проте М. Беннер [94] вказує, що кластерні політики є, головним чином, на перетині регіональних та промислових (або ширше секторальних – тобто не тільки промислового виробництва) політик, тому інструментарій її реалізації виходить далеко за межі галузі чи сектору. Ми цілком підтримуємо дану тезу автора, оскільки сам процес кластерної трансформації вимагає тісної колаборації загальнонаціонального інструментарію та інструментів стимулювання кластерного розвитку місцевими органами виконавчої влади та

Сингулярність кластерного розвитку національної економіки

самоврядування, що в умовах децентралізації та зміни територіального устрою набуває особливого значення.

На рис. 2.1 зображено взаємозв'язок кластерних політик різного рівня та інструментів їх реалізації, які, на наш погляд, мають ключове значення в ефективності кластерного розвитку. В основу схеми покладено реалізацію кластерних політик за вектором функцій держави та її загальноекономічних стратегічних орієнтирів.

Рис. 2.2. Взаємозв'язок рівнів кластерних політик та інструментів їх реалізації

Джерело: складено автором.

З рис. 2.2 видно, що детермінуючим інструментом реалізації кластерних політик на визначених рівнях в переважній більшості є програми підтримки кластерних ініціатив та проєктів. Україна, попри високу зацікавленість та активність в розбудові кластерної моделі економіки, значно відстає в напрямі імплементації інструментів державної кластерної

Розділ 2. Методологія управління кластерним розвитком національної економіки

політики та стратегії її реалізації саме через програми та проєкти створення кластерів.

Так, в Україні налічується близько 30 кластерів. За видами економічної діяльності в структурі національних кластерів найбільшу частку мають кластери в галузі інформаційних технологій (рис. 2.3). Однак єдиної організації – репрезентанта національних кластерів немає, так само як немає і кластерних державних програм.

Рис. 2.3. Розподіл кластерів України за видами економічної діяльності

Джерело: складено автором за даними [93].

Відсутність державних програм підтримки кластерів як інструментів реалізації кластерної політики в Україні призводить до певного нівелювання усіх кластерних ініціатив. Окрім того, в більшості європейських країн програми кластерного стимулювання та реалізації національних кластерних політик і стратегій набули значення антикризових.

Згідно зі звітом European Observatory for Clusters and Industrial Change [100] про підтримку кластерів у 29 європейських країнах, що включає поглиблений аналіз 30 національних та 55 регіональних програм, спеціально розроблені політики і стратегії підтримки кластерів поширені як в Європі, такі в усьому світі. В європейських моделях кластерної економіки найважливішими цілями таких кластерних програм є зміцнення співпраці різних зацікавлених сторін, підвищення конкурентоспроможності малих та середніх підприємств, діяльність у сфері глобалізації (на рівні країни) або ж модернізація промисловості (на регіональному рівні). Поза межами Європи, окрім вищенаведених цілей, є ще сприяння зростанню фірм (Канада), науково-дослідним розробкам та високотехнологічним галузям промисловості (Канада, Китай), підтримка переходу до центру знань за певною технологією (Ізраїль), створення соціально-економічного ефекту (Сінгапур), досягнення більш збалансованого територіального розвитку (Мексика, Тайвань, Південна Корея та Японія) [2]. В той же час сьогодні українська економічна модель глибоко стагнує. Індикативним є падіння виробництва у промисловості за 2019 р., що склало 1,8 %, у переробній промисловості – 2 %. За звітами Міністерства економіки, у 2020 р. падіння ВВП очікувалося на рівні 4,2 %, випуску промислової продукції на 6,1 %, а обсягу експорту на 14,3 %. Відтак уряд повинен зосередитись на інструментах підвищення стійкості та конкурентоспроможності національного бізнесу.

Отже, очевидним є те, що програми підтримки та реалізації кластерних політик є пріоритетним інструментом європейської кластеризації. Зважаючи на успішні кейси європейських та світових кластерних політик, спробуємо синтезувати акценти щодо розвитку державних програм підтримки кластерів в Україні (рис. 2.4).

**Розділ 2. Методологія управління кластерним розвитком
національної економіки**

Рис. 2.4. Напрями розвитку організаційних інструментів (державних програм) підтримки кластерів в Україні

Джерело: складено автором за даними [91].

Окремо слід виділити напрями та інструменти державної підтримки, закладені в кластерні політики, що спрямовані на підтримку участі бізнесу в міжнародну та крос-секторну співпрацю, фінансування дослідницьких проєктів та кластерного менеджменту. Цінним у цьому аспекті є досвід європейських країн із сформованими моделями кластерної економіки. Так, кластерні організації часто запрошують брати участь в урядових конкурсах. Коло зацікавлених сторін та річні бюджети різняться (для прикладу, фінансування у Франції складає 144 млн євро). Серед аспектів, що оцінюються як дуже важливі для підтримки подальшого розвитку кластерів, це: розвиток компетенцій, навчання, проведення

Сингулярність кластерного розвитку національної економіки

промоції та С2С конференцій, а також фінансування досліджень та розробок. При цьому 28 з 30 державних та 16 регіональних програм надають фінансування кластерних організацій.

Основним фінансовим інструментом для реалізації кластерних політик в Європі залишається донорське фінансування з Європейського фонду регіонального розвитку (рис. 2.5). Для України вкрай важливо набути членство в ЄС, оскільки це надасть змогу відкрити нові інструменти та майданчики для фінансування національної кластерної політики.

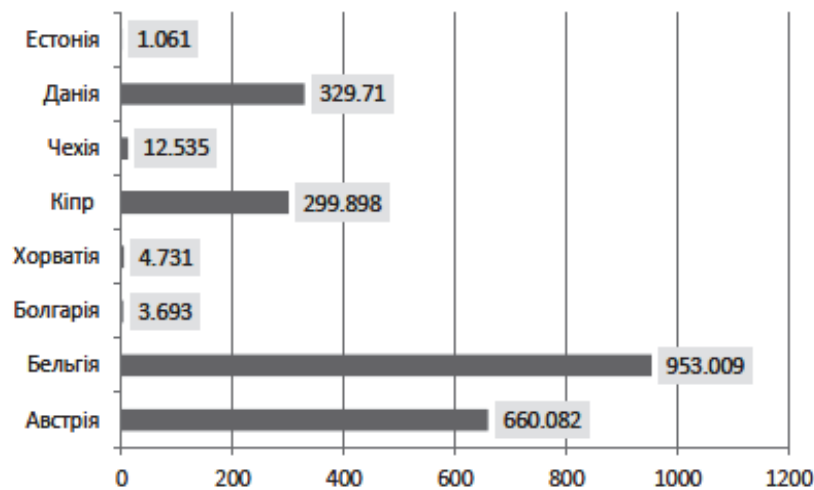

Рис. 2.5. Асигнування на кластерну політику регіональної спеціалізації та політику згуртованості, 2014–2020 рр. млрд євро

Джерело: складено автором за даними [96].

На рівні із загальнонаціональним значенням політика кластерного розвитку в європейських країнах має регіональну вісь базування, тобто регіональна кластерна підтримка у вигляді цілісної кластерної політики чи заходів окремих стратегій регіонального розвитку розроблені у більшості країн.

За даними European Observatory for Clusters and Industrial Change, регіональні програми розвитку кластерів прийняті в таких країнах, як Бельгія, Велика Британія, Польща, Словаччина. Регіональні програми кластерного розвитку

тісно пов'язані із національними програмами та програмами Європейського Союзу в Данії, Фінляндії, Франції, Німеччині (залежно від регіону), Італії, Нідерландах, Португалії, Іспанії (тільки з кластерними програмами ЄС). Серед найбільш поширених інструментів кластерної політики регіонального та локального рівнів у ЄС можна вказати такі (відповідно до стадії розвитку кластерів) [95]:

1. Для кластерних ініціатив та новостворених кластерів: картування кластерів на рівні регіону; визначення фірм і організацій, які б могли працювати разом; створення координаційних організацій; програми навчання та підвищення кваліфікації суб'єктів кластеру; інструменти залучення та утримання талантів й підвищення зайнятості у регіоні; створення регіональних інституцій-фасилітаторів кластерних ініціатив; заходи із налагодження зв'язків та покращення виробничої кооперації; підтримка інноваційної діяльності кластерів та створення відповідних інноваційних екосистем (бізнес-інкубаторів, центрів трансферу технологій).

2. Для зрілих кластерів – це допомога у налагодженні співпраці із освітніми закладами, стажування студентів, організація заходів із обміну досвідом та міжкластерної взаємодії; грантові програми реалізації спільних із освітньо-науковим сектором інноваційних проєктів; створення інвестиційних та венчурних фондів (Велика Британія, Німеччина, Франція, Швейцарія, Нідерланди); пряме фінансування (позики, субсидії), які становлять близько 50 % видатків на створення нової продукції (Франція, США, інші країни); пільгові кредити (із низькою або нульовою відсотковою ставкою) (Швеція, Німеччина); заходи із залучення інвесторів та просування діяльності кластерів тощо.

У 90% програм кластерного розвитку використовувалося грантове фінансування, а також технічна допомога. Фінансуванню підлягали витрати на координацію діяльності кластерів – створення координаційних центрів, реалізація проєктів, а також на проєкти дослідження і розробок (Фінляндія,

Франція), створення інноваційних платформ (Франція), розвиток концепції мережевої взаємодії (Німеччина). Частка грантового фінансування від держави становила від 0 до 100 % витрат проєкту, але найчастіше – 50 %. За актуальними даними кластерних спільнот, системна підтримка кластерів в Україні є великою рідкістю як на національному, так і на регіональному рівнях. В останні роки українські кластери та кластерні ініціативи отримують більше допомоги від міжнародних донорів, ніж від держави. Точні дані щодо фінансової підтримки та розподілу інших видів підтримки невідомі, оскільки центрального органу збору інформації та моніторингу не існує [93].

Таким чином, дослідження інструментів кластерного розвитку національної економіки переконливо засвідчило необхідність їх комплексної взаємодії в межах єдиної загальнонаціональної кластерної стратегії розвитку. Саме завдяки цілеспрямованій політиці сприяння розвитку кластерів в Україні можливо вирішити щонайменше декілька нагальних проблем: розвинути ланцюги постачання товарів та послуг на базі вітчизняних середньо-високотехнологічних виробництв з подальшою їх інтеграцією до європейських ланцюгів доданої вартості; реалізувати дослідницько-інноваційні стратегії розумної спеціалізації в регіонах; вирішити проблеми екології та ефективного використання ресурсів шляхом запровадження екологічних інновацій, еко-індустріальних кластерів та парків; вирівняти соціально-економічні перекося у розвитку секторів економічної системи.

2.3. Методологія управління ефективністю кластерного розвитку

Інтеграція на основі кластерної взаємодії є базовим й одночасно багатограним процесом в організаційному розвитку не тільки суб'єктів підприємництва, а й усієї

економічної системи, тому потребує пильної уваги вітчизняної наукової думки.

Залежно від потенційних переваг створення кластеру, на яких концентрують увагу дослідники, можна виділити такі підходи:

- підхід як мотив входження в кластер насамперед розглядає синергетичний ефект, коли загальна вартість підприємств, що входять у кластер, зрештою стає більше суми вартостей вхідних до неї організацій. Причому вартість підприємства (організації) – тільки один з показників, використовуваних для оцінки синергетичного ефекту;
- підхід, що пов'язує ефективність діяльності з оптимізацією міжкорпоративних і внутрішньокорпоративних зв'язків з підбором «найбільш цінних» (з погляду створення перспективних конкурентних переваг) ланцюжків взаємодії з постачальниками, дилерами і покупцями;
- підхід, пов'язаний з теорією трансакційних витрат, концентрує увагу на можливості різних форм економії на основі довгострокових контрактів. Акцент робиться на перспективній взаємодії партнерів, реалізації спільних довгострокових програм.

Усі зазначені підходи мають бути враховані при розробці методики оцінки ефективності кластеру, оскільки вчені визначають різні детермінанти формування конкурентних переваг у кластері, відповідно, ефект від створення кластеру може проявитися в кількох напрямках, тому запропоновані підходи не є взаємовиключними.

Як показники ефективності кластеру автори пропонують різні змінні, що можуть бути об'єднані у групи залежно від об'єкта оцінки:

- показники, які вимірюють загальні результати діяльності кластеру (зростання кількості фірм, кількість зайнятих, обсяг виробництва, обсяг експорту тощо);
- показники, які характеризують вплив кластеру на розвиток території або галузі; на економіку (збільшення кількості

Сингулярність кластерного розвитку національної економіки

- робочих місць і зростання середньої заробітної плати, збільшення обсягів податкових надходжень до бюджетів різних рівнів тощо);
- показники, які оцінюють діяльність кожного з підприємств, що взаємодіють у рамках кластеру (обсяг реалізації продукції, дохід, рентабельність підприємств);
 - показники ефективності використання окремих видів ресурсів (фондовіддача, продуктивність праці, матеріаловіддача тощо);
 - показники, які оцінюють вплив кластерної структури на розвиток господарських зв'язків (кількість проєктів про спільні розробки зі спільним використанням обладнання та спільною рекламою).

При оцінці економічної ефективності кластеру акцент варто зробити не на абсолютних доходах і витратах підприємств, що є учасниками кластеру, а на додаткових доходах і витратах, обумовлених кооперацією. Ефект від кластеризації може проявитися в різних сферах (від економічної до екологічної).

Таблиця 2.3

Сфери прояву ефекту від кластеризації

Сфера	Характер впливу
Функціональна ефективність	Відповідність створеної структури цільовому призначенню
Інституційна ефективність	Відповідність створеної структури правовим нормам, правилам та звичаям суспільства
Податкові відрахування	Зміна обсягу податкових надходжень через зростання обсягів реалізації продукції, збільшення кількості працюючих тощо; зменшення за рахунок реалізації використання бартерних схем
Соціальна ефективність	Ступінь задоволеності трудових колективів умовами праці

**Розділ 2. Методологія управління кластерним розвитком
національної економіки**

Закінчення табл. 2.3

Сфера	Характер впливу
Екологічна ефективність	Вплив на навколишнє середовище, дотримання екологічного законодавства, розробка екологічних програм

Джерело: систематизовано автором за [64].

Характерною особливістю кластеру є достатньо широкий спектр діяльності суб'єктів господарювання, які складають його структуру, що породжує труднощі при обліку і оцінці результатів функціонування як кластеру загалом, так і його окремих учасників. Тому існують методики оцінки кластеру, які передбачають використання цілого спектру показників. Так, Shorebank Enterprise Group в рамках проєкту Фонду Форда з дослідження успішних кластерів США і Італії як критерії використовували три групи індикаторів (макроекономічні, мікроекономічні, ті, що визначають вплив кластеру на суспільство). На основі огляду теоретичної літератури та результатів міжнародних досліджень функціонування кластерів робимо висновок, що оцінка економічної ефективності інноваційного кластеру вимагає комплексного підходу, оскільки:

1) різні суб'єкти оцінки мають різні цілі, відповідно, і об'єкт оцінювання, що вимагає різних показників та критеріїв;

2) результати, отримані в процесі функціонування кластеру, залежать від початкових умов його створення, що має бути враховано при оцінюванні;

3) враховуючи те, що ефект від кластеризації може проявитися в різних сферах, та достатньо широкий спектр діяльності суб'єктів господарювання, що складають кластерну структуру, методика оцінки має передбачати встановлення зв'язку між показниками. З урахуванням вищезазначеного запропонуємо такий алгоритм поетапної оцінки економічної ефективності кластеру (рис. 2.6).

Сингулярність кластерного розвитку національної економіки

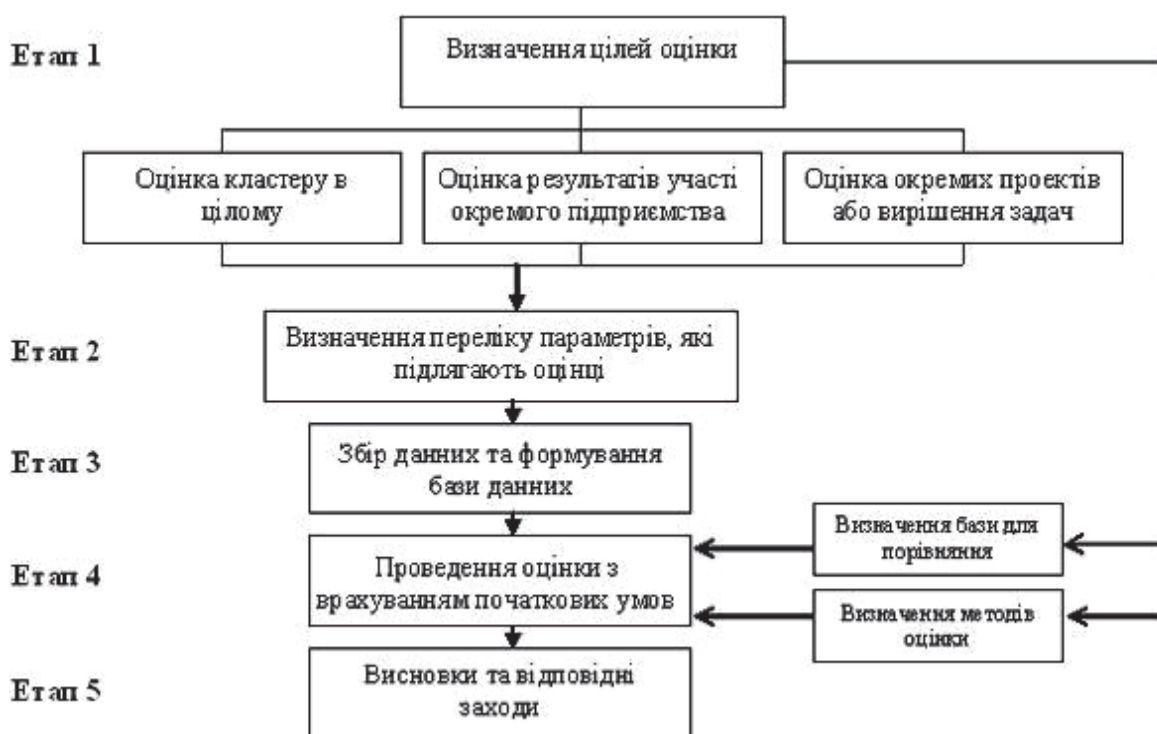

Рис. 2.6. Етапи оцінки економічної ефективності кластеру

Джерело: [96].

Як уже зазначалось, оцінку ефективності кластеру можна здійснити за допомогою кількісних або якісних показників. А. В. Бирюков пропонує розраховувати «потужність кластеру» як показник, що вказує на зростання, спадання або стабільність кластеру [96].

Shorebank Enterprise Group для дослідження результативності кластерів у США і Італії пропонують розраховувати три групи індикаторів (макроекономічні, мікроекономічні та ті, що визначають вплив кластеру на суспільство).

М. А. Пічугіна для дослідження кластерів пропонує здійснити оцінку рівня їх ефективності у функціональній, інституційній, податковій, соціальній та екологічній сферах [97]. Автором запропоновано підхід до оцінки ефективності кластеру на стадії його становлення. Комплексна методика багатофакторної оцінки, згідно з поглядами дослідниці,

включає такі показники: своєчасність реалізації проєктів і заходів у процесі створення кластеру (X_1); отримання запланованих результатів за проєктами (X_2); досягнення цілей кластеру (X_3). Своєчасність реалізації проєктів і заходів у процесі створення кластеру М. А. Пічугіна оцінює показником [97]:

$$X_1 = 1 - \frac{\sum_{i=1}^m \max(d_i^p; d_i^r) - \sum_{i=1}^m d_i^n}{\sum_{i=1}^m d_i^n} \quad (2.6)$$

Якщо строки дотримуються, то $X_1=1$. Якщо період реалізації заходів перевищує заплановані строки, то $X_1 < 1$. Чим менше X_1 , тим менш ефективним є управління кластерним проєктом.

Рівень результатів за проєктами (X_2) оцінюється за формулою:

$$X_2 = 1 - \frac{\sum_{i=1}^m \min(r_i^p; r_i^r) - \sum_{i=1}^m r_i^n}{\sum_{i=1}^m r_i^n} \quad (2.7)$$

Досягнення цілей кластеру (X_3) автор оцінює як середньозважений показник:

$$X_3 = \sum_{j=1}^i \frac{\sum_{i=1}^m \min(f_i^p; f_i^r)}{f_j^n} \quad (2.8)$$

За цим показником можливо провести інтегральну оцінку досягнення поставлених цілей. Якщо всі цілі досягнуті, то $X_3 = 1$.

Результативність кластеру залежить від ефективності взаємозв'язків між підприємствами-учасниками в процесі інноваційної діяльності, тому для оцінки його ефективності як складного економічного формування варто використати критерії [98] (табл. 2.4).

**Сингулярність кластерного розвитку
національної економіки**

Таблиця 2.4

Критерії ефективності взаємодії в рамках кластеру[98]

Показник	Формула для розрахунку	Значення
Взаємної економічної доцільності	$K_{\text{взд}} = \frac{\Pi_{\text{к}}}{\Pi_{\text{а}}}$ <p>де $\Pi_{\text{к}}$ – прибуток від участі в кластері і розвитку довготривалих зв'язків; $\Pi_{\text{а}}$ – прибуток від участі в альтернативних проектах</p>	Вказує, що при розвитку інтеграційних зв'язків кожен з учасників процесу отримає прибуток на одиницю вкладених засобів більше, ніж при всіх інших варіантах власного розвитку, а також більше, ніж кожен з суб'єктів господарювання аналогічного профілю, що не бере участі в кластері. Якщо значення запропонованого коефіцієнта менше одиниці, то, як правило, руйнуються навіть напрацьовані зв'язки
Структурного паритету	$K_{\text{сп}} = \frac{O_{\text{з}}}{O_{\text{е}}}$ <p>де $O_{\text{з}}$ – загальна окупність витрат по кінцевому продукту; $O_{\text{е}}$ – окупність витрат учасника</p>	Прибуток, що отримується на завершальному етапі виробничого процесу – реалізації кінцевого продукту, має розділятися на паритетній основі між всіма учасниками процесу
Прямоточності	$K_{\text{сп}} = \frac{\text{Ч}_{\text{к}}}{\text{Ч}_{\text{ф}}}$ <p>де $\text{Ч}_{\text{к}}$ – необхідна кількість учасників кооперації; $\text{Ч}_{\text{ф}}$ – фактична кількість учасників і посередників</p>	Указує на наявність зайвих проміжних ланок, посередників, що веде до втрати прибутку

**Розділ 2. Методологія управління кластерним розвитком
національної економіки**

Закінчення табл. 2.4

Показник	Формула для розрахунку	Значення
Ритмічності	$K_p = \frac{D_f}{D_n}$ <p>де D_f – фактичний об'єм виконання робіт за досліджуваний період; D_n – плановий об'єм робіт</p>	Характеризує рівномірність постачання та надання послуг, виконання робіт
Охоплення життєвого циклу продукції	$K_{ожц} = \frac{Ч_0}{Ч_c}$ <p>де $Ч_0$ – кількість окремих операцій на етапах розробки, виробництва, а також при збуті продукції до створення структури; $Ч_c$ – кількість окремих операцій на етапах розробки, виробництва, а також при збуті продукції після створення структури</p>	Вказує на результативність кооперації

Зазначені критерії мають статичний характер. Проте вони можуть відобразити ефективність існування кластеру на різних етапах його діяльності.

Оцінка ефективності кластеру є комплексною, кількарівневою та передбачає використання багатьох показників. Разом з тим, при аналізі роботи конкретного кластеру може бути використана неповна процедура оцінки, метою якої є, наприклад, визначення економічної ефективності використання певного виду ресурсу у кластері або реалізованого проєкту в рамках кластеру.

Іноземні дослідники розробили методику оцінки ефективності кластерів, виходячи із кількості робочих місць (L) на об'єктах дослідження (кластеру). Рівень кластеризації (S)

**Сингулярність кластерного розвитку
національної економіки**

згідно з цією методикою визначається таким чином: спочатку вимірюється частка робочих місць даного об'єднання в кількості зайнятих у даному виді економічної діяльності (i) територіальної одиниці (j). Отриманий показник (L_{ij}) співвідноситься із загальною кількістю місць у муніципалітеті (L_{ij} / L_j).

Частка від ділення цих показників дає чисельник дробу, знаменник якого – це частка від ділення кількості робочих місць у виді економічної діяльності (i) загалом по країні на загальну кількість робочих місць у регіональному масштабі (L). Таким чином, загальний рівень «спеціалізації», тобто частка об'єднань, що претендують на статус кластеру, має вигляд формули:

$$S = \frac{L_{ij}}{L_j} / \frac{L_i}{L} \quad (2.9)$$

Якщо $S=2$, то частка робочих місць досліджуваного кластеру в даному виді економічної діяльності в межах регіону вдвоє перебільшує частку видів економічної діяльності по країні. Цей показник уже розглядався нами при дослідженні кластерних можливостей регіонів загалом та показників територій зокрема. Він свідчить про спеціалізацію регіонів та їх готовність до створення кластерів, а не про їх результативність, оскільки створення робочих місць не є основним результатом кластеризації національної економіки.

Розділ 3. СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ КЛАСТЕРНОГО РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ В РОЗРІЗІ БЮДЖЕТОУТВОРЮЮЧИХ ГАЛУЗЕЙ

3.1. Загальна оцінка сучасного стану кластерів в Україні

Цілком логічним продовженням дослідження кластерного розвитку національної економіки є стан та перспективи функціонування кластерів в Україні. Спробуємо систематизувати аналітичні масиви даних для формування цілісного уявлення про кластерні процеси, деструктивні та стимулюючі фактори впливу на них.

Отже, на основі змісту аналітичних доповідей можна визначити основні спеціалізації регіонів, виходячи з кластерних ініціатив, що було впроваджено (рис. 3.1).

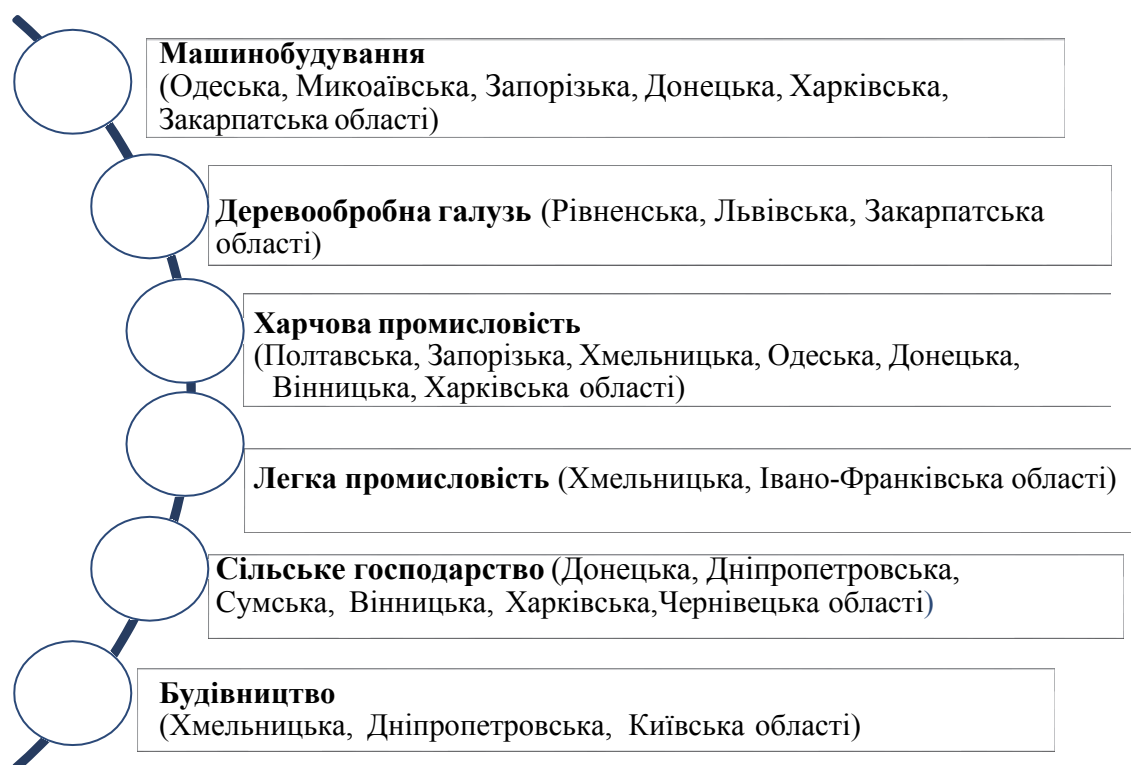

Рис. 3.1. Основні напрями спеціалізації регіонів України

Джерело: систематизовано автором на основі [101].

З наведеного рис. 3.1 видно, що більшість українських кластерів орієнтовані на традиційні галузі, а саме агропромисловий сектор, легку та харчову промисловість, металургію (зумовлено наявною ресурсною базою). Причому наукомісткі галузі не мали можливості розвиватись та утворювати кластери, на противагу ситуації у Європі.

У країні діють наразі близько 50 кластерних ініціатив та кластерів, 22 з них зареєстровані на платформі European Cluster Collaboration Platform (ЕССР), де є і більшість європейських кластерів. В останні роки відбувається також значна активізація кластерів на регіональному рівні.

Умовно за критерієм рівня розвитку та самоорганізації в Україні можна виділити 3 групи організацій.

Найбільш розвинутими та масовими є ІТ-кластери, серед яких за рівнем організації та масштабами діяльності виділяються Львівський та Харківський ІТ-кластери. Вони мають розвинений штат, імідж соціально відповідальних організацій, ведуть регулярну діяльність зі своїми членами, включно з різними проектами розвитку бізнесу й тісно взаємодіють з місцевою владою в регіональних ініціативах. Серед особливостей цих кластерів – домінування аутсорсингових організацій та виключна орієнтація на зарубіжні ринки. Радше негативним наслідком цього є слабка інтеграція з іншими економічними секторами свого регіону, а також імідж конкурентів у боротьбі за таланти з промисловими секторами.

Однак промислових кластерів, які зазвичай домінують у розвинених країнах, в нашій країні дуже мало в цій категорії. Серед відомих можна назвати кластер автомобільної галузі «Закарпаття», меблевий кластер Рівненщини, Херсонський бізнес-кластер, Дніпровський космічний кластер.

Друга група – це переважна більшість кластерних ініціатив. Зазвичай йдеться про об'єднання, які мають 1–2 координатори й провадять різноманітну діяльність залежно від типу галузі та регіону. До цього сегменту ми відносимо й добре організовані національні асоціації, що підтримують

Розділ 3. Стан та перспективи кластерного розвитку національної економіки в розрізі бюджетоутворюючих галузей

кластерний рух в регіонах, – такі як Український органічний кластер чи асоціація промислової автоматизації АППАУ. Вони об'єднують відповідних виробників на національному рівні, але за критеріями виробничої кооперації, співпраці, орієнтації на експорт та впливу на розвиток кластерних політик є ближчими до кластерних структур, ніж до галузевих асоціацій.

Нерегулярні та/або «заморожені кластери» – третя група організацій. Це кластерні ініціативи, які ведуть нерегулярну діяльність або взагалі є «замороженими», тобто недіючими організаціями. Прикладом останньої є кластер «Мехатроніка» (м. Харків), створений у 2016 році, що мав об'єднати ряд виробників авіаційної галузі.

Останні роки кластерний рух в Україні демонструє досить високу динаміку розвитку, принаймі зовні, але водночас має ряд недоліків.

Зазначимо, що на національному рівні досі не існує централізованого обліку щодо кількості діючих кластерів, їх відповідності критеріям якості, обліку за окремими секторами, відповідності економічним пріоритетам тощо. Відповідно, важко навести навіть просту аналітику щодо кількості кластерів за сегментами, як зазначено вище.

На поверхні також той факт, що кластерний рух недостатньо синхронізований й не завжди відповідає пріоритетам економічного розвитку регіонів та економіки країни. Зокрема, є значний дисбаланс між кількістю ІТ та агрокластерів, й такими, що діють у промислових секторах. Діючих кластерів у промисловості, зокрема в середньо- та високотехнологічних секторах, не більше 7–10 в Україні [102]. Досвід створення регіональних інноваційних кластерів в Україні також має фрагментарний характер і формується в умовах практично нейтральної державної політики. Відсутність державної і, відповідно, регіональної програми стимулювання кластерних ініціатив призводить до того, що держава виконує функцію пасивного спостерігача за одиничними випадками кластерної взаємодії. Розглянемо вітчизняний досвід формування кластерів у регіональному розрізі.

Кластерна модель управління регіональною економікою вперше в Україні була запроваджена в Хмельницькій області. У 1998 році Хмельницькою обласною громадською організацією – Асоціацією «Поділля Перший» було розроблено програму застосування концепції кластерів з метою відродження вітчизняного виробництва у швейній та харчовій галузях промисловості, виробництві будівельних матеріалів та будівництві, переробці сільськогосподарської продукції, туристичній галузі.

У 2000–2001 роках створено та офіційно зареєстровано громадські об'єднання «Будівельний кластер» та «Швейний кластер», а також туристичний кластер «Кам'янець». У 2002–2003 роках створено туристичний кластер «Кам'янецький дивокрай» у Кам'янець-Подільському районі та кластер сільського «зеленого» туризму в Шепетівському районі, у 2006 році – громадську організацію «Екокласт «Зелені Товтри» у Кам'янець-Подільському районі.

Туристичний кластер «Кам'янець» у м. Кам'янці-Подільському об'єднав туристичні фірми, готелі, ресторани, юридичні фірми, музеї, заповідники. Учасники кластеру працюють над спільними проєктами реконструкції та будівництва готелів, закладів харчування, розробкою нових туристичних маршрутів, розвитком сувенірної промисловості, беруть активну участь у створенні «Золотого кільця» туристичних маршрутів Західного регіону України, щоб'єднує цікаві історичні і архітектурні пам'ятки в містах Львові, Івано-Франківську, Ужгороді, Чернівцях та, звичайно, Кам'янець-Подільському.

Громадське об'єднання «Будівельний кластер» стало прикладом та поштовхом для створення потужного будівельного кластеру Подільського регіону. Позитивними наслідками впровадження кластерної моделі в галузі будівництва на Хмельниччині є значний розвиток ринку будівельних послуг, що характеризується збільшенням кількості будівельних фірм, залученням значних обсягів внутрішніх та зовнішніх

Розділ 3. Стан та перспективи кластерного розвитку національної економіки в розрізі бюджетоутворюючих галузей

інвестицій, спрямованих на будівництво житла, об'єктів промислового та громадського призначення, доріг та шляхопроводів, зведення нових виробничих потужностей та освоєння новітніх технологій будівництва й виробництва будівельних матеріалів.

«Швейний кластер» об'єднує 11 підприємств швейної галузі, що співпрацюють з Хмельницьким національним університетом, зокрема з кафедрою технології та конструювання швейних виробів та студентським будинком моделей. При університеті створено інформаційний, дизайнерський та тренінговий центри, послугами яких користуються члени кластеру. За договорами з іноземними фірмами працюють 8 підприємств – членів кластеру.

Східний регіон представлений кластерами у Харківській та Луганській областях. У 2007 році утворено будівельний кластер за участю Харківського державного технічного університету будівництва та архітектури, Белгородського державного технологічного університету ім. В. Шухова, Белгородського обласного фонду підтримки малого підприємництва та ВАТ «Харківський регіональний фонд підтримки підприємництва». Головною метою кластеру є налагодження співпраці у сфері проектування та будівництва між російськими та українськими компаніями [5].

У 2008 році на базі Харківського національного економічного університету (кафедра туризму), ВАТ «Харківський регіональний фонд підтримки підприємництва», Белгородського державного університету (кафедра туризму) та Белгородського обласного фонду підтримки малого підприємництва було створено транскордонний туристичний кластер. Його діяльність поширюється на Золочівський та Гайворонський райони України та Російської Федерації. Основною метою транскордонного туристичного кластеру є відродження маршрутів сільського туризму та історичних пам'яток культури.

Щодо західного регіону, то в Закарпатській області створюються умови для формування транскордонного

Сингулярність кластерного розвитку національної економіки

логістичного кластеру. Одночасно в рамках транскордонних зв'язків Закарпатська область як спостерігач ввійшла у програму ЄС «SPINEUROPE», метою якої є поширення європейського досвіду створення та управління технологічними парками, інноваційними інкубаторами та кластерами.

У 2009 р. у м. Рівне створено регіональний агропромисловий інноваційний кластер «Агроінновації», засновниками якого є 4 органи державної влади, 3 наукові організації та заклади вищої освіти, 5 виробничих підприємств Рівненщини та 3 інноваційні структури і сервісні установи. Метою кластеру є об'єднання зусиль, координація дій та реалізація спільних заходів у питаннях розроблення і впровадження інновацій в агропромисловому комплексі Рівненської області.

Також у м. Рівне створено кластер «Натуральне молоко», засновниками якого є 7 сільськогосподарських підприємств Рівненської, Тернопільської та Львівської областей, що працюють у галузі молочного тваринництва. Кластер «Натуральне молоко» є формою консультаційної, організаційної та інформаційної взаємодії виробників сирого натурального молока і створений з метою обміну інформацією, захисту інтересів виробників молока та споживачів молочної продукції, вдосконалення механізмів ринкових відносин у молочній галузі.

У 2011 р. у Вінницькій області в рамках проєкту підтримки сталого регіонального розвитку (SSRD), який фінансується ЄС, утворено переробно-харчовий кластер. Діяльність кластеру сприяє створенню в області мережі фермерів у рамках кооперативних утворень, розбудові партнерських відносин між виробниками та переробниками сільськогосподарської продукції.

Як бачимо, в Україні поступово реалізовується кластерний потенціал, незважаючи на неспроможність повноцінної державної підтримки як з боку уряду, так і органів місцевого самоврядування. Разом з тим, завдання уряду полягає не стільки у створенні кластерів, скільки в організації сприят-

Розділ 3. Стан та перспективи кластерного розвитку національної економіки в розрізі бюджетоутворюючих галузей

ливого для них ділового, інноваційного та інституціонального середовища. Ключова роль уряду полягає у забезпеченні можливостей або шляхом надання прямого доступу до фінансування, або опосередковано – через створення політичних структур, планів стратегічних дій та підготовки мотивованих і кваліфікованих державних службовців.

До кластеру «Оберіг» на сьогодні входять 10 агроосель, які інтенсивно працюють, приймають туристів, бажаючих відпочити в селі. Одночасно власники агроосель можуть прийняти 50 осіб на високому рівні. Тут набуло значного розвитку мале підприємництво, використано високий потенціал місцевих рекреаційних та історико-культурних можливостей.

На базі смт Грицева проводяться тренінги, семінари та інформаційні зустрічі з сільського туризму, які відвідують учасники не тільки з Хмельницького регіону, але й з інших регіонів України (Київського, Донецького, Харківського, Полтавського, Луганського, Львівського, Вінницького), а також учасники з інших країн, зокрема Молдови. Кластер «Оберіг» співпрацює з обласними негромадськими організаціями: Фондом сталого розвитку «Стара Волинь», Асоціацією «Поділля Перший», Асоціацією «Жінки в бізнесі», Інститутом конкурентоздатності (м. Київ), Спілкою сприяння розвитку сільського зеленого туризму в Україні, обласним управлінням мінеральних ресурсів, курортів та туризму й обласним центром зайнятості, а також Хмельницькою обласною державною адміністрацією.

З метою активізації розвитку сільського туризму на півночі Хмельницької області (Старокостянтинівський, Шепетівський, Полонський, Ізяславський, Славутський, Білогірський та Теофіпольський райони) за ініціативи учасників кластеру сільського туризму «Оберіг» у рамках програми «Регіон сталого розвитку Стара Волинь» був створений інформаційно-освітній кластер.

У 2000 році в Прикарпатті виникли перші кластерні структури, що спеціалізувалися в галузі туризму, вироб-

ництва сувенірної продукції (кластер «Сузір'я»), виготовлення виробів з овечої вовни (кластер «Ліжникарство та інші художні промисли на Прикарпатті»). У розвитку цих напрямів взяли активну участь Прикарпатський національний університет, підприємці, представники районних і обласної держадміністрацій. Формою розвитку народних промислів було обрано об'єднання на добровільних засадах одноосібних виробників, підприємців, науково-дослідних установ, державних та місцевих органів влади, фінансових та посередницьких організацій у межах певної територіально сформованої громади задля високоефективної співпраці, яка в повній мірі відповідає сутності кластеру.

На сьогодні кластер «Сузір'я» об'єднує 19 майстрів ліжникарської справи з с. Яворова та 16 – з м. Косова. У 2005 році кластер став переможцем Всеукраїнського конкурсу на право одержання знака екологічного маркування «Екологічно чисто та безпечно», а у 2010 р. Івано-Франківську область встановлено базовою для впровадження кластерної моделі розвитку таких промислів з наступним поширенням досвіду створення кластерів в інших регіонах України [103].

Крім зазначених вище кластерів, створено туристський кластер «Кам'янець» (м. Кам'янець-Подільський) з метою розвитку туристського бізнесу, об'єднання можливостей та потужностей партнерів, створення єдиного туристського продукту і програм розвитку туристської індустрії, участі у грантових програмах. Членами цього кластеру є Управління міжнародних зв'язків міськвиконкому; НІАЗ «Кам'янець»; Державний історичний музей-заповідник; економіко-правовий факультет у Кам'янці-Подільському Київського університету туризму, економіки і права; МП «Гала-Тур»; турагенція «Данілов і К»; ресторан «Гостинний двір»; магазин сувенірної продукції «Декор»; поліграфічне підприємство «ХВМ»; газета «Кам'янець-Подільський вісник»; поліграфічне підприємство «Абетка-нова»; Національний природний парк «Подільські Товтри»; ГО «Партія відродження Кам'янця-Подільського».

Розділ 3. Стан та перспективи кластерного розвитку національної економіки в розрізі бюджетоутворюючих галузей

Кластеризація будівельної галузі відбувається і в Сумській області, де створено кластероподібну групу на базі компанії «Будівельно-виробнича компанія «Федорченко». Ця компанія є багатогалузевою організацією, основним напрямом діяльності якої є будівництво багатопверхових житлових будинків, сучасних котеджів поліпшеного планування на індивідуальне замовлення, об'єктів соціально-культурного призначення, а також власне виробництво будівельних матеріалів (цегли, залізобетону, столярних виробів, будівельних розчинів, виробів з металопластику).

Дніпропетровська область у 2011 році також почала роботу зі створення кластерів у будівельній сфері, до компетенції яких входить: тиражування в межах області пілотних проєктів доступності житла; формування системи моніторингу потенційних замовлень та поширення цієї інформації серед учасників кластеру; розробка та заохочення застосування бази даних надійних постачальників; створення інвестиційного паспорта кластеру та опис пріоритетних проєктів тощо. Заплановано, що на кінець 2020 року в результаті кластеризації додана вартість на одного робітника в кластері збільшиться майже у 2,5 рази порівняно з 2009 роком і складе 20 тис. дол. США, обсяг виробництва будівельних матеріалів збільшиться у 2 рази і перевищить 750 млн дол. США на рік [104].

Регіони-лідери України спеціалізуються на створенні машинобудівних кластерів. Так, у 2009 році у Запорізькій області створено кластер сільського машинобудування «АГРОБУМ». Він об'єднує понад 20 підприємств області та виконує практично весь спектр технологічних операцій, властивих галузі машинобудування: ливарне, заготівельне, ковальсько-штампувальне виробництво, виробництво ущільнювальних систем, механічну та термічну обробку металів. Кластером реалізується низка методичних та організаційних заходів, зокрема: 1) презентація наукових розробок учасників кластеру у щорічній виставці «Агрофорум» (м. Мелітополь),

яку було започатковано саме кластером «АГРОБУМ»; 2) організація та проведення регіональної промислової виставки; 3) організація та проведення науково-практичних конференцій і семінарів; 4) інформаційне забезпечення агро-виробників Південного регіону України щодо поточної роботи кластеру через мережу Інтернет, телебачення та радіо; 5) розробка і впровадження методичних рекомендацій з використання наукових розробок кластеру.

В Україні сьогодні також успішно функціонують харчові кластери. У Запорізькому регіоні діють кластерні об'єднання «Бджола не знає кордонів» та «Купуй запорізьке – обирай своє». За перші два роки існування кластеру «Бджола не знає кордонів» (з 2009 року) бджолярі пройшли навчання промислового виробництва секційного стільникового меду; всім членам кластеру було надано допомогу в закупівлі тари; створено музей бджільництва та досягнуто домовленість про проведення провідними апітерерапевтами України лекцій і лікувальних сеансів для жителів міста.

До кластеру «Бджола не знає кордонів» входять: Запорізька обласна спілка сприяння розвитку сільського зеленого туризму в Україні; Асоціація платників податків України у Запорізькій області; Міжнародна фундація сприяння ринку; Мелітопольський міський виконавчий комітет; Мелітопольська райдержадміністрація; Союз бджолярів-аматорів «Бджілка»; Громадська організація «Сучасна пасіка»; НДІ Інститут зрошуваного садівництва ім. І. Ф. Сидоренка УААН; ДГ «Мелітопольське» Інституту зрошуваного садівництва ім. І.Ф. Сидоренка УААН; НАН Інститут бджільництва ім. П. І. Прокоповича УААН; Таврійський державний агротехнологічний університет.

Іншим прикладом кластероутворення в регіоні є кластер «Купуй запорізьке – обирай своє», до якого входить 22 підприємства харчової промисловості і понад 100 об'єктів торгівлі. Учасники кластеру здійснюють: виготовлення і реалізацію кондитерських виробів; оптову, роздрібну торгів-

Розділ 3. Стан та перспективи кластерного розвитку національної економіки в розрізі бюджетоутворюючих галузей

лю та дистрибуцію сільгосппродукції; виробництва м'яса; виготовлення питної води та безалкогольних напоїв; виробництво продуктів харчування із риби тощо. Товари, виготовлені підприємствами кластеру, позначені спеціальними цінниками і зазвичай дешевші за аналогічні продукти. Мета створення цього кластеру полягає у приверненні уваги споживачів до товарів, що виробляються на території області, підвищення рівня продажу конкурентоспроможної продукції місцевого товаровиробника [104].

Прикладом науково-дослідного кластеру є створений на базі Національного університету «Львівська політехніка» та Західного наукового центру НАН України і МОН України науково-навчальний комплекс, що об'єднав кафедри, навчально-наукові інститути й установи НАН України, що працюють за спорідненими напрямками у сфері природничих, технічних та суспільних наук. Головними завданнями комплексу є підготовка фахівців з підвищеним трудовим потенціалом, застосування інноваційних моделей організації освітнього процесу та досліджень, спільне проведення НДДКР, використання навчально-лабораторної та виробничої бази, соціальної інфраструктури. Цьому комплексу притаманні всі ознаки кластеру, такі як: налагодження коопераційних зв'язків між учасниками, пошук спільних шляхів вирішення актуальних проблем економіки та науки, географічна концентрація, використання спільних об'єктів інфраструктури та ресурсів.

Для ефективної реалізації кластерного механізму на сьогодні необхідно, по-перше, закінчити розробку і затвердити Концепцію створення кластерів в Україні. По-друге, важливим кроком на шляху кластеризації економіки регіонів України є приєднання до загальноєвропейської стратегії кластеризації промисловості та ратифікація «Маніфесту кластеризації ЄС» (2007 р.) і Кластерного меморандуму (2008 р.). Третім етапом має бути участь України в існуючих міжнародних програмах підтримки кластерних ініціатив, у тому

числі у програмі EURECA (European Research Coordination Agency) на правах повноправного членства (з 1993 року Україна є лише асоційованим членом цієї програми). EURECA є європейською інформаційною мережею, яка створена з метою здійснення конкурентоспроможних розробок та досліджень цивільного призначення у галузях інформаційних технологій, медицини, зв'язку, екології, енергетики, нових матеріалів, транспорту, лазерних технологій та ін. Останній (третій) етап повинен бути включений до Концепції розвитку національної інноваційної системи.

У межах EURECA виокремилася декілька кластерів за науково-технологічними напрямками. Так, кластерами охоплені ключові технологічні галузі, а саме: інформаційні технології (проєкти CATRENE, EURIPIDES, ITEA, ITEA-2, MEDEA+), медицина та біотехнології (EUROFOREST (IMP)), зв'язок (CELTIC), енергетика (EUROGIA+) та ін. Специфіка цих кластерів полягає у тому, що вони сформовані на підставі довготривалої стратегічної ініціативи промислових компаній. Успішність функціонування EURECA пов'язана з існуванням спеціалізованої технологічної інфраструктури – «парасольок», які фокусують зусилля на розвитку конкретних галузей економіки. Кожна така «парасолька» покликана спрямовувати розробку не окремого проєкту, а цілої генерації науково-технологічних проєктів відповідного напрямку. Її діяльність полягає у координації та інструментальному забезпеченні робочої групи, що працює на регулярній основі та складається з представників EURECA, експертів у галузі промисловості і виробничих технологій.

Окрім того, EURECA забезпечує розроблення проєктів за індивідуальними замовленнями європейських компаній, а також виконує проєкти військового призначення.

Необхідним є включення кластерів до видів господарських структур, які діють на території України, та затвердити їхнє уніфіковане тлумачення, види кластерних структур та засади їхнього функціонування. Оскільки на сьогодні

відсутня система обліку такого типу інтеграційних об'єднань, важливо здійснити роз'яснення і санкціонувати механізм ведення бухгалтерського та податкового обліку таких підприємств [105].

Аналіз за регіонами

Північно-західний (Волинський) економічний регіон

- Площа – 40,3 тис. км².
- Населення – 2,25 млн осіб (на 01.01.99).
- *Склад: Волинська і Рівненська області.*

Регіон розміщений у крайній північно-західній частині України і є найменшим за площею та чисельністю населення. Разом з тим, він займає надзвичайно вигідне економіко-географічне і транспортне положення на шляхах до Європейського Союзу на заході та до Білорусі на півночі.

Цей регіон неодноразово зазнавав геополітичні трансформації у минулому. Родюча земля, сприятливий клімат, порівняно достатня безпека від загарбників сприяли розвитку регіону, через територію якого пролягали найважливіші торговельні шляхи між Заходом та Києвом, Балтикою та Чорномор'єм. І на сьогодні великий залізничний вузол на Волині – Ковель забезпечує Україні економічні зв'язки з Польщею, країнами Балтії та іншими європейськими країнами. В майбутньому Волинь має стати головними комунікаційними воротами України з країнами Європейського Співтовариства.

Район виділяється виробництвом будівельних матеріалів, продукції легкої та харчової промисловості, сільського господарства (зокрема картоплі – 11 %, цукрових буряків – 7 %, м'яса – 6,7 %, молока – 7,1 % від загальноукраїнського виробництва). Промисловість на Поліссі була слабо розвинена, в основному через брак енергетичних ресурсів та конкуренцію з більш розвиненими регіонами України. Нині

в регіоні найбільш розвиненими є харчова промисловість, лісова і деревообробна, машинобудування та виробництво будівельних матеріалів завдяки наявності унікальних покладів граніту, лабрадориту, базальту, глини, крейди та інших ресурсів.

Основною проблемою в економіці Полісся на сучасному етапі є вихід з кризової ситуації промисловості та сільського господарства. Як підтверджують кластерні дослідження в регіоні, значні перспективи має кластеризація в машинобудуванні, передусім в автомобілебудуванні (Волинська область), в хімічних виробках (Рівненська область), текстильній і харчовій галузях промисловості в малих та середніх селищах цього регіону. Значні обсяги і перспективи також має розвиток туристичної діяльності завдяки унікальним історичним пам'яткам та природному багатству, які дозволяють створити перспективні рекреаційно-оздоровчі кластери.

Як свідчать дослідження, Полісся має великий потенціал в розвитку high-tech кластерів у напрямі створення біотехнологій, виробництва електронних компонентів, лабораторного та науково-дослідного обладнання, створення комунікаційних і комп'ютерних технологій та програмних продуктів, виробництва промислових неорганічних хімікалій. В області діє:

Кластер деревообробки «Полісся Рокитнівщини» (сmt. Рокитне) – зареєстрований з 14 листопада 2003 року. До складу кластеру увійшло 4 фірми – ТзОВ «Вік-нафта», ЗАТ «Українська лісопереробна компанія», ТзОВ «Полісся», ТзОВ «ДіСАМ»; 4 приватних підприємці, що мають невеликі виробничі площі – ПП Кубукевич, ПП Дежнюк, ПП Місюкевич, ПП Бабич; 2 кооперативи – сільськогосподарський обслуговуючий кооператив «Секівський», лісогосподарський кооператив «Селянський ліс». Таким чином, ядро кластеру утворили 10 різних за об'ємом виробництва фірм та лісогосподарські кооперативи, що є власниками сировини. Неформально ще понад 20 підприємств можна віднести до кластеру деревообробки, оскільки між ними існують міцні виробничі

Розділ 3. Стан та перспективи кластерного розвитку національної економіки в розрізі бюджетоутворюючих галузей

зв'язки. Рекомендується сформувати кластери за такими основними напрямками. У м. Рівне найбільш перспективними напрямками впровадження кластерів є: легка промисловість (зокрема переробка льону), будівництво та виробництво будівельних матеріалів, готельний бізнес та сфера відповідних послуг, побутове обслуговування населення, житлово-комунальне господарство, в подальшому – машинобудування, зокрема електротехнічне. Враховуючи значний науково-технічний потенціал обласного центру, є потреба в організації науково-виробничих об'єднань сучасного типу.

У м. Дубно серед перспективних напрямів розвитку кластерів – харчова та переробна промисловість, туристичний бізнес, будівництво.

Враховуючи історію міста Острог та наявність відродженого Національного університету «Острозька академія», найбільш перспективними є створення туристичного кластеру та науково-виробничих об'єднань.

Достатньо потужний виробничий потенціал Костопільського району (деревообробка, виробництво будівельних матеріалів та скловиробів, сільське господарство та харчова промисловість) потребує впровадження не тільки сучасних технологій, але й прогресивних форм виробничої кооперації, зокрема, кластерів.

У Рівненському районі кластери можуть бути впроваджені у більшості галузей господарського комплексу району – від сільського господарства до машинобудування.

Здолбунівський район як один із найпотужніших в області індустріально-аграрних регіонів перспективний для впровадження кластерів у сфері харчової промисловості, торгівлі та побутових послуг, готельного бізнесу (м. Здолбунів – один з найбільших залізничних вузлів в Україні).

Органи місцевої влади Березнівського району достатньо плідно працюють над забезпеченням сприятливого підприємницького та інвестиційного клімату. Тому значними є перспективи організації кластерів у деревообробній галузі,

сільському господарстві та харчовій промисловості, сфері побутового обслуговування населення.

Найбільш перспективними напрямками організації кластерів у Дубенському районі є: виробництво, зберігання та переробка сільськогосподарської продукції, а також розвиток дорожнього сервісу вздовж транс'європейського транспортного коридору № 3 «Берлін – Київ», що проходить територією району. Природне середовище сприяє розвитку «зеленого туризму» [106].

Радивилівський район межує з Львівською і Тернопільською областями, знаходиться на трасі транс'європейського транспортного коридору, тому значними є перспективи створення кластерів у сфері туристичного бізнесу.

Розвинене сільське господарство при недостатніх потужностях переробних підприємств потребує активізації діяльності у сфері переробки сільськогосподарської продукції та розвитку сфери агропослуг.

Найбільш перспективні напрями формування кластерів у Острозькому районі: виробництво, зберігання та переробка сільськогосподарської продукції, «зелений туризм».

Підсумки кластерних досліджень у Вінницькій області

Аналіз проведених досліджень показав доцільність формування кластерних структур у таких напрямках [106].

1. Агропромислові кластери пропонується створити у Гайсинському, Немирівському, Оратівському, Бершадському, Липовецькому, Барському, Хмільницькому, Іллінецькому, Шаргородському, Крижопільському, Тростянецькому, Тульчинському, Томашпільському, Могилів-Подільському, Калинівському районах. Створення таких кластерів обумовлено наявністю потужної власної сировинної бази, наявністю кадрів, виробничої та збутової інфраструктури, сприятливою екологією, сприянням самозайнятості населення у сфері ведення присадибного господарства, розвитку фермерства.

Розділ 3. Стан та перспективи кластерного розвитку національної економіки в розрізі бюджетоутворюючих галузей

2. *Туристичні кластери* пропонується створити у Немирівському, Барському, Шаргородському, Томашпільському районах. Підставою для їх створення є багатий природо-ресурний потенціал, сприятлива екологія, збережені народні звичаї, традиції, ремесла, сприятливе середовище для організації підприємницької діяльності.

3. *Будівельні кластери* пропонується створити в Іллінецькому, Крижопільському, Томашпільському, Козятинському районах. Потенціал створення таких кластерів забезпечується наявністю власної сировинної бази, збереженою виробничою інфраструктурою, наявністю кваліфікованих кадрів, очікуваним збільшенням обсягів будівельних робіт.

4. *Кластери у сфері побутового обслуговування та торгівлі* пропонується створити в Гайсинському, Бершадському, Іллінецькому районах. Це обумовлено дефіцитом побутових послуг (особливо в сільській місцевості), наявністю кадрів, зацікавленістю адміністративних органів, створенням нових робочих місць.

Очікувані результати діяльності кластерів зосереджено в такому [106]:

- підвищення конкурентоспроможності вироблених товарів та наданих послуг;
- можливість залучення інвестицій (як вітчизняних, так і закордонних) у виробничу та соціальну інфраструктуру;
- стимулювання зростання обсягів виробництва та збуту товарів і послуг;
- покращення професійної підготовки кадрів;
- стимулювання розвитку суміжних галузей економіки районів;
- раціональне використання наявних сировинних ресурсів;
- створення нових робочих місць;
- відпрацювання механізму самозайнятості сільського населення.

Підсумки кластерних досліджень в Тернопільській області

Аналіз проведених досліджень показав доцільність формування кластерних структур у таких напрямках [102–106].

1. *Туристично-рекреаційні кластери* пропонується створити у Бережанському, Борщівському, Кременецькому районах. Сприяє створенню таких кластерів наявність унікальних історико-архітектурних, природних пам'яток, сприятлива екологія, збережені народні звичаї, традиції, ремесла, є відповідний науковий потенціал, сприятливе підприємницьке середовище та інвестиційний клімат.

2. *Кластер сільського зеленого туризму* пропонується створити у Шумському районі. Підстави: наявність багатого природо-ресурсного потенціалу (мисливство, рибальство, пішохідні екскурсії), сприятлива екологія, збережені народні звичаї, традиції, ремесла, сприятливе середовище для організації підприємницької діяльності.

3. *Агропромислові кластери* пропонується створити у Бережанському, Борщівському, Шумському районах. Підстави: наявність власної сировинної бази, збережена виробнича інфраструктура, наявність кадрів, сприятлива екологія, налагоджені канали збуту продукції, сприяння самозайнятості населення у сфері ведення присадибного господарства, розвитку фермерства.

4. *Будівельні кластери* пропонується створити у Бережанському та Кременецькому районах.

Очікувані результати діяльності кластерів, на наш погляд, нададуть потужний імпульс для розвитку регіону:

- підвищення конкурентоспроможності окремих компаній та району загалом;
- залучення інвестицій у виробничу та соціальну інфраструктуру з метою впровадження інноваційної технології у виробництво товарів та надання послуг, а також стимулювання зростання обсягів виробництва та збуту товарів і послуг на внутрішньому та зовнішньому ринках;

Розділ 3. Стан та перспективи кластерного розвитку національної економіки в розрізі бюджетоутворюючих галузей

- покращення професійної підготовки та перепідготовки кадрів;
- стимулювання розвитку суміжних галузей економіки району (готельне господарство, громадське харчування, торгівля, побутові послуги тощо);
- раціональне використання та відновлення наявних сировинних ресурсів, історико-архітектурних та природних пам'яток;
- відпрацювання механізму самозайнятості сільського населення.

Підсумки кластерних досліджень в Закарпатській області

З огляду на результати проведення соціально-економічних досліджень області на території Закарпаття доцільно створення кластерних систем відповідно до специфіки виробничої та соціальної інфраструктури, структури економіки та зайнятості населення з урахуванням природних ресурсів, народних звичаїв та традиційних виробництв. Визначено такі перспективні напрями формування кластерів:

Кластер туристичний (Рахівський, Міжгірський, Воловецький, Мукачівський райони).

Основні напрями діяльності – екстремальний туризм, альпінізм, гірськолижний, рекреаційний та сільський зелений туризм.

Лікувально-оздоровчий кластер (Свалявський, Мукачівський райони). Свалявський район є найбільшою оздоровницею Закарпаття, де можна прийняти щороку близько 25 тис. осіб. Розвідано вісім родовищ мінеральної води, з яких шість експлуатуються чотирма санаторіями для бальнеологічного лікування.

Агропромисловий кластер. Основні напрями діяльності – виробництво с/г продукції, її переробка, збут, заготівля та переробка лісових плодів та ягід, грибів, лікарських трав, виробництво виноградних вин на території області.

Підсумки кластерних досліджень в Івано-Франківській області

Дослідження щодо готовності формування і розвитку нових виробничих систем (кластерів) проводились робочою групою, до складу якої ввійшли представники головного управління економіки ОДА, Молодіжної адміністрації області та Прикарпатського науково-аналітичного центру.

Обстеженням було охоплено 7 районів та 20 великих підприємств області. Опитування, проведені в районах, показали, що в області є можливості розвитку ділової кооперації через формування кластерів у сферах нафтопереробки, лісової і деревообробної галузях, переробці місцевої сировини, розвитку народних промислів, туризму [106].

У районах є організації, які підтримують розвиток підприємництва і сприяють об'єднанню підприємців. Це, зокрема, бізнес-центри, створені в кожному районі області, громадська організація роботодавців, Спілка промисловців і підприємців, Фонд підтримки підприємництва, асоціації автоперевізників «Автоальянс» (Надвірна), «Підприємці Долинщини», Спілка сприяння розвитку сільського зеленого туризму (Верховина), Центр ділових жінок Косівщини та ряд інших.

Опитування показало, що в районах хотіли б запровадити такі види підприємницької кооперації, як створення кластерів у сфері надання туристичних послуг, готельного бізнесу, зеленого туризму, народних промислів та розробки місцевої сировини.

Для формування **рекреаційно-туристичних кластерів** в області існує досить потужна база – 66 підприємств та осередків туризму: Яремча, Микуличин, Ворохта, Косів, Шешори, Верховина, Ясень, Болехів, Мислівка, Черче. При цьому у сфері сільського туризму виявили готовність надавати послуги 373 господарства з 12 районів, якими прийнято у минулому році 15 тис. туристів при вартості обслуговування близько 3 млн грн.

Розділ 3. Стан та перспективи кластерного розвитку національної економіки в розрізі бюджетоутворюючих галузей

Відкрито регіональний туристично-інформаційний центр Велике значення для формування і розвитку туристичних кластерів має підготовка спеціалістів з туризму і готельного бізнесу, яку здійснюють 4 вищі навчальні заклади обласного центру, серед них Інститут туризму і менеджменту Прикарпатського університету ім. Василя Стефаника.

У галузі легкої промисловості успішно функціонує історично сформований *Тисменицький хутряний кластер* на базі ВАТ «Хутрофірма Тисмениця» та ТзОВ СП «Тикаферлюкс». Конкуруючи на закордонних ринках, ці підприємства проводять активну маркетингову діяльність. В 2003 році вони взяли участь у виставках-ярмарках у Франкфурті-на-Майні, Мілані, Барселоні, Ванкувері, національній виставці «Військове обмундирування» в Києві. Високий рівень кваліфікації кадрів хутряного кластеру сприяє функціонуванню малих підприємств, які займаються заготівлею та переробкою шкіри, випуском головних уборів та хутряного одягу і торгівлею ними.

Доцільно створення із їх можливою участю кластеру виробників швейної продукції на базі акціонерних товариств ВТШП «Галичина», «Коломийська швейна фабрика», які активно працюють на закордонні ринки, та інших 39 великих і середніх підприємств галузі, що випускають готовий одяг, білизну, текстильні вироби, гардини. Учасниками такого кластеру можуть стати і малі підприємства цієї галузі, що дозволило б кожному з них не лише послідовно покращувати умови освоєння нових високоякісних товарів, що відповідають тенденціям моди та потребам споживачів, збільшити експорт, а й економічними засобами витіснити давальницькі схеми, притаманні «великому» виробництву. Велике значення мало б також створення нової спільної (за своєю сутністю – регіональної) торгової марки, поєднання зусиль у моделюванні, маркетинговій та виставковій діяльності.

Учасниками *лісопромислового кластеру* можуть стати 285 підприємств: лісокомбінатів, деревообробних фабрик,

виробництв з виготовлення меблів. Деревообробна промисловість, як пріоритетна в економіці області, протягом останніх трьох років нарощує обсяги випуску продукції лісопильного виробництва, будівельних деталей з деревини і плит на деревній основі, фанери, паперу та картону, меблів.

ТЗОВ «Спільне підприємство «Інтерплит» стало лідером деревообробної промисловості України й поставляє на вітчизняний ринок та в 19 країн світу широкий асортимент високоякісних ламінованих і деревостружкових плит. СП «Промінь-Галичина» випускає шкільні меблі сучасного дизайну, конкурентоспроможні в Україні та за кордоном [106].

Планується реконструкція та технічне переоснащення виробництва, впровадження новітніх технологій з переробки деревини та освоєння нових видів продукції на ТОВ «Уніплит», ТОВ «Деревообробний комбінат «Вигода», ТОВ «Інтер'єр», ВАТ «Івано-Франківський лісокомбінат», ТОВ ВКФ «ОлПас», ТОВ «Вест-Вуд», підприємствах корпорації «Галичина-ліс», на Експериментальному заводі «Прут», ВАТ «Івано-Франківська меблева фабрика».

Водночас з метою забезпечення конкурентоспроможності продукції на внутрішньому і зовнішньому ринках, захисту інтересів вітчизняних товаровиробників від масового імпорту низькосортної продукції, покращення умов для експорту та переорієнтації його на готові вироби необхідні нові форми об'єднання та партнерства підприємств різних форм власності, першим кроком до якого вже стало створення «Асоціації меблевиків Прикарпаття».

На сьогодні в області зареєстрований кластер «Сузір'я» у галузі народних художніх промислів, який охоплює осередки ліжникарського ткацтва та виготовлення сувенірів. Завдяки проведеній ним роботі відчутно підвищується художній рівень виробів народних художніх промислів ліжникарського ткацтва, що виготовляються в Косівському районі. Здійснюється підготовка до відкриття підприємства народних художніх промислів, створено торгову марку.

Розділ 3. Стан та перспективи кластерного розвитку національної економіки в розрізі бюджетоутворюючих галузей

Подальше продовження цього проєкту передбачає створення торговельної мережі, моделювання правового поля, розробку схеми регулювання грошових потоків та розподілу доданої вартості, впровадження та адаптацію кластерної моделі реальних умовах української економіки.

Кластерні дослідження показали, що в **Чернівецькій області** доцільно спрямувати ініціативи та зусилля на формування таких мережевих структур:

1. Деревообробний кластер.

Підстава для формування вказаного кластеру:

- наявність власної сировинної бази (деревина, мінеральні копалини),
- розвинена виробнича інфраструктура,
- кваліфіковані кадри,
- постійно зростаючі обсяги будівельних робіт та потреб будматеріалів.

Доцільне формування кластеру деревообробки на територіях Путильського, Вижницького та Сторожинецького районів.

2. Кластер вирощування і обробки цукрового буряку.

Підстава для формування вказаного вище кластеру:

- наявність сировинної бази,
- достатня кількість сільського населення,
- сприятливий клімат,
- наявність ринків збуту сільгосппродукції,
- необхідність сприяння зростання зайнятості населення у сфері ведення присадибного господарства, розвитку фермерства.

Доцільне формування кластеру в районах: Сокирянському, Кельменецькому, Хотинському, Новоселицькому та м. Чернівці.

3. Плодоовочевий кластер – вирощування та переробка фруктів та овочів.

Підстава для формування вказаного вище кластеру:

- наявність сировинної бази,

Сингулярність кластерного розвитку національної економіки

- достатня кількість населення,
- сприятливий клімат,
- необхідність сприяння зростання зайнятості населення у сфері переробки плодоовочевої продукції.

Доцільне формування кластеру по районах: Кельменецькому, Сокирянському, Хотинському [101].

4. Туристично-рекреаційний кластер.

Підстава для формування вказаного вище кластеру:

- наявність унікальних історико-архітектурних і природних пам'яток,
- сприятливий клімат,
- збережені народні звичаї, традиції та ремесла,
- сприятливе підприємницьке оточення та інвестиційний клімат,
- відповідний науковий потенціал,
- різноманітність природних ресурсів, наявність унікальних природних ландшафтних зон, що дозволяють розвивати такі види туризму, як водний, гірський, спелеологічний,
- зростаюча кількість невеликих приватних готелів та баз відпочинку в сільській місцевості.

Доцільне формування кластеру на території Путильського, Вижницького, Сокирянського районів та міст Чернівці і Новодністровськ.

Оцінка можливостей формування кластерних структур у Миколаївській області

Найбільш перспективними з точки зору економічної ефективності та врахування соціально-економічних пріоритетів розвитку регіонів області є такі напрями.

1. Суднобудування. Потенціал суднобудування (виробничий, науковий, кадровий) складають 58 підприємств (всі вони розташовані в місті Миколаєві), якими заявлено в органах статистики як основні види економічної діяльності «будування та ремонт суден» – клас згідно КВЕД 35.11, та «будування прогулянкових суден» – клас 35.12, а також 7 науково-проектних підприємств і Національний університет

Розділ 3. Стан та перспективи кластерного розвитку національної економіки в розрізі бюджетоутворюючих галузей

кораблебудування імені адмірала Макарова. На суднобудівних підприємствах працюють більше 12,5 тисяч штатних працівників, в науково-проектних підприємствах – більше 650 штатних працівників. До складу наукового персоналу університету входять 65 докторів наук, 256 кандидатів наук і доцентів.

Особливістю кластеру є те, що на території АХК «Чорноморський суднобудівний завод» функціонують 4 відкритих акціонерних товариства, 16 дочірніх підприємств та 2 товариства з обмеженою відповідальністю, які утворились у процесі роздержавлення Чорноморського суднобудівного заводу та в наступні роки.

До провідних підприємств суднобудування можна віднести: ВАТ «Дамен Шип'ярдс Океан», Державне підприємство «Суднобудівний завод імені 61 комунара»; Акціонерна холдингова компанія «Чорноморський суднобудівний завод», в складі якої функціонують ВАТ Суднобудівна верф «Меридіан», ВАТ «Чорноморський машинобудівний завод», ВАТ «Малярно-ізоляційне підприємство «Райдуга», ВАТ «Миколаївська малотоннажна верф»; ВАТ «Суднобудівний завод «Лиман», ТОВ «Судноремонтна компанія «Миколаївська верф», Приватне підприємство «Інтерфлот», ТОВ «Транзас Україна», ТОВ «Виробничо-комерційне мале підприємство «Яхт-верф Навігаль Лтд», ТОВ «Яхтобудівна верф «Флагман», а також науково-проектні підприємства: ВАТ «Чорноморсуднопроект», ВАТ «Український НДІ технології суднобудування», ВАТ «Український НДІ технології судового машинобудування», ВАТ «Український науково-дослідний інститут «Центр», Казенне підприємство «Державний проектний центр кораблебудування України», Південний державний дослідний проектно-конструкторський інститут розвитку та експлуатації флоту, а також Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова.

До кластеру можуть входити машинобудівні, металургійні підприємства м. Миколаєва, області та інших регіонів

України, іноземні виробники (всього може бути більше двох сотень) – ті, що забезпечують виробництво та постачання комплектуючих виробів для суден (обладнання та матеріалів).

До базових підприємств, що пропонується залучити до створення кластеру, слід віднести: КП «Дирекція СЕЗ «Миколаїв», Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова, ДП «Суднобудівний завод імені 61 комунара», ВАТ «Дамен Шип'ярдс Океан», АХК «Чорноморський суднобудівний завод», ВАТ «Суднобудівний завод «Лиман», КП «Державний проєктний центр кораблебудування України».

Базовим регіоном для суднобудівного кластеру є, беззаперечно, місто Миколаїв. Статус кластеру, що пропонується, – високотехнологічний, конкурентний та міжнародний.

2. Логістичні кластери. Розвиток транспортно-дорожнього комплексу є одним з найбільш пріоритетних напрямів соціально-економічного розвитку Миколаївської області. Забезпеченням вантажних перевезень займаються суб'єкти підприємницької діяльності, що працюють за таким спрямуванням економічної діяльності – класи та підкласи згідно з КВЕД: 60.10.2, 60.24, 61.10.2, 61.20.2, 63.12, 63.21, 63.22, 63.40.

Усього в органах статистики як основні види діяльності, що наведені вище, зареєстрували 170 підприємств, на яких працюють більше 9 тисяч штатних працівників. Переважна більшість підприємств розташована в місті Миколаєві та районних центрах області [107].

До провідних підприємств регіону за цими напрямками діяльності належать (всі вони розташовані в місті Миколаєві): Миколаївський морський торговельний порт, Спеціалізований морський порт «Октябрськ», Дочірнє підприємство Миколаївський річковий порт АСК «Укррічфлот», Державне підприємство «Дельта-Лоцман», Державне підприємство Дніпро-Бузький морський торговельний порт, Дочірнє підприємство Миколаївський портовий елеватор ДАК «Хліб

Розділ 3. Стан та перспективи кластерного розвитку національної економіки в розрізі бюджетоутворюючих галузей

України», ЗАТ «Миколаївський калійний термінал», ТОВ «Порт Очаків», ТОВ Судноплавна компанія «Нієско», ТОВ Судноплавна компанія «Гюйс-СТД», ТОВ Компанія «Пасіфік Мерітайм», ТОВ «Алінда», на яких працюють більше 5200 штатних працівників.

Чисельні автотранспортні підприємства займаються перевезенням вантажів в усіх містах області. До базових підприємств області, які пропонується залучити до створення кластеру, слід віднести: Миколаївський морський торговельний порт, Спеціалізований морський порт «Октябрськ», Дочірнє підприємство Миколаївський річковий порт АСК «Укррічфлот», Державне підприємство «Дельта-Лоцман», ЗАТ «Миколаївський калійний термінал», ТОВ Судноплавна компанія «Нієско», ТОВ Судноплавна компанія «Гюйс-СТД», ТОВ Компанія «Пасіфік Мерітайм», ВАТ «Целогін».

Базовим регіоном для кластеру є місто Миколаїв. Статус кластеру, що пропонується, – стратегічний та міжнародний.

3. Виробництво шкіри та шкіряного взуття.

Виробництвом шкіри та виробів зі шкіри займаються суб'єкти підприємницької діяльності, що працюють за напрямками економічної діяльності – класи згідно з КВЕД: 18.10, 19.10, 19.20, 19.30. Усього в органах статистики як основні види діяльності, що наведені вище, зареєстрували 23 підприємства, на яких працюють близько 1,9 тисяч штатних працівників. Всі підприємства розташовані в містах Вознесенську і Миколаєві.

До провідних підприємств регіону за цими напрямками діяльності належать: ЗАТ «Возко» (м. Вознесенськ) – грунтування та дублення шкіри; ЗАТ Спільне українсько-італійське підприємство «ELISA» (м. Вознесенськ), ЗАТ «Вознесенське взуттєве підприємство», ВАТ Миколаївське виробничо-торговельне взуттєве підприємство «Ніко» – виробництво шкіряного взуття; ЗАТ «Аліса» (м. Вознесенськ), приватне підприємство «Миколь» (м. Миколаїв) – виробництво одягу зі

шкіри; ТОВ «Віссон», ТОВ «Возко-альянс» – виробництво шкіряних галантерейних та дорожніх виробів (м. Миколаїв) [106, 107].

До кластеру можуть входити також підприємства, які виготовляють меблі, хімічні матеріали, що використовуються при виробництві шкіри, спеціалізоване обладнання, а також консалтингові, венчурні компанії, науково-дослідницькі організації та спеціалізовані навчальні заклади.

Пропонується створювати кластер на базі ЗАТ «Возко», яке є беззаперечним лідером за цим напрямом легкої промисловості в області. На нього приходиться близько 49,3 % хромових шкіртоварів, вироблених в Україні у 2003 році (понад 99 % продукції підприємств області з ґрунтування та дублення шкіри), 80,8 % – продукції легкої промисловості області.

Базовим регіоном для кластеру пропонується місто Вознесенськ. Статус кластеру, що пропонується, – конкурентний та міжнародний.

4. Виробництво верхнього одягу

Виробництвом верхнього одягу займаються суб'єкти підприємницької діяльності, що працюють за напрямками економічної діяльності – клас згідно з КВЕД 18.22. Усього в органах статистики як основний вид діяльності «виробництво верхнього одягу» зареєстрували 20 підприємств, на яких працюють близько 3 тисяч штатних працівників. Майже всі підприємства розташовані в містах Первомайську, Миколаєві і Вознесенську.

До провідних підприємств регіону за цим напрямом діяльності належать: ЗАТ «Санта-Україна» (м. Первомайськ), ВАТ Миколаївська виробничо-торгова фірма «Евіс», ЗАТ «Миколаївіндодяг», ЗАТ Вознесенська промислово-торгова фірма «Вікторія».

До кластеру можуть входити також підприємства, які виготовляють тканини, нитки, фурнітуру, обладнання та комплектуючі для швейного виробництва, а також консалтин-

Розділ 3. Стан та перспективи кластерного розвитку національної економіки в розрізі бюджетоутворюючих галузей

гові, венчурні компанії, будинки моделей та спеціалізовані навчальні заклади.

До базових підприємств області, які пропонується залучити до створення кластеру, пропонується віднести всі перераховані вище провідні підприємства.

Базовими регіонами для кластеру пропонуються міста Миколаїв, Первомайськ, Вознесенськ з координуючим центром, місцезнаходження якого може бути визначено під час створення кластеру. Статус кластеру, що пропонується, – регіональний (обласний).

5. Виробництво виноградних вин.

Виробництвом виноградних вин та виноматеріалів в області займаються суб'єкти підприємницької діяльності, що працюють за напрямками економічної діяльності – класи згідно з КВЕД: 15.93, 01.13. В органах статистики як основний вид діяльності за класом 15.93 «виробництво вин» (виноградних вин, шампанського) зареєструвано тільки два підприємства – ТОВ «Сандора» та Дочірнє підприємство «Вина оксамита» ТОВ «Сандора» (Жовтневий район). Інші відомі виробники вина та виноматеріалів – ВАТ «Коблево» (Березанський район), ВАТ «Радсад» (Миколаївський район), ВАТ «Зелений гай» (м. Вознесенськ), Сільськогосподарське ЗАТ «Ольвія» (Очаківський район) зареєстрували як основний вид діяльності за класом 01.13 «вирощування фруктів, ягід для виробництва напоїв». На зазначених підприємствах забезпечують вирощування та переробку сільгосппродукції (різноманітної) близько 3,5 тисяч штатних працівників.

Крім зазначених провідних підприємств регіону, до кластеру за цим напрямком діяльності повинні увійти також підприємства, які вирощують виноград винних сортів. Усього ж вид діяльності за класом 01.13 «вирощування фруктів, ягід для виробництва напоїв» зареєстрували в органах статистики 26 сільгосппідприємств, на яких працюють (на всіх видах сільгоспробіт) близько 7,4 тисяч штатних працівників (включно з вищеназваними).

До базових підприємств області, що пропонується залучити до створення кластеру, варто віднести підприємства: ВАТ «Коблево», ВАТ «Радсад», ТОВ «Сандора», ВАТ «Зелений гай», які випускають кінцеву продукцію (СЗАТ «Ольвія» випускає та поставляє у значній кількості тільки виноматеріали), а також корпорацію «Миколаївсад-винпром», що функціонує в м. Миколаєві.

Базовими регіонами пропонується визначити Березанський та Миколаївський райони з координуючим центром, місцезнаходження якого може бути визначено під час створення кластеру. Статус кластеру, що пропонується, – потенційний та регіональний (обласний).

б. Виробництво плодово-овочевої продукції.

Переробленням та консервуванням овочів та фруктів, виробництвом фруктових та овочевих соків займаються суб'єкти підприємницької діяльності, що працюють за напрямами економічної діяльності – класи згідно з КВЕД: 15.33, 15.32.

Вирощуванням фруктів і ягід для виробництва з них напоїв займаються суб'єкти підприємницької діяльності, що працюють за напрямом економічної діяльності – клас 01.13. Постачання овочевої сировини на переробні підприємства забезпечують сільгосп підприємства, які вирощують овочі, – клас 01.12. Промисловим вирощуванням фруктів і ягід в області займається 21 велике сільгосп підприємство, овочівництвом – 78 великих сільгосп підприємств, розташованих переважно у Жовтневому, Баштанському, Вознесенському, Первомайському та Снігурівському районах області.

До провідних переробних підприємств регіону належать: ТОВ «Сандора», Сільськогосподарське ТОВ «Вікторія» (Жовтневий район), ЗАТ «Вознесенський консервний завод», Кооперативне підприємство «Первомайський консервний завод», Сільськогосподарське ЗАТ «Консервпром» (Ново-одеський район).

Розділ 3. Стан та перспективи кластерного розвитку національної економіки в розрізі бюджетоутворюючих галузей

Основними виробниками овочів є сільгосп підприємства: Дочірнє підприємство «Сандора-Агро» ТОВ «Сандора», Сільськогосподарське ТОВ «Вікторія», Сільськогосподарський виробничий кооператив «Авангард», ЗАТ «імені Шевченка», розташовані у Жовтневому районі, Сільськогосподарське ЗАТ «Дружба» (Баштанський район), Приватна виробничо-торгова фірма «Агродім» (Снігурівський район), Приватна агрофірма «Схід» (Первомайський район).

Основними виробниками фруктів є сільгосп підприємства: ЗАСТ «Зоря Інгулу» (м. Баштанка), ТОВ «Оksamит», ВАТ «Садове» – Жовтневий район.

До базових підприємств області, що пропонується залучити до створення кластеру, слід віднести підприємства: ТОВ «Сандора», ЗАСТ «Зоря Інгулу», Сільськогосподарське ТОВ «Вікторія», Сільськогосподарський виробничий кооператив «Авангард», ЗАТ «імені Шевченка», а також корпорацію «Миколаївсадвинпром».

Базовим регіоном пропонується визначити Жовтневий район. Статус кластеру, що пропонується, – стабілізуючий та регіональний (обласний).

7. Молокопереробні кластери. Виробництвом харчової продукції із молока займаються суб'єкти підприємницької діяльності, що працюють за напрямками економічної діяльності – класи згідно з КВЕД: 15.51 (виробництво молочної продукції), 15.32 (виробництво морозива). В органах статистики як основний вид діяльності «виробництво молочної продукції» зареєстрували 19 підприємств та вид діяльності «виробництво морозива» зареєстрували 3 підприємства, в яких усього працюють більше 2,8 тисяч штатних працівників. Переробні підприємства розташовані в більшості районних центрів Миколаївської області.

До провідних підприємств регіону за цим напрямком діяльності належать: ЗАТ «Лакталіс Україна» (м. Миколаїв), ЗАТ «Баштанський сирзавод», ЗАТ «Первомайський молочноконсервний комбінат», ВАТ «Фрост» (м. Миколаїв).

Крім зазначених переробних підприємств регіону, що займаються виробництвом харчової продукції із молока, до кластеру за цим напрямом діяльності повинні входити також сільгосп підприємства області, які мають молочнотоварні ферми (всього зареєстровано в області 212 великих сільгосп-виробників молока), а також підприємства-виробники продукції, що використовується при виробництві молочної продукції (казеїн, цукор та інше).

З урахуванням того, що 88,8 % загального обсягу молока в області виробляється господарствами населення, до кластеру доцільно залучити малі підприємства області, які займаються збиранням молока у населення та постачанням його на переробні підприємства.

Пропонується залучити до створення кластеру зазначені провідні підприємства, 18 інших підприємств регіону, що займаються переробкою молока, а також асоціацію «Укр-консервмолоко» [107].

Базовими регіонами пропонується визначити місто Миколаїв, Баштанський та Первомайський райони з координуючим центром у Миколаєві. Статус кластеру, що пропонується, – регіональний (обласний).

8. Туризм, відпочинок, оздоровлення.

Забезпеченням відпочинку населення та відновленням здоров'я громадян займаються підприємства, установи та організації – суб'єкти підприємницької діяльності, що здійснюють економічну діяльність за напрямками – класи згідно з КВЕД: 55.1, (готелі), 55.2 (інші місця для короткотермінового проживання), 63.30 (туристичні агентства та бюро подорожей) та підклас 85.11.3 (послуги санаторно-курортних організацій).

В органах статистики як основний вид діяльності, із зазначених вище, зареєстрували 102 підприємства, в яких працюють майже 2 тисячі штатних працівників. За станом на 01.01.2004 в області діє 138 підприємств, які мають ліцензії на право надання послуг у туристичній галузі.

Розділ 3. Стан та перспективи кластерного розвитку національної економіки в розрізі бюджетоутворюючих галузей

Однак кількість підприємств, що надають послуги відпочиваючим, значно більше. На Чорноморському узбережжі Березанського району розташовано 135 баз відпочинку та 10 дитячих оздоровчих закладів. В Очаківській курортно-рекреаційній зоні налічується 34 оздоровчих заклади (на території міста Очакова функціонують 5 санаторіїв, 4 пансіонати, 7 баз відпочинку, 2 дитячих оздоровчих комплекси). В Парутинській курортно-рекреаційній зоні налічується 5 оздоровчих закладів.

До провідних підприємств регіону за цими напрямками діяльності можна віднести:

– туристичні: Миколаївське обласне ЗАТ по туризму та екскурсіях «Миколаївтурист», Колективне підприємство «Миколаївське обласне бюро по туризму», приватне підприємство Туристична фірма «Саквож», підприємство «Хан-Тенгри», регіональні філії або представництва відомих туристичних фірм та інші:

– готельні: ТОВ «Готель «Інгул», ЗАТ «Готельний комплекс «Парус», ТОВ «Готель «Центральний» та інші;

– бази відпочинку та пансіонати: ДП «Пансіонат «Енергобудівельник», ТОВ Фірма «База відпочинку «Автомобіліст», КП «Пансіонат «Миколаїв», ДП «База відпочинку «Флуераш», розташовані в с. Коблево; ДП «Пансіонат «Приморський» (с. Рибаківка); Кооперативне підприємство «Пансіонат «Кооператор» (м. Очаків), ТОВ «База відпочинку «Трембіта» (с. Чорноморка);

– санаторії (м. Очаків): ДП Очаківське об'єднання санаторно-курортних закладів ЗАТ «Укрпрофоздоровниця», ТОВ «Санаторій «Золотий колос», Оздоровчий комплекс «Очаків».

Пропонується залучити до створення кластеру зазначені провідні підприємства та інші підприємства регіону, що займаються обслуговуванням туристів та відпочиваючих.

У межах цього кластеру може розвиватися як відокремлений напрям зелений туризм, забезпеченням організації якого можуть спочатку займатися виконавчі органи місцевих рад.

Базовими регіонами пропонується визначити місто Очаків, Березанський і Очаківській райони. Статус кластеру, що пропонується, – стабілізуючий та регіональний (обласний).

Підсумки кластерних досліджень по Одеській області

На цей час в області відсутні діючі кластери. Проте дослідження показали доцільність створення таких кластерів.

1. Кластер «Українська Венеція» (сmt. Вилкове)

Потенційні учасники кластеру:

- Туроператор «Вилково-тур»;
- Вилківська ремонтно-експлуатаційна база флоту;
- Дунайська стивідорна компанія;
- Дунайський біосферний заповідник;
- Придунайський інформаційно-туристичний центр м. Вилково.

На сьогодні обсяг туристичних послуг Кілійського району становить 5 % від загальнообласного обсягу. Очікувані результати від діяльності кластеру полягають у розвитку та обґрунтуванні туристичної інфраструктури, впровадження зеленого та екологічного видів туризму, відпрацювання нових пішохідних та водних маршрутів у дельті Дунаю, збільшення обсягів конкурентоспроможних туристично-оздоровчих послуг, підвищення рівня міжгалузевого співробітництва, забезпечення зайнятості населення.

Втім для реалізації вищезазначеної кластерної ініціативи варто розглянути міркування щодо економічного обґрунтування доцільності створення кластеру. Кілійський район розташований у південно-західній частині Одеської області на лівому березі гирлової частини ріки Дунай і займає територію площею 135,8 тис. га, у тому числі сільськогосподарські угіддя – 73,7 тис. га, із них рілля – 66,4 тис. га. Район із трьох боків оточений водними просторами: із заходу – озером Китай, із сходу – озером Сасик та Чорним морем, із півдня – рікою Дунай, що при впадінні в Чорне море розгалужується на багато рукавів, які утворюють Дунайські плавні. Державний кордон з Румунією проходить по Кілій-

Розділ 3. Стан та перспективи кластерного розвитку національної економіки в розрізі бюджетоутворюючих галузей

ському гирлу р. Дунай. Транспортні зв'язки Кілійського району з іншими районами Одеської області, а також внутрішньорайонне обслуговування пасажирських і вантажних перевезень здійснюється автомобільним, залізничним і водним транспортом. Район обслуговується водним транспортом через дунайський порт – Усть-Дунайськ і портпункти Кілія та Вилкове.

Адміністративний центр району – місто Кілія. Населення району мешкає в 19 населених пунктах (із них 2 міста), що входять до 2 міських і 13 сільських рад. Станом на 1 січня 2004 року чисельність населення району складала 57,1 тис. осіб, у тому числі сільське – 26,2 тис. осіб. Із загальної чисельності населення економічно активне населення віком 15–70 років становить 54,0 %. Зайнятість економічно активного населення за видами економічної діяльності – 50,6 %, у тому числі [106]:

- у промисловості – 9,9 % усіх зайнятих за видами економічної діяльності району;
- у будівництві – 1,35;
- у с/г, мисливстві та лісовому господарстві – 37,1 %;
- в інших галузях – 52,2 %.
- Рівень зареєстрованого безробіття становить 4,20 % (пообласті 2,43 %).

Підприємницькою діяльністю в районі займаються 490 суб'єктів підприємницької діяльності – юридичних осіб та 1760 суб'єктів підприємницької діяльності – фізичні особи. Кількість малих підприємств становить 157 одиниць, фермерських господарств – 172 одиниці. Частка суб'єктів малого підприємництва у загальному випуску продукції (робіт, послуг) району становить 12 %, частка надходжень від суб'єктів малого підприємництва до місцевого бюджету – 20 %.

Одним із перспективних напрямів розвитку району обрано курортно-рекреаційний, що органічно вписується в реалізацію Державної програми комплексного розвитку Придунав'я. На території району розташовано 93 заклади

оздоровлення та відпочинку на 6,5 тис. місць. Протягом 2004 року район відвідало 22,9 тис. туристів, з них майже 7,0 тис. – іноземців. Платежі до бюджету становили 302,8 тис. грн.

Водночас серед основних проблем району, які потребують вирішення, залишаються:

- значна кількість зареєстрованих безробітних;
- низький рівень комфортності існуючої рекреаційно-туристичної інфраструктури;
- незначний обсяг залучених іноземних інвестицій. Створення кластеру на півдні Одещини, зокрема в Кілійському районі, обумовлено вимогами часу, зокрема це сприятиме вирішенню проблем соціально-економічного розвитку району.

2. Кластер «Аеропорт Ізмаїл».

Реконструкція злітно-посадочної смуги відповідно до чинних стандартів, облаштування приміщення залу очікувань, задоволення попиту на авіап перевезення вантажів та пасажирів, сприяння туристичній та діловій активності в українській частині дельти Дунаю, створення нових робочих місць.

Економічне обґрунтування кластеру полягає в такому: формування наскрізного транзиту між Сходом і Заходом, активні євроінтеграційні процеси, обумовлені зацікавленістю трейдерів, працюючих на ринку вантажних та пасажирських перевезень Європи та Азії, вимагають створення умов щодо забезпечення зростаючої потреби у цій сфері. В регіоні активно реалізується політика щодо створення сучасних транспортних мереж по всіх видах транспорту. Досить активно ці процеси відбуваються на залізничному, автомобільному і водному транспорті, дещо повільні темпи спостерігаються в авіаційному.

На території області розташовано 2 аеропорти: Одеський та Ізмаїльський, послуги з авіап перевезень надають 3 авіакомпанії.

Розділ 3. Стан та перспективи кластерного розвитку національної економіки в розрізі бюджетоутворюючих галузей

Сучасна площа злітної смуги Ізмаїльського аеропорту – 72 тис. м², довжина – 1800 м, обмеження тоннажності – 60 т. Об'єктивними факторами розвитку аеропорту є:

- сприятливе географічне розташування (відносна близькість до ряду європейських центрів: Бухареста, Відня, Стамбула, Афін);
- близькість до транспортного вузла України в дельті Дунаю – міста Ізмаїла;
- наявність ліцензій на здійснення міжнародних перевезень та досвід виконання чартерних рейсів літаками Як-42 та АН-24 до Австрії та Туреччини.

Враховуючи світові процеси глобалізації, аналітики прогнозують значне зростання не тільки авіаційного флоту, але і аеропортів. Поряд з цим, труднощі створення нових аеропортів, які б задовольняли потреби пасажиро- та вантажопотоків, пов'язані зі специфікою оснащення злітно-посадочних смуг, а також з необхідністю створення швидкісних авто- та залізничних магістралей, що зв'язують аеропорти з торговельно-промисловими центрами. На сьогодні Придніпров'є знаходиться на перетині найважливіших міжнародних шляхів з Європи в Азію і саме в цьому районі існує потужний транспортний потенціал, який представлений 3 морськими портами, 4 залізничними станціями, низкою підприємств автотранспорту, діє міжнародна переправа Рені–Русе. Подальше зростання перевезень дозволить активно використовувати потужності аеропорту Ізмаїл.

3. Кластер виноробства.

Учасники кластеру – Торгова марка «Шустов» (Одеський коньячний завод), Одеський завод шампанських вин, Болградський, Кілійський, Ізмаїльський винзаводи.

4. Суднобудівний кластер на базі Кілійського суднобудівно-судноремонтного заводу.

5. High-tech кластер «Інтерхім» (який входить до складу одного з трьох технопарків України «Інститут монокристалів»).

Підсумки кластерних досліджень Херсонської області

Загальні темпи матеріального виробництва в області не забезпечують вирішення проблем у соціальній сфері. За останні 7–8 років значно зменшилася частка інвестиційно-спрямованих галузей – машинобудування та промисловості будівельних матеріалів. Необхідною умовою ефективних перетворень в економіці є перехід до активної структурно-інноваційної політики з посиленням участі місцевої влади, бізнесових кіл та інституцій.

Згідно із стратегією розвитку області, враховуючи географічне розташування, кліматичні умови, сформована мета Херсонщини – стати перлиною півдня України з соціально-економічним розвитком на рівні кращих європейських досягнень. До потенціалу області можна віднести і такі чинники:

- наявність ресурсного потенціалу для розвитку галузі будівельних матеріалів: цементної сировини, піску;
- можливість розвитку рибпромислової галузі;
- висока природна родючість землі;
- забезпеченість сільськогосподарськими угіддями в розрахунку на одного мешканця;
- забезпеченість ранніми видами овочів, фруктів, баштанових культур;
- наявність унікальних заповідників, парків, заказників, видів флори і фауни;
- наявність пам'яток історії, археології, архітектури, культури та мистецтва.

В стратегії розвитку області визначено п'ять основних пріоритетних напрямів [108].

1. «Повний достаток харчових продуктів».

Зазначений напрям має не тільки економічне, але і соціальне значення. Збільшення виробництва продукції харчової промисловості повинне поживати споживчий ринок, забезпечити приріст податкових надходжень, а отже, і збільшити доходи населення, стимулювати розвиток ресурсної бази.

Розділ 3. Стан та перспективи кластерного розвитку національної економіки в розрізі бюджетоутворюючих галузей

2. *«Сільськогосподарський регіон».*

Стратегією передбачається внесення змін у структуру посівних площ і підвищення врожайності сільськогосподарських культур.

На сучасному етапі паралельно розвиваються дві моделі – товарне виробництво на базі КСП (28%) і дрібно-товарне виробництво на базі невеликих ферм і особистих товариств (72 %).

У 1990 р. на сільгосп підприємствах працювало 181,0 тис. осіб, в 2020 р. – усього 44,7 тис. осіб. Це вимагає створення робочих місць в обслуговуючих кооперативах, сприяє розвитку малого підприємництва.

3. *«Розвиток курортно-рекреаційного комплексу та туризму».*

Наявність в області двох біосферних заповідників – Чорноморського та Асканія-Нова, унікальних видів флори і фауни, широкий спектр лікування мінеральними ресурсами, забезпеченість екологічно чистими видами овочів та фруктів дає можливість краще використати курортно-рекреаційний потенціал.

4. *«Транспортний вузол».*

Передбачено подальший розвиток та реконструкцію морського торговельного порту Херсона, Скадовська та порт-пункту Хорли, аеропорту, оновлення рухомого складу автотранспортних підприємств.

5. *«Енергозабезпечення та енергозбереження».*

Орієнтирами розвитку енергетики є використання місцевих відновлювальних джерел: вітряної, сонячної, теплової та фотоенергії, біогазу та газогідратів.

Зазначені напрями розвитку енергетики можуть покрити 80% потреб житлово-комунального господарства області в теплі і більше 50 % потреб в електроенергії.

Узагальнюючи важливість визначених пріоритетів, слід підкреслити, що забезпечення області більш високими темпами покращення якості життя населення потребує і більш високих темпів економічного зростання.

Сингулярність кластерного розвитку національної економіки

Наведені пріоритетні напрями є взаємопов'язаними: подальший розвиток харчової промисловості неможливий без відповідного розвитку сировинної бази; створення необхідної інфраструктури для курортно-розважальних та туристичних послуг потребує налагодження постійного транспортного сполучення тощо.

Формування та впровадження мережових структур-кластерів, безумовно, буде сприяти успішному виконанню пріоритетних напрямів розвитку економіки області. Тому, враховуючи результати проведених досліджень та основних положень соціально-економічного розвитку Херсонщини, актуальним є формування кластерних структур за такими напрями економічної діяльності:

- виробництво продукції харчової промисловості;
- виробництво сільськогосподарської продукції;
- транспорт;
- логістика;
- суднобудування;
- енергетика;
- туризм та рекреація.

Слід зазначити, що процес формування та розвитку кластерних ініціатив на Херсонщині вже розпочато. На сьогодні на території області значного розвитку набув *транспортно-туристичний кластер «Південні ворота України»*.

Проект формування кластеру був створений на виконання Розпорядження Кабінету Міністрів України від 27 червня 2003 року № 390 «Про затвердження заходів щодо розвитку іноземного і внутрішнього туризму» та розробки із запровадження нової моделі організації прискореного розвитку внутрішнього дитячого та сімейного туризму (п. 10), а також для забезпечення комплексного вирішення пріоритетних проблем розвитку транспорту та туристичного бізнесу (зокрема сільського зеленого, рекреаційного, екстремального туризму, історичної спадщини), створення сприятливого інвестиційного клімату в регіоні, розгалуженої туристичної

Розділ 3. Стан та перспективи кластерного розвитку національної економіки в розрізі бюджетоутворюючих галузей

та сервісної інфраструктури в зоні міжнародних транспортних коридорів і магістральних шляхів та курортно-рекреаційної мережі, великої кількості робочих місць та поповнення бюджетів всіх рівнів.

Резюмуючи проведене аналітичне дослідження кластерного розвитку національної економіки в регіональному розрізі, встановлено, що практика формування перших кластерів в Україні продемонструвала їх ефективність не тільки в підвищенні показників виробництва, але і у створенні сучасного соціального капіталу територій, регіонів, де функціонують кластери. Дослідження регіональних кластерів також продемонструвало, що побудова потужної соціальної системи в державі вимагає переходу до нового етапу розвитку продуктивних сил, тобто від індустріальної стадії, де домінує механізоване виробництво, до постіндустріальної, де має превалювати соціальна сфера, а економічна ефективність визначається насамперед використанням нових знань, технологій та методів організації суспільно-економічного укладу.

Проведене кластерне дослідження дало змогу ідентифікувати територіальні відмінності в оплаті праці в найбільш перспективних областях. Україні нині потрібні не депресивні, а високопродуктивні заможні регіони, головними рисами яких мають бути конкурентоспроможність, динамічність, стабільність. Отже, економічні реалії в Україні переконливо засвідчують:

- світову економіку рухають заможні регіони;
- регіональні економіки формуються переважно у інноваційні кластери;
- переваги, пов'язані з фізичними та інтелектуальними ресурсами, підвищують конкурентоспроможність кластерів;
- кластери як соціальне явище підвищують культуру співпраці, що створює конкурентні переваги [109].

Кожний регіон має свій набір унікальних кластерів, які є проявом сучасних підходів до смарт-спеціалізації регіонів. Співпраця в кластерах передбачає найефективніше викори-

Сингулярність кластерного розвитку національної економіки

стання існуючих у регіоні ресурсів та нових інвестицій, а також залучення зацікавлених сторін до соціально-економічного зростання.

Все вищенаведене спонукає до визначення таких основних завдань, етапів і підходів до утвердження сингулярності розвитку економіки регіонів України на основі кластерів:

- до вирішення цього завдання мають бути залучені кадрові резерви з усіх сфер громадянського суспільства – управління, науки, виробництва, бізнесу, кредитно-банківської системи, освіти, культури та т.п.;
- покласти в основу рекомендованої інноваційної моделі концепцію кластеризації місцевої, регіональної і національної економіки, зробивши необхідну корекцію стратегії соціально-економічного розвитку України;
- забезпечити організацію на всіх рівнях системи освіти і підготовки кадрів глибоке вивчення світового досвіду формування і розвитку кластерів як дійового механізму в інноваційному процесі;
- утворити центральну науково-методичну раду з регіональними відділеннями для координації заходів щодо освоєння методів кластерного аналізу і надання консалтингових послуг ініціаторам формування кластерів [106].

Важливо сформувати українські мережеві структури, що могли б логічно вписатися в глобальні виробничі мережі. Для цього в Україні необхідно забезпечити проведення нової державної політики, у рамках якої повинна бути усунута існуюча залежність української економіки від політичних сил. Створення економіки майбутнього покоління є завданням сучасників, але кластерна економіка розкриває потенціал кожного регіону, формує нові джерела лідерства, інновацій, ініціатив. Важливо усвідомити, що кластерний розвиток – це стратегія з конкретною тактикою трансформування виробництва, освіти, підходів, подекуди й ментальності.

3.2. ІТ-кластери в Україні: перспективи та потенціал розвитку

Стійкий регіональний розвиток для багатьох країн ототожнюється із процесом кластеризації. У попередньому дослідженні ми визначили, що універсальність кластерного підходу до розвитку регіонів полягає в беззаперечному ефекті синергії як для економік, що мають потужний базис, так і для тих економічних систем, що розвиваються.

Як організаційна форма економічних відносин кластери відіграють ключову роль у проєктах розвитку регіонів України. В загальній структурі національних кластерів традиційно переважають промислові, аграрні, туристичні, логістичні та торговельні кластери. Проте така їх структура є реальним індикатором технологічної багатокладності української економіки на рівні стриманого розвитку. Водночас високотехнологічні ІТ-кластери різної організаційної конфігурації стають гарантами своєчасної інноваційної модернізації та стійкого економічного зростання.

Досвід провідних країн світу – США, Японії, Німеччини, країн скандинавської групи свідчить, що усвідомлення ефективності ІТ-кластерів недостатньо для реалізації їх потенціалу в проєктах розвитку регіонів. Для досягнення максимально позитивних впливів уряди країн розробляють та впроваджують спеціальні програми розвитку на базі високотехнологічних кластерів, впроваджуючи нові механізми взаємодії між органами місцевої влади, бізнесом та науково-освітніми закладами.

В Україні практично відсутні програми розвитку інформаційних технологій на рівні регіонів, що значно обмежує доступ ІТ-кластерів до необхідних ресурсів, зокрема фінансового, інтелектуального та соціального капіталу. Особливо гостро ця проблематика відчувається в рамках бюджетної децентралізації, коли в світлі економічної та соціальної неспроможності регіонів до власного самовідтворення втра-

Сингулярність кластерного розвитку національної економіки

частяється пріоритетність розвитку ІТ-кластерів й високотехнологічних галузей загалом.

Дослідження соціально-економічної природи ІТ-кластерів у регіонах України дозволило скласти карту їх просторової локалізації (рис. 3.2). Вперше українські ІТ-компанії об'єднались у кластер в 2010 році у Львові, а на сьогодні такі організації діють в 12 містах України. Окрім Львова, це Харків, Луцьк, Черкаси, Одеса, Київ, Івано-Франківськ, Дніпро, Вінниця, Миколаїв, Тернопіль та Конотоп.

З рис. 3.2 видно, що до формування та розвитку високотехнологічних ІТ-кластерів в Україні тяжіють ті регіони, які мають більш обмежений промисловий потенціал. Винятками є Вінницька, Дніпропетровська та Харківська області.

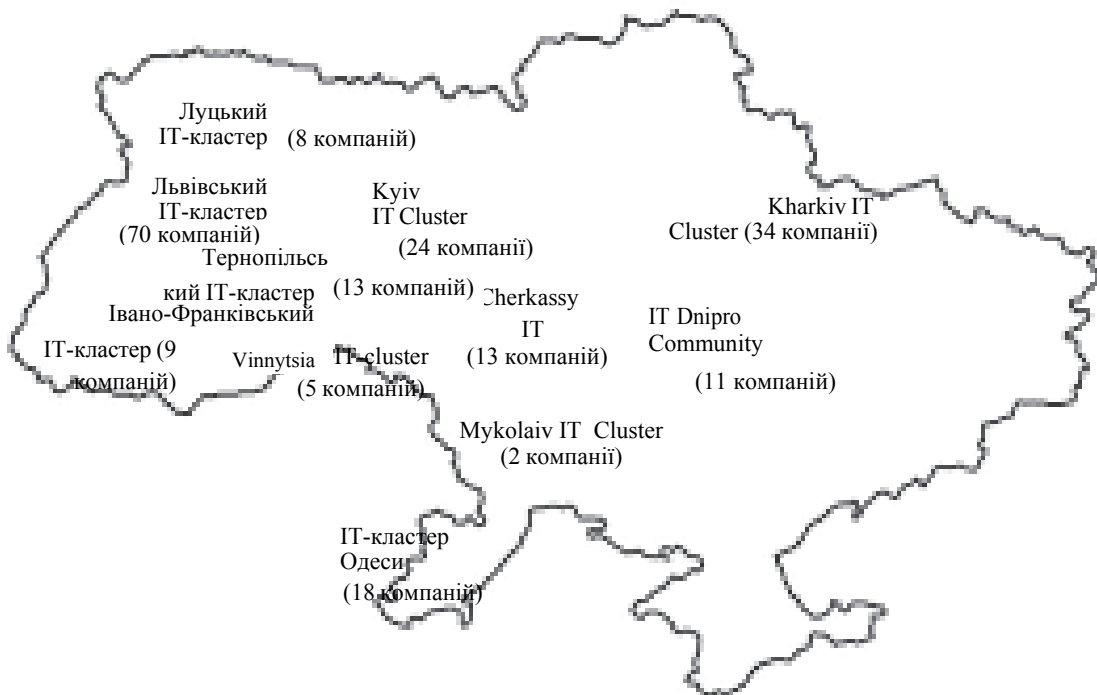

Рис. 3.2. Регіональна структура ІТ-кластерів в Україні

Джерело: складено автором.

Соціально-економічну активність ІТ-кластерів важко заперечити. Так, Львівський ІТ-кластер було засновано

Розділ 3. Стан та перспективи кластерного розвитку національної економіки в розрізі бюджетоутворюючих галузей

6 років тому, коли об'єдналися 3 найбільші компанії міста. Наразі організація об'єднує більше 70 ІТ-компаній, у яких працюють більше 11000 спеціалістів.

Одним із найбільших проєктів кластеру є проєкт ІТ Expert – модернізація навчальних програм у вишах. Кластер залучає ІТ-практиків до викладання дисциплін, консулює викладачів, а також створює нові напрями підготовки. За останні 2 роки в Національному університеті «Львівська політехніка» та Львівському національному університеті було впроваджено 5 нових програм освітнього рівня «бакалавр»: «Internet of Things», «Artificial Intelligence», «Data Science & Intelligent Systems», «Системний аналіз/Data Science» та «Computer Science». За ініціативи та фінансового донорства кластеру розпочато будівництво Innovation District ІТ Park. На території парку будуть бізнес-центри та офіси для більш як 10 000 ІТ-спеціалістів, готелі, корпус університету, дитячий садок, спортивний та торговий центри. Наразі вже більше 50% офісних приміщень викуплені ІТ-компаніями.

Харківський ІТ-кластер почав формуватися в 2014 році, а офіційно був заснований у 2015 шістьма компаніями. Нині Kharkiv ІТ Cluster об'єднує 34 ІТ-компанії. За більш ніж 2 роки роботи за ініціативи кластеру проведено та підтримано велику кількість різноманітних заходів, спрямованих на підвищення професійних навичок спеціалістів ІТ-компаній.

У рамках освітніх проєктів Kharkiv ІТ Cluster реалізував низку активностей для студентів: Students2ІТ – провели декілька циклів профорієнтаційних лекцій для студентів; Kharkiv ІТ Unicorns – провели низку подій, спрямованих на активізацію стартап-руху в студентському середовищі міста. Надали стипендії студентам з високими оцінками у рамках проєкту ІТ Talents та підтримали проєкт MASTIS, спрямований на покращення магістерської програми в галузі інформаційних систем [109].

Луцький ІТ-кластер і Cherkasy ІТ Cluster заснували у 2015 року. У рамках програми Edu-up організація допо-

**Сингулярність кластерного розвитку
національної економіки**

магає луцьким університетам максимально наблизити навчальні програми до вимог сучасного ІТ-ринку. Ярмарок вакансій ІТ Career Day допомагає ІТ-компаніями Черкас та перспективним спеціалістам у працевлаштуванні.

Досить активним у своїй діяльності є Kyiv IT Cluster, який засновано в листопаді 2015 року. Наразі до спілки входять 24 ІТ-компанії. В тісній співпраці із КМДА кластер займається проектом iCity Kyiv – побудовою креативного простору і центральної ІТ-івент-зони Києва. Діятиме програма інкубації і розвитку підприємництва. Крім цього, передбачено соціальний коворкінг, де до 10 % місць будуть доступні для обдарованої молоді. За ініціативи спілки проведено 7 заходів Cluster Talks – це серія івентів і воркшопів на теми фінансів, бухгалтерії, продажу, маркетингу.

Якщо говорити про ІТ Dnipro Community, то дніпровський кластер підтримує щорічну конференцію ІТЕМ, яка збирає понад 600 ІТ-фахівців з усієї України. Учасники конференції обговорюють продуктову розробку, менеджмент проєктів, нові тренди в розвитку ІТ-продуктів та маркетингу.

Зважаючи на високу активність ІТ-кластеру у соціально-економічній діяльності, варто звернути увагу на їх вплив на валовий регіональний продукт та зміну динаміки продуктивності праці з появою кластеру в регіоні.

Таблиця 3.1

**Валовий регіональний продукт
(у фактичних цінах, млн грн)**

	2016 р.	2017 р.	2018 р.	2019 р.
Україна	74411	92427	111498	129162
Віницька	35744	51972	60448	75660
Волинська	244478	313830	369468	390585
Дніпропетровська	137500	166404	192256	205046
Донецька	47919	61470	77110	85294
Житомирська	32390	43043	52445	61335
Закарпатська	104323	130377	147076	155235

Розділ 3. Стан та перспективи кластерного розвитку національної економіки в розрізі бюджетоутворюючих галузей

Закінчення табл. 3.1

	2016 р.	2017 р.	2018 р.	2019 р.
Запорізька	51404	63850	78443	86702
Івано-Франківська	128638	157043	198160	218737
Київська	46021	53031	64436	73093
Кіровоградська	31356	30285	35206	40300
Луганська	114842	147404	177243	214453
Львівська	57815	69371	79916	92459
Миколаївська	119800	149530	173241	197209
Одеська	116272	150904	174147	187381
Полтавська	39469	48836	56842	67379
Рівненська	46287	56530	68489	75855
Сумська	31072	40747	49133	57152
Тернопільська	154871	187454	233321	247667
Харківська	38743	47868	55161	61955
Херсонська	48859	63882	75646	83034
Хмельницька	59412	73176	93315	103514
Черкаська	21239	28591	33903	41661
Чернівецька	43362	56672	70624	78001
Чернігівська	74411	92427	111498	129162

Джерело: складено автором за даними [111].

Як видно з табл. 3.1, валовий регіональний продукт регіонів з наявним ІТ-кластерами змінюється з позитивним ефектом в порівнянні з іншими регіонами України, навіть з тими, що мають значний промисловий потенціал. Особливе зростання спостерігається в Дніпропетровській, Волинській та Київській областях. Середній темп зростання становить 1,3 %.

Цілком логічно, що частка зазначених вище областей у загальній структурі валового регіонального продукту перевищує інші регіони (рис. 3.3). Втім ми розуміємо, що дана теза потребує додаткових обґрунтувань, оскільки для більш ґрунтовних та достовірних висновків необхідно проаналізу-

Сингулярність кластерного розвитку національної економіки

вати прибуток ІТ-кластерів від господарської діяльності та частку податкових надходжень до місцевих бюджетів. Проте така статистична інформація не обліковується державною службою статистики, що значно погіршує якість та перспективимайбутніх досліджень кластеризації регіонів.

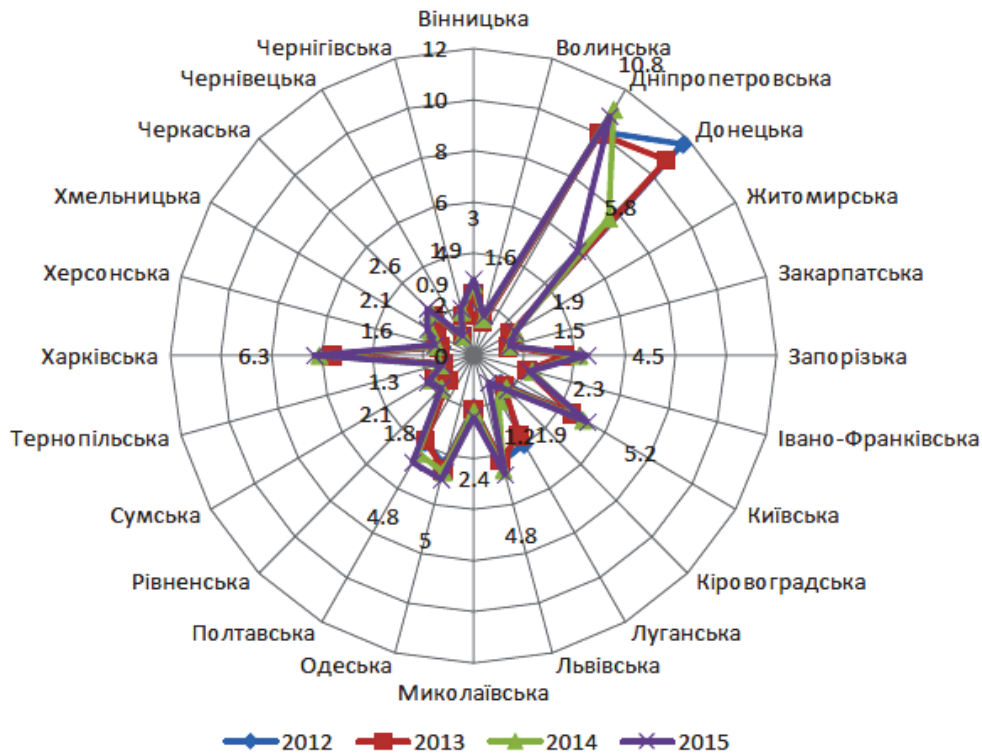

Рис. 3.3. Частка валового регіонального продукту у загальному підсумку (у відсотках)

Джерело: побудовано автором.

Щодо продуктивності праці (рис. 3.4), то зазначені регіони мають найвищі показники в загальній регіональній структурі економічної системи України, а їх стрімке зростання бере початок від періоду появи ІТ-кластерів та їх активізації в проєктах соціально-економічного розвитку.

Розділ 3. Стан та перспективи кластерного розвитку національної економіки в розрізі бюджетоутворюючих галузей

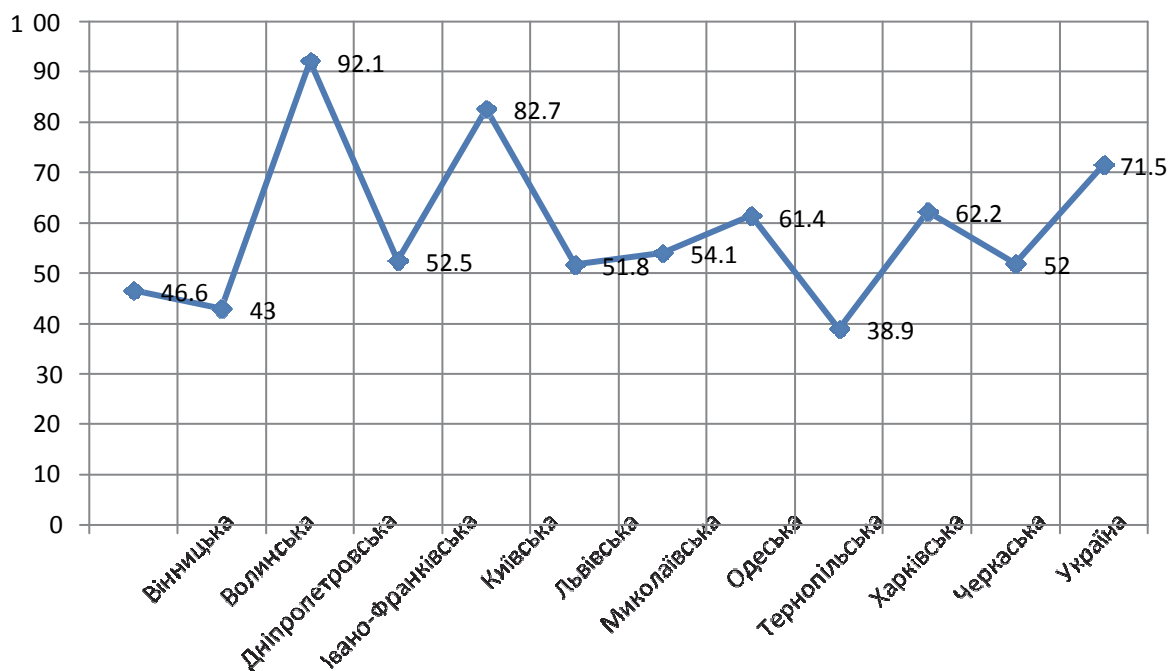

Рис. 3.4. Середні показники продуктивності праці за регіонами у 2014–2019 рр. (тис. грн / осіб)

Джерело: побудовано автором за даними [111].

Незважаючи на очевидний високий продуктивний соціально-економічний ефект від функціонування ІТ-кластерів, їх розвиток гальмується багатьма факторами, зокрема критичними, на нашу думку, є рівень інвестицій саме в високотехнологічну інфраструктуру, телекомунікації та інформаційні технології.

Тенденція до зниження капітальних інвестицій (рис. 3.5) характерна для всієї національної економіки, проте високотехнологічні галузі, що мають бути у пріоритеті, не виправдано знівельовані. В підсумку процеси модернізації в регіонах протікають аморфно й продукують інформаційно-технологічний атавізм.

Сингулярність кластерного розвитку національної економіки

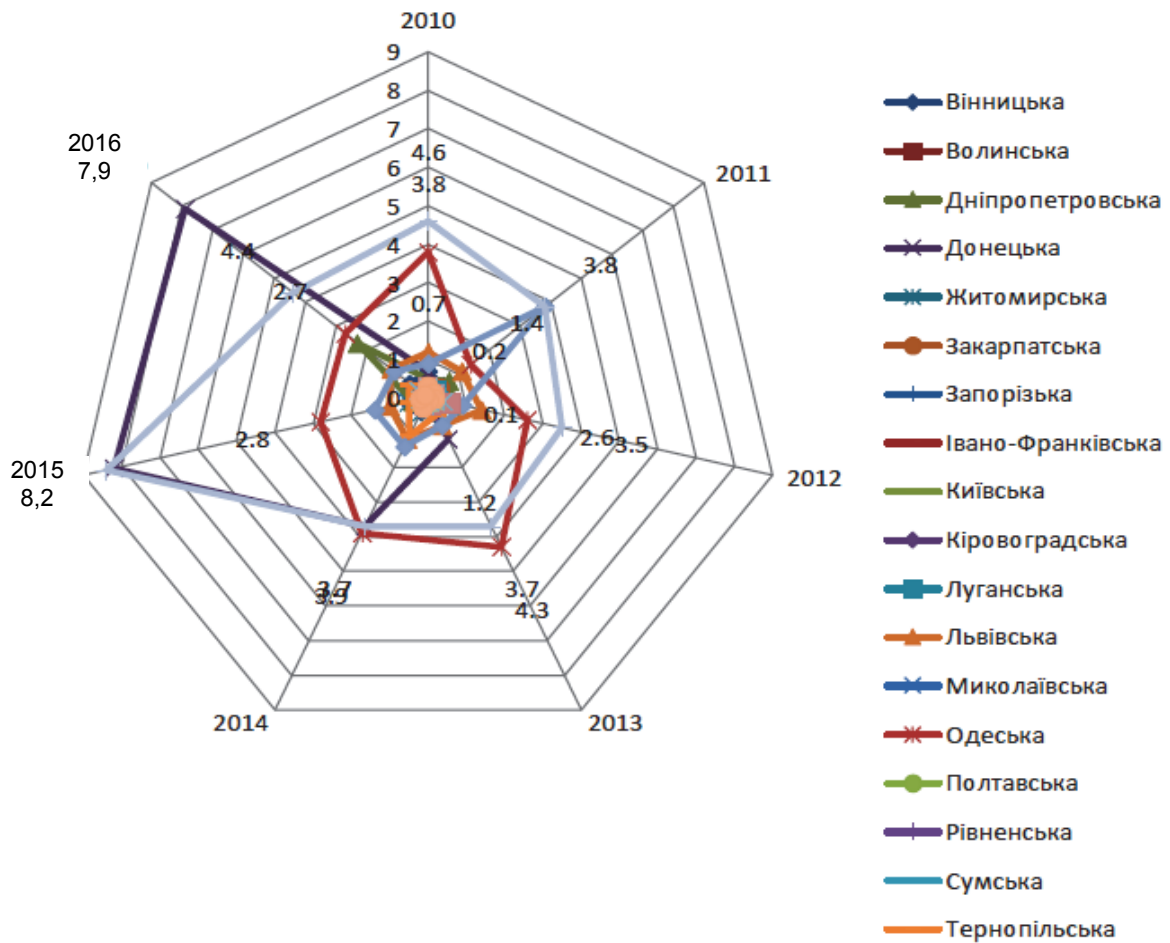

Рис. 3.5. Регіональна структура інвестицій в інформаційні технології та телекомунікації в загальній структурі капітальних інвестицій (у відсотках)

Джерело: побудовано автором за даними [111].

За аналізований період флагманом інвестиційного забезпечення інформаційних технологій та телекомунікацій була Дніпропетровська область (2,3 % в загальному обсязі інвестицій в інформаційні технології та телекомунікації). Значно знизився інвестиційний потенціал створення високотехнологічних кластерів в Київській області (частка інвестицій становить 0,1 %).

Другим за вагомістю індикативним показником розвитку регіональних кластерів є інвестиції в освіту (рис. 3.6). Як і попередній показник, в переважній більшості регіонів він має

Розділ 3. Стан та перспективи кластерного розвитку національної економіки в розрізі бюджетоутворюючих галузей

критично низьке значення – менше 1 % від загального обсягу інвестицій. Водночас країни з високою концентрацією регіональних ІТ-кластерів інвестують в освіту понад 3,5 % усього ВВП країни.

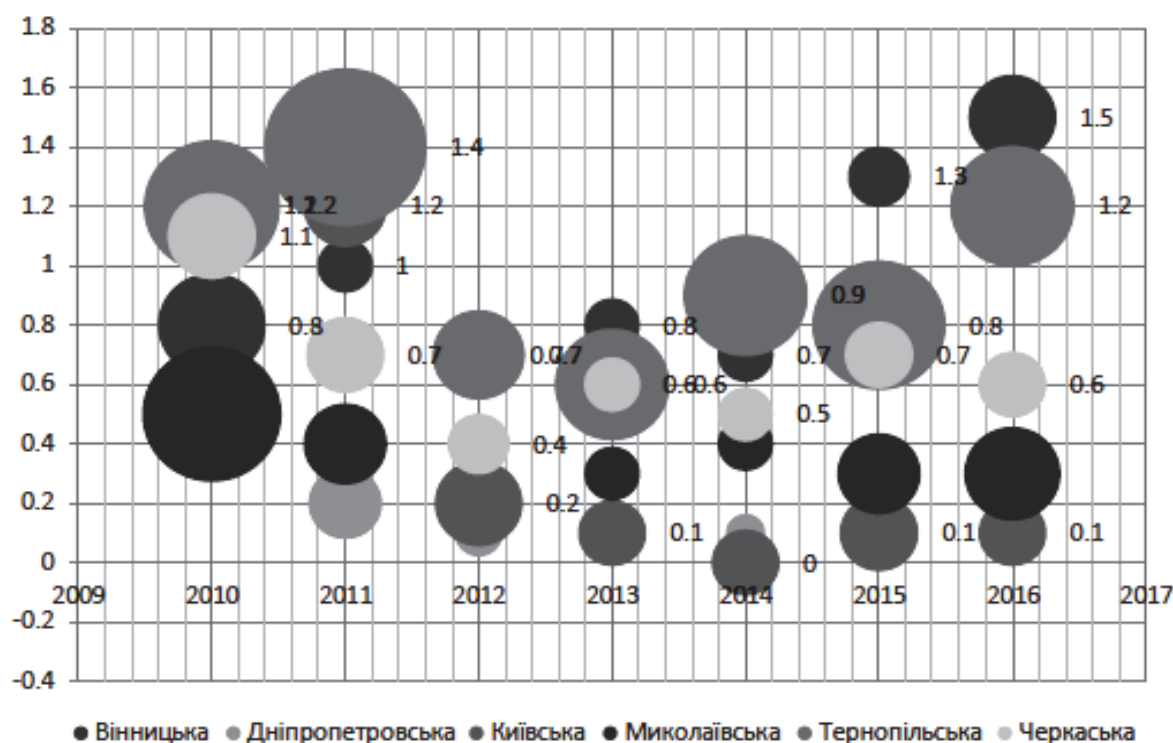

Рис. 3.6. Інвестиції в освіту в регіонах з високою концентрацією ІТ-кластерів у загальній структурі інвестицій в освіту (у відсотках)

Джерело: побудовано автором за даними [111].

Як видно з рис. 3.6, найбільший обсяг інвестицій в освіту в загальній регіональній структурі інвестицій припадає на Київську та Вінницьку області, що, на наш погляд, обумовлено щільнішою концентрацією освітніх закладів у цих регіонах. Вплив недофінансування закладів вищої освіти практично паралізує їх участь в проєктах кластерного розвитку, при цьому університети покликані формувати ядро кластеру та забезпечувати дифузю інновацій у регіональній та загальнодержавній площині відповідно.

Високотехнологічні кластерні конгломерати завжди утворювалися на базі університетів – Кремнієва долина (США, Стенфордський університет), Долина Саппоро (Японія, університет Хоккайдо).

В Україні досвід тісного партнерства університетів та бізнесу в рамках кластерів має фрагментарний характер, навіть декларативний. Вищі органи державної виконавчої влади в особі Кабінету Міністрів України визначили створення інноваційного парку BIONIC Hill частиною концепції кластерного розвитку економіки шляхом формування центрів компетенції в пріоритетних галузях.

За оцінкою експертів, після виходу проєкту BIONIC Hill на повну потужність виручка компаній-резидентів перевищить \$900 млн на рік, а податкові надходження до бюджетів складуть понад \$160 млн на рік [112]. В структурі кластеру засновано BIONIC University. Звичайно, що заснування лише одного BIONIC University на базі Києво-Могилянської академії є недостатнім. Проєкти розвитку та й структура технополісу (за міжнародним зразком) вимагає як мінімум 3 університети для проведення науково-дослідних робіт з метою їх подальшої трансформації в інноваційний продукт. Наразі проєкт BIONIC Hill призупинено через нецільове використання інвестиційного ресурсу.

Таким чином, значна частка ІТ-кластерів, що функціонують у регіонах, потрапляють в інвестиційну пастку, яка є реакцією на погіршення фінансово-економічних умов ведення бізнесу. Дослідження показали, що найбільш гострими бар'єрами фінансово-економічного характеру для активізації діяльності високотехнологічних кластерів є:

- низький рівень платоспроможного попиту на товари, роботи й послуги, створені в межах ІТ-кластерів;
- непрозорі механізми ціноутворення на товари, роботи й послуги, високий рівень тіньової економіки на регіональному рівні;

Розділ 3. Стан та перспективи кластерного розвитку національної економіки в розрізі бюджетоутворюючих галузей

- недостатній рівень рентабельності об'єктів соціально-економічної інфраструктури, що перебувають у державній чи муніципальній власності;
- низька інвестиційна привабливість регіонів;
- дефіцит бюджетних асигнувань у проєкти розвитку регіональних ІТ-кластерів;
- несприятливий податковий клімат (недосконалість режимів пільгового оподаткування, розширення коридору бази оподаткування та ін.);
- недостатність ресурсного потенціалу малих та середніх ІТ-компаній на рівні регіону.

Зміни фінансово-економічного характеру предметно належать до макроекономічного рівня й мають бути визначені взагалюдержавній політиці розвитку кластеризації. На наш погляд, доцільно застосувати такі фінансові інструменти й важелі:

- активне впровадження бюджетної децентралізації з метою збільшення дохідної частини місцевих бюджетів, що дасть змогу посилити фінансову участь органів місцевого самоврядування в розвитку інфраструктурних проєктів ІТ-кластерів (створення нових й розширення існуючих креативних просторів та ІТ-студій, виставково-ярмаркова діяльність; суміжні проєкти в енергетичній та військовій сферах та ін.);
- послабити податковий тиск на малі й середні ІТ-компанії за рахунок надання податкового інвестиційного кредиту, що передбачає відстрочку сплати податку на прибуток на визначений строк з метою збільшення фінансових ресурсів для здійснення соціальних проєктів з подальшою компенсацією відстрочених сум у вигляді додаткових надходжень податку через загальне зростання прибутку, що буде отриманий згідно зчинним законодавством унаслідок реалізації кластерних ініціатив;
- впровадити практику референтного ціноутворення для проєктів ІТ-кластерів із високим ступенем соціальної значущості;

**Сингулярність кластерного розвитку
національної економіки**

- стимулювати розвиток альтернативних інструментів фінансового забезпечення ІТ-кластерів. Вважаємо за доцільне прийняття ряду законодавчих актів щодо регулювання функціональної компетенції венчурних фондів та інститутів спільного інвестування. Також ґрунтовного перегляду та коректив потребує законодавча база, яка регламентує ринок фінансового лізингу;
- розробити систему гарантій для ІТ-компанії, які беруть участь у проєктах суспільного значення, зокрема при залученні зовнішніх кредитів для створення нових інфраструктурних об'єктів, використання механізму «реального мита» (плати кінцевих користувачів) для відшкодування вартості інвестицій;
- розробити механізм управління ІТ-кластерами, що передбачає впровадження консультаційної й експертної допомоги для приватних партнерів щодо застосування сучасних управлінських технологій (аутсорсинг, бенчмаркінг та державний маркетинг), а також здійснення спеціалізованої підготовки управлінського персоналу щодо правових механізмів формування кластерів, фінансово-економічних та організаційних.

На регіональному рівні доцільно вжити заходів для підвищення ефективності співпраці в системі «регіон – наука – інновації – ІТ-компанії», для чого необхідно:

- створити єдину інформаційну базу про існуючі у регіонах кластери, інформувати про переваги кластерної моделі організації під час заходів з розвитку ІТ-підприємництва, створювати електронні форми заявок для компаній, які бажають стати учасниками кластерів, що дозволить усунути інформаційний вакуум для потенційних інвесторів, сприятиме залученню у кластери вітчизняного та іноземного капіталу;
- здійснювати часткове фінансування ІТ-кластерів на основі публічно-приватного партнерства в рамках узгодженого проєкту;

- органам місцевого самоврядування реалізовувати маркетингові заходи для просування передових науково-дослідних розробок з метою їх впровадження в операційну діяльність ІТ-кластерів;
- розміщувати державне замовлення на продукцію в ефективно працюючих ІТ-кластерів.

Звісно, наведений перелік практичних рекомендацій не є вичерпним, проте, вважаємо, що істотним недоліком чинного законодавства є те, що, на відміну від досвіду європейських країн в цій сфері, український законодавець розглядає ІТ-кластери лише у формі договору між публічним і приватним партнером, а не у формі комплексного соціально-економічного утворення, що допускає використання різних фінансових інструментів, інститутів, а також є точками зростання регіонів та економіки загалом.

3.3. Фінансові конгломерати як специфічна форма кластерів

Для вітчизняної наукової думки експлікація поняття фінансових конгломератів є відносно новою, про що свідчить те, що їх сутність, особливості організації діяльності, вплив на самоорганізацію економічної системи через призму кластерних підходів практично не досліджуються. На сьогодні функціонування фінансових конгломератів на фінансовому ринку та їх участь у системі фінансового забезпечення кластерних підходів може призвести до серйозних структурних зрушень в економічному укладі.

Спробуємо науково обґрунтувати необхідність фінансової інтеграції та створення її похідних одиниць – складних конгломератів у фінансовому середовищі кластерів. На наш погляд, взаємодія виробничо-інтегрованих структур (кластерів) та нових інституційних форм фінансової консолідації (фінансових конгломератів) має спільну дотичну з таких позицій:

1. Концентрація. У випадку кластерного підходу до самоорганізації системи відбувається концентрація господарського потенціалу в межах кластеру. В традиційному сенсі вона охоплює географічну, виробничу та товарну диверсифікацію, єдиний технологічний ланцюг й канали збуту. При створенні фінансового конгломерату відбувається монетарна концентрація, диверсифікація фінансових послуг. Напрактиці розширення і диверсифікація діяльності учасників фінансового конгломерату є ефективним інструментом їхньої адаптації до турбулентності на фінансових ринках як у національному, так і глобальному вимірах. У першому й другому випадках концентрації виробничого та фінансового капіталу досягається спільна мета – підвищення рентабельності шляхом об'єднання функціональних капіталів.

У сучасних умовах концентрація фінансового капіталу супроводжується концентрацією та централізацією кластерів, які є продуцентами високих технологій, а носіями останніх виступають фінансові конгломерати, що об'єднують банки, кредитні інституції, інвестиційні та страхові компанії. Така модифікована співпраця фінансового та кластерного капіталу в дефіцитних умовах фінансового забезпечення є взаємовигідною для усіх учасників.

2. Інновації. Світова практика кластерних економічних систем засвідчує більш ефективну дифузю і продукування високотехнологічних, адміністративних, ринкових і фінансових інновацій у межах кластерної структури. Для фінансового конгломерату основною рушійною силою є технологічні інновації у сфері інформаційних та комунікаційних технологій, завдяки яким фінансові інституції мають можливість розробляти та впроваджувати нові фінансові продукти з відносно незначними операційними витратами.

Очевидно, що великі за розміром фінансові установи мають значні фінансові переваги у запровадженні технологічних інновацій. Крім того, це надає їм можливість налагодити нові виміри у взаємодії фінансового капіталу та

Розділ 3. Стан та перспективи кластерного розвитку національної економіки в розрізі бюджетоутворюючих галузей

кластерів, які раніше обмежувалися лише наданням традиційних форм фінансового забезпечення (кредитів) для зазначених об'єднань.

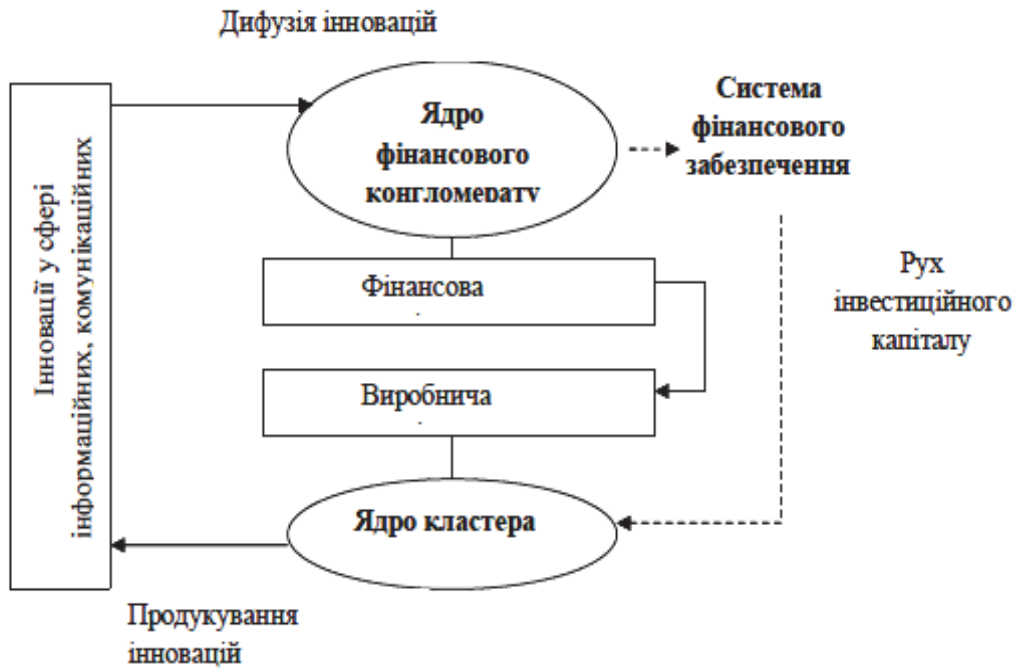

Рис. 3.7. Фінансові конгломерати в системі фінансового забезпечення кластерних підходів

Джерело: розроблено автором.

Ми також виявили, що фінансові конгломерати є предметом активного дослідження в теорії фінансової конвергенції. Одним із головних її постулатів є інтеграція банківського, фондового та страхового сегментів і лібералізація фінансового ринку, а також розширення застосування інформаційних технологій, що виражається в універсалізації фінансових установ, появі нових учасників – інноваційно-інвестиційних об'єктів. На рис. 3.7 чітко прослідковується взаємодія фінансових конгломератів як логічних утворень в процесі конвергенції та кластерів, які потребують фінансового донорства для виробничої концентрації.

З рис. 3.7 видно, що процеси фінансової конвергенції та утворення нових інституційних форм фінансових об'єднань – фінансових конгломератів здійснюють помітний вплив на кластерні підходи в реальному і фінансовому секторах економічної системи, а їх пряма взаємодія каталізує інтеграційні процеси самоорганізації.

У зарубіжній та вітчизняній науковій літературі досі відчувається брак теоретичних досліджень як, власне, фінансової конвергенції, так і її впливу на самоорганізацію економічних систем через кластери. Поняття «конвергенція» змінює свій сенс з широкого розуміння взаємопроникнення різних моделей і типів економічних систем на конкретно-практичне тлумачення взаємопроникнення різнорідних елементів різних галузей і сфер окремих економік. Таке поняття конвергенції означає проникнення компонентів однієї системи в проміжки між компонентами іншої, що створює новий сенс, нову якість, нове явище самоорганізації системи на основі кластерних підходів. Не винятком є і фінансова конвергенція.

Фінансова конвергенція заснована на дотриманні принципу гетерогенності. Одне з найбільш значущих відкриттів процесу конвергенції – гетерогенність (різнорідність за складом і походженням, на відміну від гомогенності) в функціональних структурах і стратегіях управління, прийнятих у цих фінансових інститутах, що призводить до різного синергетичного ефекту та потенційної сукупності ризиків. На фінансовому ринку гетерогенність відображає: неоднорідність суб'єктів за одним або кількома ознаками; різнорідність учасників за складом і походженням; за стратегіями управління, прийнятими у фінансових інститутах; за складом, якістю та обсягами послуг, включених у фінансовий продукт; рівнем капіталізації.

Асиміляція фінансових інституцій на основі гетерогенності об'єднує безліч секторів фінансової структури. Світовий досвід показує, що піонером процесів як фінансової

Розділ 3. Стан та перспективи кластерного розвитку національної економіки в розрізі бюджетоутворюючих галузей

інтеграції, так і фінансової конвергенції є банк. Основними передумовами перетворення банків у лідери фінансової конвергенції є [113]:

1. Особлива посередницька роль банків у проведенні фінансових операцій.

2. Поступове руйнування традиційної посередницької функції банків.

3. Зростання конкуренції.

4. Створення дочірніх організацій банку, що надають різноманітні фінансові послуги (лізинг, споживчий кредит, фінансовий інжиніринг, страхові брокерські і консультаційні послуги).

5. Жорсткість вимог до платоспроможності банків. Для підвищення необхідного рівня платоспроможності банки стали шукати нові джерела прибутку в страхуванні, інвестиційній діяльності.

6. Зрушення в споживчому попиті і реструктуризація заощаджень і як наслідок – успіх альтернативних фінансових інструментів.

Для застосування різних теорій фінансової конвергенції велике значення має процес фільтраційної консолідації, який передбачає стійкість та нерозривність зв'язків між усіма учасниками фінансового конгломерату залежно від рівнів компонентності консолідованої системи (рис. 3.8).

З рис. 3.8 видно, що фінансові конгломерати – це відкриті системи, які схильні до гнучкості та динамізму перетікання компонентів, а отже, і до зміни консолідованої форми від однорівневої до багаторівневої. З метою уникнення наукового популізму на практиці такі системи формуються за рахунок основних ланок фінансового сектору:

- банківський сектор (кредитні та фінансові інститути);
- страхові холдингові компанії, що здійснюють операції страхування та перестраховування;
- сектор інвестиційних послуг, що охоплює інвестиційні компанії і фінансові інститути;

Сингулярність кластерного розвитку національної економіки

- компанії за типом змішаних фінансових холдингів;
- компанії з управління активами (керуючі компанії фондів і т. п.).

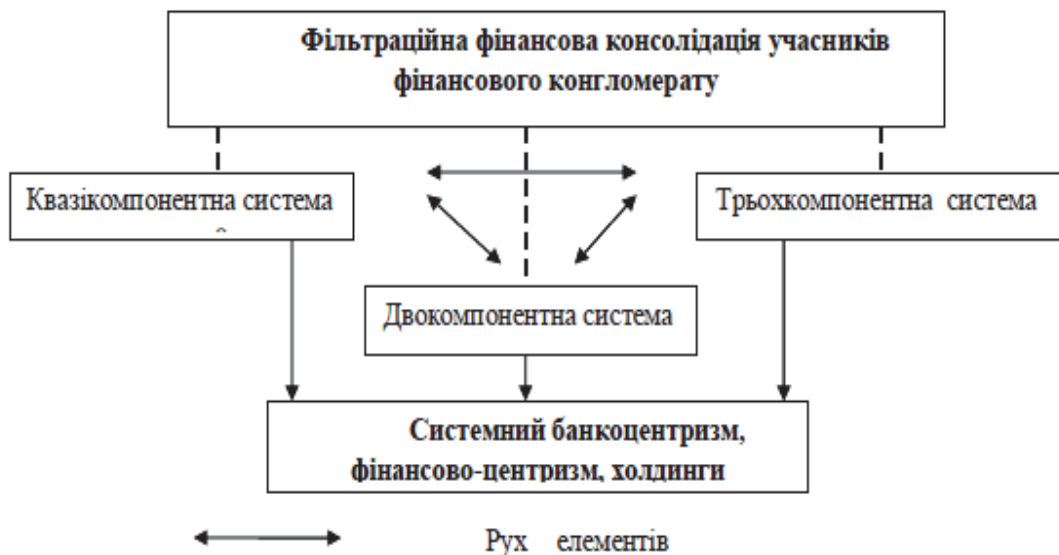

Рис. 3.8. Рівні фільтраційної консолідації фінансового конгломерату

Джерело: розроблено автором.

У загальноєвропейському розумінні фільтраційна консолідація у складі фінансового конгломерату можлива у таких комбінаціях (відповідно до Директиви 87/2002/ЄС) [114]:

- 1) банк і страхова компанія;
- 2) страхова компанія та інвестиційна компанія;
- 3) усі вищезгадані фінансові посередники – банк, страхова та інвестиційна компанії.

Таким чином, в підсумку проведеного дослідження ми встановили, що фінансовий ринок України характеризується наявністю фінансових конгломератів, втім їх функціональне призначення неоднозначне, про що свідчить дезактивація капіталу фінансових конгломератів у реальному секторі економіки. Це пояснюється домінуючим місцем іноземного капіталу на фінансовому ринку та прагненням його власників

Розділ 3. Стан та перспективи кластерного розвитку національної економіки в розрізі бюджетоутворюючих галузей

відстоювати власні фінансові орієнтири, при цьому нівелюючи національні інтереси України. Разом з тим, згідно з Директивою 87/2002/ЄС, прийнятою Європейським Парламентом і Радою ЄС, до фінансових конгломератів відносять фінансово-промислові та фінансові групи, які відповідають таким вимогам:

- група очолюється інститутом, що підпадає під правила фінансового регулювання;
- частка кожного члена групи в джерелах фінансування (balance-sheet ratio) не менше 10%;
- участь у фінансовій групі банківських і страхових інститутів.

Отже, фінансові конгломерати не обмежуються лише об'єднанням капіталів фінансового сектору, а й відкриті для притоку промислового капіталу (фінансово-промислові групи), що, на нашу думку, є підставою для об'єктивного включення конгломеративних утворень у систему фінансового забезпечення кластерних підходів у процесі самоорганізації економічної системи.

Визначення фінансових конгломератів у трактуванні Європейського Парламенту і Ради ЄС має дещо алгоритмічний характер. У науковій економічній літературі досі не закріпилося єдиного визначення фінансового конгломерату. Серед узагальнених поглядів фінансові конгломерати визначають як групу компаній під єдиним контролем, діяльність яких полягає в тому, щоб забезпечувати значну частину послуг, принаймні у двох з трьох основних фінансових сферах – банківської, інвестиційної та в страхуванні.

На нашу думку, фінансова інтеграція, що має інституційну природу і зумовила формування терміна «фінансовий конгломерат», пов'язана, у свою чергу, з поняттям «корпоративна диверсифікація», що означає руйнування умовних кордонів між банківським, страховим, інвестиційним і виробничим капіталом. Таким чином, фінансова конвергенція та фінансові конгломерати набувають все більшої

значущості як медіатори структурних зрушень у системі фінансового забезпечення кластерних підходів.

Складність аналізу сутності та організаційної конструкції фінансових конгломератів визначається різноманітним складом учасників, діяльність кожного з яких регулюється відповідно до особливих принципів. Все це стало підґрунтям серйозних дискусій про значення фінансової конвергенції та фінансових конгломератів в умовах самоорганізації національної економічної систем на тлі триваючого економічного спаду, що змінює глобальний економічний ландшафт. Щодо дії тенденцій кластерних підходів, то конвергенція, концентрація та централізація фінансового й виробничого капіталу формують обриси сучасної фінансової системи, модифікують закономірності стратегії економічного зростання для країн, що знаходяться в умовах фінансово-економічної турбулентності, до яких відноситься і Україна.

3.4. Розвиток екологічних кластерів у контексті смарт-спеціалізації регіонів

Сучасним світовим трендом вирівнювання диспропорцій економічного розвитку регіонів є їх смарт-спеціалізація, яка також становить запоруку кластерного розвитку економічної системи на усіх рівнях. Зокрема, важливою передумовою реалізації обох процесів є зважена регіональна політика, яка в сучасних умовах системного адміністративного реформування на засадах децентралізації окреслює нові детермінанти як організаційного розвитку економічної системи, так і її екологічної складової. В цьому сенсі регіональна політика в Україні має стратегічні завдання щодо поширення концепції смарт-регіонів, яка останнім часом є вискооефективним інструментом реалізації потенціалу розвитку регіонів у розвинених країнах ЄС.

Проте ця концепція має певну дуальність у своїй структурі. З одного боку, вона сприяє підвищенню еколо-

Розділ 3. Стан та перспективи кластерного розвитку національної економіки в розрізі бюджетоутворюючих галузей

гічної та ділової активності бізнесу та органів місцевого публічного управління, з іншого, – підвищення відповідальності самих регіонів за організаційний дизайн локальної економічної системи, раціональне використання ресурсного потенціалу, поширення інновацій та стимулювання екологічно чистої промислової політики.

Актуальним, на наш погляд, видається використання методологічного базису екологічної кластеризації і смарт-спеціалізації регіонів як симбіозну модель для досягнення ефекту синергії та вдосконалення регіональної економічної політики України з урахуванням позитивного досвіду зарубіжних країн у розбудові філософії екологізації кластерів.

Для адекватного запровадження принципів смарт-спеціалізації та отримання на основі цього позитивних результатів Україні дуже важливо чітко усвідомлювати сутність цієї інноваційної системи «розумних» рішень, що розроблена ЄС для активізації структурних змін в економіці регіонів, формування і розвитку регіональної спроможності ефективного функціонування на найважливіших світових ринках з орієнтацією на перспективу. Проте реалії регіональних перекосів в активності регіонів України засвідчують протилежне – в практичній площині смарт-спеціалізація залишається декларативною.

Це обумовлено фреймами сприйняття цієї концепції не як системи інноваційних рішень на основі наявних баз знань, а лише як структурний елемент інноваційної інфраструктури регіону, що суперечить первинному значенню самої смарт-спеціалізації. До того ж, зміни внаслідок смарт-спеціалізації мають структурний характер, що в подальшому спонукає й до горизонтальних організаційних перетворень економічної конфігурації, тобто відбувається логічне взаємозабезпечення «розумної» спеціалізації та екологічної кластеризації регіонів. Зогляду на специфіку обох процесів, виникає складність в їх сутнісному розумінні та розмежуванні за стратегічними цілями та пріоритетами, тому дослідження цієї площини має трансдисциплінарне значення [99].

У витоків теоретичного обґрунтування ефективності смарт-спеціалізації й розробки відповідної регіональної політики стояли науковці та експерти-практики з економіки та регіонального розвитку, інноваційної та промислової політик. З-поміж їх множини найбільш вагомі дослідження й наукові обґрунтування зроблені Д. Форесом [115], П. Давідом [116], Б. Холлом [117]. У своїх працях автори започаткували парадигму створення конкурентних переваг регіонів на основі інноваційної та наукової діяльності.

У підсумку досліджень наголошувалося, що реалізація ідеї смарт-спеціалізації регіону повністю виключає апріорне встановлення цієї спеціалізації через визначення пріоритетних промислових секторів відповідно до територіальної стратегії розвитку або до певного промислового потенціалу території, який активно використовується. Водночас такі ж стратегічні цілі притаманні й іншим інструментам регіонального розвитку – кластерам.

Щодо цього науковці ще й досі ведуть певну полеміку. Частина експертів із запровадження смарт-спеціалізації в регіонах з екологічними галузями наголошують на її зв'язку з кластерною політикою та підкреслюють потенціал використання останньої у забезпеченні смарт-спеціалізації [118]. Опозиційно Д. Форей спростовує наявність такого потенціалу у кластерної політики, зазначаючи її зворотне спрямування на протистояння фундаментальним структурним змінам, що відбувається за рахунок акценту на промисловому розвитку територій з використанням стандартизованої бази знань [117].

Ми підтримуємо думку автора, адже процеси кластеризації мають організаційний характер перебудови економічної системи регіонів, а смарт-спеціалізація виникає в результаті структурних перебудов. Втім як смарт-спеціалізація, так і екологічні кластери мають спільний знаменник – забезпечення конкурентних переваг регіонів на засадах інноваційного розвитку.

Щодо української наукової думки, то ґрунтовним є підхід І. Єгорова та Г. Дубинського [119], які розглядають

Розділ 3. Стан та перспективи кластерного розвитку національної економіки в розрізі бюджетоутворюючих галузей

смарт-спеціалізацію як механізм підвищення конкурентоспроможності та забезпечення економічного зростання регіональної економіки, серед головних призначень якого – забезпечення інноваційної спрямованості. Водночас О. Снігова [120] вважає, що, недоліком викладених підходів є втрата їх комплексного та комплементарного бачення як інноваційного підходу до забезпечення якості регіонального розвитку, що виникає унаслідок зміни спрямованості сучасної регіональної політики з механічного згладжування регіональних соціально-економічних диспропорцій на стимулювання їх саморозвитку. За таких умов безпосередньо втрачається інноваційність підходу, що не сприяє підвищенню якості названих політик.

Концепція смарт-спеціалізації S3, що була започаткована у країнах ЄС, дозволила уряду впровадити масштабну загальноєвропейську інноваційну політику і залучити 19 країн Європейського Союзу (178 регіонів ЄС) та 7 країн поза межами ЄС (33 регіони) [121]. Зокрема, Європейською комісією було визначено пріоритетність залучення до смарт-спеціалізації менш розвинених регіонів, щоб прискорити їхній розвиток та розкрити потенціал. Активна залученість регіонів до S3 є проявом їхнього регіонального співробітництва та партнерства, оскільки така кооперація дозволяє здійснювати обмін ресурсами та технологіями і, як наслідок, розвивати інноваційну екосистему.

В Україні концепцію смарт-спеціалізації на практиці активно застосовує лише Міністерство економічного розвитку і торгівлі України при формуванні засад нової промислової політики, зокрема у проєкті Стратегії розвитку промислового комплексу України на період до 2025 року. Проте смарт-спеціалізація розглядається лише у вузькому розумінні цього явища: як підхід ЄС до виявлення унікальних функцій і активів кожної країни та регіону, визначення конкурентних переваг регіональної промисловості, а також як елемент політики децентралізації. Такий підхід ототожню-

ється з розвитком або модернізацією промисловості, а не радикальної структурної перебудови галузі на інноваційних засадах в екологічному аспекті.

В Україні впровадження концепції смарт-спеціалізації також знаходить відображення в рамках транснаціонального співробітництва та взаємного навчання S3 шляхом проведення допоміжних заходів для країн–сусідів ЄС, проте лише декілька регіонів визначили ключові сфери спеціалізації та перейшли до процесу інноваційного перетворення й формування екологічних кластерів.

Серед причин такого стану, обумовлених низьким рівнем комунікації між центральними органами влади, місцевими державними інституціями, бізнесом у регіонах та науковими установами, є [122]:

- недостатня ефективність механізмів державного стимулювання розвитку національної інноваційної екосистеми: партнерства приватних інвесторів, бізнесу, науки і держави у процесі формування екологічної інфраструктури: зон розвитку технологій; індустриальних парків; бізнес-інкубаторів, екокластерів, які є дієвими інструментами капіталізації наукових розробок та комерціалізації інновацій;
- слабка взаємодія науки й екологічного виробництва на ранніх етапах інноваційної діяльності та низький попит на інтелектуальну власність. Лише незначна частина вітчизняних виробників здійснюють замовлення на наукові розробки, тому фактично дослідники змушені вгадувати, що потрібно реальному сектору економіки. Як наслідок, значне число винаходів не знаходить комерційної реалізації. А компанії, в свою чергу, не поспішають вкладатися в наукові дослідження, як це відбувається в розвинених країнах, де наука фінансується переважно приватним бізнесом;
- недостатня інформованість щодо можливостей доступу до фінансових ресурсів, зокрема екологічних грантів та

Розділ 3. Стан та перспективи кластерного розвитку національної економіки в розрізі бюджетоутворюючих галузей

проектів технічної допомоги в сфері екологічних інновацій та слабка активність МСП у сфері отримання такого фінансування.

Подолання зазначених бар'єрів переконливо засвідчує майбутні переваги «розумних» регіонів в економічній системі (рис. 3.9).

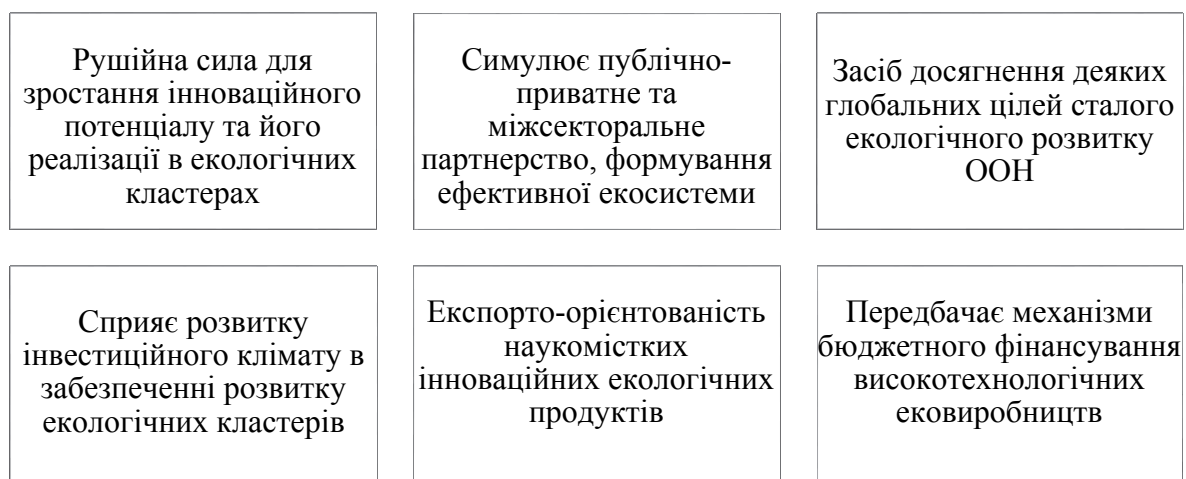

Рис. 3.9. Переваги смарт-спеціалізації в забезпеченні регіонального розвитку

Джерело: складено автором.

Щодо розвитку регіонів на засадах смарт-спеціалізації в ключі активізації екокластерної регіональної політики, то цікавим є досвід ЄС і в цьому сегменті, що визначає конкурентні переваги, встановлює стратегічні пріоритети та впроваджує інтелектуальну політику для максимізації потенціалу розвитку на основі знань та принципів екологічних індустрій. З огляду на це, в країнах ЄС були ідентифіковані 10 новітніх індустрій:

1. Покращена упаковка (Advanced Packaging).
2. Біофармацевтика (Biopharmaceuticals).
3. Індустрії «блакитного зростання» на основі морських ресурсів (Blue Growth Industries).

4. Креативні індустрії (Creative Industries).
5. Цифрові індустрії (Digital Industries).
6. Екологічні індустрії (Environmental Industries).
7. Активні види туризму (Experience Industries).
8. Логістичні послуги (Logistical Services).
9. Медичні прилади (Medical Devices).
10. Мобільні технології (Mobility Technologies).

Екологічні індустрії серед інших відрізняються наскрізним впливом на інші індустрії. Вони вбирають в себе 20 із 51 категорій індустрій кластерів. Сфера екологічних індустрій чи «зеленої» економіки включає в себе будь-яку економічну активність, яка приводить до зменшення екологічного тиску на довкілля внаслідок людської діяльності. Така економічна активність передбачає отримання результатів від підвищення ефективності використання природних ресурсів та зменшення шкідливих викидів.

Екологічні індустрії виробляють широкий спектр продуктів, послуг, технологій, виробництва, які використовуються у різних економічних секторах. Серед 20 індустріальних кластерних категорій, що використовують зелені технології у Європейській панорамі кластерів, відзначені сектори фінансових послуг, готельного господарства та туризму, страхових послуг, виробництва технологій та важкого машинобудування, транспорту та логістики, виготовлення пластмас.

У кластерах екологічних індустрій ЄС було зайнято 8,7 млн найманих працівників, що становить 7,41 % від найманих працівників у всіх кластерах, або 3,47% – по всій економіці; діяло 71,882 тис. підприємств, що становить 6,77 % всіх підприємств кластерів, або 4,14 % всіх підприємств по економіці; середня заробітна плата складала 38,466 тис. євро, що становило 110,51 % від середньої заробітної плати по всіх кластерах і майже 120 % по всій економіці.

Смарт-спеціалізація сприяє перетворенню регіонів у регіональні екологічні кластери та інноваційні агенції

Розділ 3. Стан та перспективи кластерного розвитку національної економіки в розрізі бюджетоутворюючих галузей

в країнах ЄС. Один з численних прикладів – проєкт Європейської комісії Greenovate! Europe визначив кластери як сприятливий інституційний чинник для розвитку політики екологічних інновацій в ЄС (табл. 3.2), а також поширення практики впровадження екологічних інновацій не тільки в екологічних індустріях, але і у традиційних галузях.

Таблиця 3.2

Приклади екологічних інновацій у розрізі екологічних індустрій

Вид діяльності	Екологічні інновації
Відновлювальні джерела енергії	Геотермальні джерела; сонячний фотогальванічний та сонячно-термічний підігрів води; енергія приливів та хвиль; біомаса (генерування електроенергії та тепла)
Водокористування та очищення води	Управління водними ресурсами, оновлення інфраструктури; забезпечення ефективності попиту на воду, включаючи облік води та рециркуляцію стічних вод; оперативний аналіз питної та забрудненої води; мережі онлайн-моніторингу та автоматизовані сенсорні технології; технології відновлення деградованих водних ресурсів
	знезараження питної води та знесолення; очищення стічних вод, мембран, зменшення осаду

**Сингулярність кластерного розвитку
національної економіки**

Закінчення табл. 3.3

Вид діяльності	Екологічні інновації
Управління відходами та їх утилізація	Очищення стічних вод та полігонів із відходами (treatment Effluent (incl. landfills leachates) treatment); високоєфективне відновлення енергії тахімікатів, повторне використання відпрацьованого газу (re-use of-gas); утилізація небезпечних речовин та ртуті; компостування та виробництво біогазу з біологічних відходів
Рециркуляція	Збір, розділення та обробка для повторного використання або переробки всіх матеріалів, зокрема пластмас, полімерів, шин, акумуляторів та транспортних засобів, кораблів і літаків
Гранти	Методи очищення ґрунту
Екологічний моніторинг та контроль	Екодизайн продуктів та послуг; екологічні послуги, зокрема супровідукладання; Аналіз, дослідження та експертизи стану довкілля

Джерело: складено автором за даними [123].

Український досвід формування екологічних кластерів зосереджено в аграрному секторі економіки. Кластерна політика як така в Україні не сформована, проте значна частина її елементів успішно впроваджена в рамках окремих міжнародних проєктів. У цьому контексті варто, наприклад, звернути увагу на проєкт Агентства США з Міжнародного розвитку (AMP США/USAID) «Вода для агросектору», який реалізовувався Інститутом розвитку аграрних ринків з 2012 по 2017 роки у Херсонській області.

Дизайн проєкту передбачав чітке означення території в межах Херсонської області, на якій сконцентрована найпотужніша в Європі зрошувальна система. Іригаційна система області перебувала у стані занепаду і вже була пов'язана із значними екологічними ризиками. Йдеться насамперед про

Розділ 3. Стан та перспективи кластерного розвитку національної економіки в розрізі бюджетоутворюючих галузей

ризика руйнування родючого шару ґрунту та селевих підземних вод. Одночасно стояло завдання підтримки спроможності місцевих сільськогосподарських виробників забезпечувати рентабельне сільське господарство. Проєкт від початку опирався на спільноту фермерів, які безпосередньо були зацікавлені у ефективній та екологічно безпечній зрошувальній системі. Модернізація системи не могла відбуватися без підтримки наукових інституцій та місцевих органів влади. Спільнота заінтересованих сторін, яку умовно можна визначити як екологічний сільськогосподарський кластер, була об'єднана мережевими домовленостями на основі меморандуму. Ознаками кластеру були [124]:

1) чітко визначена територія на основі іригаційної системи як основи доступу до поливної води;

2) спільнота водо- та землекористувачів, які спеціалізувались на вирощуванні зернових, баштанних та овочевих культур;

3) спільнота національних та регіональних науковців, експертів, які повинні були розробити і впровадити інженерні та організаційні рішення з модернізації зрошувальної системи, забезпеченню її екологічної безпеки. Було залучено 5 наукових та експертних інституцій та близько 20 експертів;

4) місцеві органи влади, які повинні були спільно із науковцями сформувавши стратегію розвитку меліорації, прийняти дорожню карту практичних заходів із її впровадження.

Для учасників кластеру з числа фермерів були налагоджені освітні та консультаційні сервіси. Навчання стосувалось передусім екологічно безпечного водокористування, дотримання вимог екологічного законодавства, використання таких технологічних інновацій, як крапельне зрошування.

Значним досягненням проєкту кластеру стала спільна робота над Стратегією відродження та розвитку меліорації Херсонської області. В стратегічному плануванні застосовувалися найбільш сучасні методики та особлива увага

приділялася консультаціям із всіма групами стейкхолдерів. В ході роботи над стратегією були ідентифіковані істотні законодавчі перешкоди, особливо у ключовому питанні розвитку зрошувальної системи – формування та залучення спільноти водо- та землекористувачів.

Регіональна смарт-спеціалізація – цілісна система рішень, спрямована на підвищення конкурентоспроможності регіональної економіки шляхом підприємницького вибору складових регіонального потенціалу, перспективних для зміни виробничої функції на основі технологічних трансформацій [120]. До того ж, вона забезпечує структурні зрушення, пов'язані з екологічною регіональною диверсифікацією на засадах підтримки «зелених» інновацій у тих сферах економічної діяльності, які мають доповнювати виробничі активи регіону для підвищення його потенціалу та формування міжрегіональних конкурентних переваг у майбутньому.

Таким чином, важливість реалізації концепції смарт-регіонів у формуванні екологічних кластерів і для України є надважливим завданням, оскільки регіони України інтегровані у світові ланцюги доданої вартості з широким співробітництвом і конкурентним ринком, де постійно відбуваються інноваційні трансформації. Не менш важливим є те, що смарт-спеціалізація регіонів за зразком ЄС дозволить забезпечити трансформаційний ефект, необхідний для модернізації промисловості в умовах посилення впливу екологічної складової.

3.5. Кластерна мобілізація в протидії COVID-19: Україна та ЄС

З початку розгортання пандемії багато кластерів в Україні та світі мобілізували своїх учасників. Їх участь у подоланні кризових явищ є безумовною. В Україні перші реакції центральних органів влади були спрямовані на реалізацію програм підтримки бізнесу. Починаючи з березня,

Розділ 3. Стан та перспективи кластерного розвитку національної економіки в розрізі бюджетоутворюючих галузей

з урахуванням закордонного досвіду протидії COVID-19 в економічній підтримці уряд запровадив низку заходів, зокрема:

1. Розширено проєкт «Доступні кредити 5–7–9 %» – додано можливості: 1) фінансування оборотного капіталу підприємства для покриття постійних (регулярних) витрат, ставка – 3 %; 2) рефінансування до 0% заборгованості в банках України за кредитами, за умови збереження не менше 60 % фонду оплати праці та 80 % чисельності персоналу (до стану на 01.03.2020) – на строк до 31.03.2021; 3) крім того, передбачено відстрочку платежів щодо повернення кредитів.
2. Створено фонд боротьби з COVID-19 в обсязі 64,7 млрд грн із визначенням напрямів використання коштів.
3. ФОП звільнено від сплати ЄСВ з 1 березня по 30 квітня, не сплачують ЄСВ за себе ФОПи на усіх системах оподаткування, самозайняті особи та члени фермерських господарств.
4. З 1 по 31 травня 2020 р. обмежено застосування більшості штрафів за порушення податкового законодавства; платникам податків не нараховується пеня, а нарахована, але не сплачена за цей період пеня підлягає списанню.
5. На період карантину забороняється проведення планових заходів державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності.

Крім того, уряд планує запуснути програму підтримки промисловості та експортерів, яка передбачатиме пільгові умови кредитування і вимоги з локалізації виробництва в Україні. Опрацьовується відповідний проєкт постанови Кабінету Міністрів України.

Також Мінекономіки продовжує підготовку рішень щодо подолання наслідків пандемії COVID-19 для економіки України та стимулювання економічної активності у подальший період, зокрема щодо проєкту комплексної програми стимулювання економіки України, що передбачає пакет

заходів щодо сприяння стабілізації та розвитку вітчизняної промисловості, підвищення її технологічного рівня за рахунок впровадження сучасних технологічних підходів концепції «Індустрія 4.0», загальне стимулювання інновацій та інвестицій, спрощення роботи бізнесу в умовах карантинних обмежень і після їхнього закінчення тощо.

Розроблено проєкт рішення уряду про схвалення Стратегії розвитку експорту послуг з технічного обслуговування повітряних суден на період до 2030 р. Мета стратегії – створення умов для сталого зростання експорту послуг з технічного обслуговування повітряних суден, удосконалення мережі сучасних центрів технічного обслуговування повітряних суден в Україні, забезпечення інтеграції до міжнародного ринку таких послуг.

Харківський IT-кластер є одним з найбільш активних в організації та протидії своєї спільноти COVID-19. Ще на початку березня кластер запустив проєкт IT4Life, який об'єднав IT-компанії Харківського регіону у боротьбі із коронавірусом. Спільнота збрала більше 6 млн гривень, на які було закуплено медобладнання для збільшення обсягів діагностування та лікування до 100 000 пацієнтів на місяць.

Крім того, кластер разом з іншими асоціаціями увійшов до ініціативи Breathe Ukraine (Дихай Україно), в рамках якої розроблялись плани з розширення виробництва медичного обладнання в Україні. Незважаючи на умови карантину, кластер продовжував активну діяльність з розвитку технологічної екосистеми регіону.

Але COVID-19 приніс значні зміни. Передусім йдеться про збереження робочих місць на заводах регіону. Адже тільки європейські автовиробники, згідно з прогнозами, можуть втратити цього року до 30% збуту автомобілів. Разом з тим це вікно можливостей, яким варто скористатися для якнайшвидшого переходу до диджиталізації, «Індустрії 4.0», онлайн-форматів комунікацій як з клієнтами, так і замовниками.

Розділ 3. Стан та перспективи кластерного розвитку національної економіки в розрізі бюджетоутворюючих галузей

Консолідує зусилля для виходу з кризи у Європейському Союзі. Зокрема, європейські автомобільні асоціації розробили спільний план – 25 кроків для виходу з коронавірусної кризи. В Україні наразі Федерація роботодавців автомобільної галузі розробляє схожі програми, що активно просуваються серед органів влади. Серед першочергових кроків, зокрема: розробка стратегічних документів, акцент на розвитку високотехнологічних галузей, затвердження пакета стимулів для залучення інвестицій (у тому числі фіскальні та податкові стимули для індустріальних парків та підтримка кластерів) тощо.

З початку періоду пандемії «Укрлегпром» був першою галузевою асоціацією, яка швидко відреагувала на потребу забезпечення медичної системи України та населення засобами індивідуального захисту (ЗІЗ). Десятки підприємств галузі у березні та квітні перейшли на локальне виробництво масок, комбінезонів та інших ЗІЗ. Водночас підприємства зіштовхнулись із ситуацією, коли уряд повністю відкрив двері імпорту й заборонив експорт. В контексті падіння у 2019 році показників експорту та вітчизняного виробництва загалом описана ситуація з перевагою імпорту в умовах кризи виглядає в цій галузі справді драматично.

Асоціація підприємств промислової атоматизації України (АППАУ), Рух «Індустрія 4.0» увійшли до проєкту Breathe Ukraine наприкінці березня та разом з партнерами намагалась запустити кластер MedTech. Спільними зусиллями було виконано низку робіт щодо залучення учасників ринку, підготовки аудиту медичної системи України, прискорення сертифікації, трансферу технологій, створення конкретного бізнес-плану тощо. Зрештою у травні керівництво АППАУ визнало, що спроби входження в MedTech були невдалими насамперед через відсутність інтересу до цих ініціатив серед профільних органів державної влади. За відсутності державної підтримки працювати з державним замовником, яким переважно є медична система, нереально.

Натомість АППАУ продовжила у квітні роботу над іншими ініціативами, що мають радше економічний характер і які успішно розвиває й зараз. Йдеться про запуск нового експортного сайту Land4Developers, розвиток кластерів IAM у трьох регіонах, а також продовження роботи Аналітичного центру Industry4Ukraine. Для мобілізації учасників спільнот «Індустрії 4.0» щодо протидії економічним наслідкам COVID-19 АППАУ проводить у травні онлайн-форум Next Normality & Industry 4.0: Let's Prepare.

Європейський Союз

European Cluster Collaboration Platform. Ця платформа є головним інструментом інформування та кластерної колаборації у ЄС. Вона містить багато інформації про наявні кластери по країнах ЄС (а також асоційованих країнах, включно з Україною), події та інструменти платформи та партнерів, поточні ініціативи та проєкти. Серед останніх – спільний європейський онлайн-форум кластерної протидії ЄС. В рамках цієї ініціативи 29 квітня пройшла велика онлайн-конференція, на якій європейські кластери обмінювались своїм досвідом протидії COVID-19 як у медичній, так і економічній сферах. Реєстрація на платформі, підписка на розсилки та матеріали є доступними для усіх українських кластерів.

Такі кластери, як eHealth (цифрові технології в охороні здоров'я) та Medtech (виробництво медичного обладнання) є топовими сегментами, які прямо та безпосередньо відповідають за боротьбу з коронавірусом. ЄС має розвинуті інструменти інформування та керування ініціативами у цих сегментах. Зокрема, учасники ринку на сайті Mapmedtech.org можуть легко знайти останню інформацію про виробників медичної техніки за регіонами провідних країн ЄС, ознайомитись із широким набором онлайн-інструментів для ведення бізнесу, аналітичними звітами тощо. Інший сайт Medtecheurope.org

Розділ 3. Стан та перспективи кластерного розвитку національної економіки в розрізі бюджетоутворюючих галузей

надає вичерпну інформацію про індустрію в рамках ЄС. Зокрема, тут можна легко знайти загальні дані (обсяги – 115 млрд євро, кількість робочих місць – 675 тис., патентів – 13000). Звідси можна перейти на сайт протидії COVID-19. Інфографіка нижче показує розподіл робочих місць у сегменті MedTech за провідними країнами ЄС.

В Україні також є асоціація виробників медичної техніки «Укрмедпром». Однак знайти будь-які дані в Інтернеті про склад учасників, кількість робочих місць у секторі, діяльність та програми протидії COVID-19 неможливо. Так само немає інформації про будь-які ініціативи протидії COVID-19 у секторі eHealth на державному сайті ehealth.gov.ua. Це не означає, що в цих секторах в Україні нічого не відбувається. Але якщо порівнювати наш стан з ЄС, то українські сектори eHealth та MedTech перебувають у «глибокому підпіллі».

Розділ 4. ОБҐРУНТУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ КЛАСТЕРНОГО РОЗВИТКУ ТОРГОВЕЛЬНИХ КЛАСТЕРІВ У СТРУКТУРІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

4.1. Інституційні передумови кластерного розвитку в торгівлі

Довготривалі зміни дискретного набору чинників та інструментів подолання перманентної кризи суспільно-економічної формації України детермінують роль інституційних передумов забезпечення подальшого функціонування та розвитку внутрішньої торгівлі. Так, з-поміж ВВП-утворюючих секторів національної економіки внутрішня торгівля чи не єдина галузь, яка генерує достатній потенціал суспільно-економічного розвитку й спроможна забезпечити адекватний ресурсний розподіл між усіма контрагентами. Інституційний вектор трансформації внутрішньої торгівлі також обумовлений необхідністю посилення її соціальної функції як беззаперечного індикатора сталого зростання.

Наслідки соціально-політичних та військових шоків, що призвели до втрати територіальної цілісності України, порушили паритети її економічного суверенітету й спровокували найбільш гостру фазу соціальної рецесії, в свою чергу, вимагають модернізації функціонування внутрішньої торгівлі переважним чином на засадах інституційного підходу.

На користь вищезазначеної тези свідчить й те, що торговельні відносини як такі, що є базовими складовими потенціалу формування нової генерації ліберальних ринкових відносин, пов'язані із їх глибинними проявами «соціальної інженерії» – політичними організаціями, соціокультурними та правовими інститутами, законами, правилами, обмеженнями. Окрім того, в умовах інтенсифікації інноваційного перетворення українського суспільства, його радикального реформування внутрішня торгівля має більш ефективно забезпечувати конвергенцію соціальних, інформаційних і комунікаційних технологій для сталої самоідентифікації національної економічної системи.

Розділ 4. Обґрунтування концепції кластерного розвитку торговельних кластерів у структурі національної економіки

Досвід економічних систем, що усвідомили об'єктивну потребу у реформуванні інституційних передумов функціонування внутрішньої торгівлі доводить синергійний ефект від єдності формальних та неформальних суспільних інститутів, їх вплив на бізнес-процеси суб'єктів торговельного підприємства та підвищення їх адаптивної здатності до волатильності внутрішнього ринку.

До того ж, численні дослідження інституційних впливів у секторальному розрізі економіки України засвідчили їх значущість у досягненні економічної ефективності господарських процесів. За оцінками учених, добробут населення опосередковано визначається інституційною складовою, що підтверджується значенням коефіцієнта детермінації $R = 76\%$ між станом інституційного середовища та ВВП на душу населення [125].

Інституційні передумови функціонування внутрішньої торгівлі характеризуються особливим послабленням та дисонансом координації саме у період реалізації пакета реформ «Стратегія розвитку – 2020», зокрема в частині новостворених формальних інститутів. Йдеться про довготривалі організаційні зміни, виникнення нових формалізованих інституційних форм, які є наслідком задекларованої макропруденційної політики, але сучасний зріз проблем функціонування внутрішньої торгівлі свідчить про високу концентрацію «неефективних інститутів», які створюють так звані «інституційні пастки» та породжують неадекватність реакції на зміни в конкурентному середовищі, порушення адаптивної єдності як в управлінському аспекті, так і в загальнофункціональному.

В основі формування інституційних пасток фундатор інституційної теорії Д. Норт вбачає базовий управлінський інструмент «рішення», яке практично не має зворотної дії, або ж трансакційні витрати на його зміну перевищують ефекти від його реалізації (сила дії закону чи іншого нормативного акта).

Найбільш ґрунтовно в методологічному аспекті інституційні пастки як гостре соціальне явище дослідив В. М. Полтевич, зокрема в частині механізмів дії та ефектів на різні сектори економіки й торгівлі в тому числі. Автор ґрунтовно доводить, що «інституційні пастки» – це стійкі норми або неефективні інститути, що мають самопідтримуючий характер [126]. Наукові погляди дослідника підтримує В. І. Ляшенко: «... інституційна пастка – це неефективна стійка норма інституту господарських відносин».

Як бачимо, наукова абстракція «інституційна пастка» експлікативно стоїть у витоків суспільних наук, зокрема соціологічних. Втім, на наш погляд, це поняття має свою онтогносеологічну відмінність у соціальній та економічній системах, що зводиться до розгляду індивідуально-типологічних та гностичних механізмів окремих «гравців» економічних відносин [127] (зокрема й торговельних) та макропруденційної системи загалом. Разом з тим, щільність кореляції соціального та економічного аспекта в трактуванні поняття «інституційна пастка» важко заперечити.

Не маючи за мету формувати опозиційне трактування вищенаведеної дефініції, все ж пропонуємо розглядати «інституційну пастку», не тільки як інституційну форму, а як складний суспільний процес, що охоплює систему економічних, соціальних, психологічних, ідеологічних і загальнокультурних інститутів, які нівелюють функціональне призначення внаслідок десоціалізації екзогенного середовища й створюють ефект гістерезису.

У світлі інституційної теорії гістерезис є типовим явищем для процесів формування норм і, зокрема, «інституційних пасток»; не що інше, як одна з форм залежності соціально-економічної системи від її попереднього шляху розвитку (ефект «path dependence») [128]. У внутрішній торгівлі України усе ще спостерігаються системні «інституційні пастки» із класичними ефектами гістерезису.

До найбільш небезпечних відносимо бартерні операції та практику неплатежів. Інституційні передумови для обох

Розділ 4. Обґрунтування концепції кластерного розвитку торговельних кластерів у структурі національної економіки

пасток були створені завдяки посиленню макроекономічних екстерналій – темпу інфляції і втрати платоспроможності суб'єктів торговельних відносин, що призвело до перекосів міжтрансакційними витратами грошового обміну і бартеру.

Щодо явища неплатежів між постачальниками та споживачами, то така інституційна пастка актуалізується в сучасних умовах реформування економіки завдяки установленим константам – запізнення трансакцій, завищена вартість кредитних ресурсів, корупція та рейдерство. При цьому суб'єкти торговельних відносин слідують філософії радянських часів й продовжують надавати й використовувати неоплачені ресурси, порушуючи платіжну дисципліну й фінансовий цикл стейкхолдерів.

У розвинених економіках виникненню такої «лавини неплатежів» запобігають ефективні інститути кредитування і механізми примушення до платежу – процедури банкрутства і санації підприємств. Так, на нашу думку, Закон України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» виявляє недостатню ефективність не за рахунок власної недосконалості, а за рахунок масових проявів фіктивної неплатоспроможності. Цей феномен має традиційні контури гістерезису. Вочевидь, що ринкова економіка принципово заперечує ієрархічну розпорошеність в регулюванні та координації торговельних відносин, проте практика реформування національної економіки свідчить про інше.

Також суперечливими у функціонуванні внутрішньої торгівлі є такі інституційні конструкції як обмеження: економічні, адміністративні, правові, ринкової інфраструктури, форм інтеграції, екологічні обмеження, ринкового попиту, інвестиційні та інноваційні обмеження. Відомими фактами є втручання представників державних органів у сферу ціноутворення, встановлюючи на місцевому рівні граничні норми рентабельності чи торговельні націнки [129].

У правовій площині інституційних передумов функціонування внутрішньої торгівлі домінують гіпертрофовані

процедури оформлення дозвільної документації, ліцензій, патентів, що спонукає до підвищення трансакційної активності торговельних підприємств. Така активність відображається на вартості кінцевого продукту, що, відповідно, порушує право споживача на справедливую ціну.

Таким чином, специфіка галузі вимагає створення потужної платформи інституційних передумов, які здатні каталізувати усі функціональні детермінанти суб'єктів торговельного підприємництва, в тому числі й зменшення трансакційного тиску. Вищенаведена теза не суперечить вихідним положенням теорії інституційних змін про те, що задля забезпечення сталого розвитку застарілі неефективні інститути мають бути замінені новими, більш ефективними.

Важливість окресленого проблемного поля потребує чіткого зосередження на дослідженні теоретичних контурів інституційних передумов функціонування внутрішньої торгівлі, їх впливів на бізнес-процеси галузі та ефективне скорочення трансакційних витрат.

Для обґрунтування проєкції вищенаведеної тези спробуємо дослідити сутність інституційних передумов як наукової абстракції, розглянувши загальні теоретико-методичні підходи щодо тлумачення дефініцій її фундаментальних складових – «інституційні конструкції» й «інституційне середовище».

Вітчизняна наукова думка практично не розмежовує дефініційні контури між «інституційними передумовами», «інституційними умовами» та іншими іманентними складовими, що властиві комплексу інституційного забезпечення трансформаційних процесів внутрішньої торгівлі. Водночас представники західних наукових шкіл фокусують концентровану увагу на чіткому розмежуванні вищенаведених понять-образів, зокрема в частині чіткого усвідомлення причинно-наслідкових зв'язків між «передумовами» та «умовами» функціонування інституційної архітектури економічних процесів.

На наше міркування, «інституційні передумови» мають верифіковану специфікацію, логіка якої відповідає такій

Розділ 4. Обґрунтування концепції кластерного розвитку торговельних кластерів у структурі національної економіки

послідовності: «передумови» – «рух» – «умови» – «трансформації» – «післяумови». Очевидно, що «інституційні передумови» як науковий концепт є висхідним параметром інституційних систем, що спонукають систему до руху і, відповідно, трансформації її складових через реалізацію «інституційних умов». В такому разі виконання передумов слід розглядати як константу поведінки системи, тобто аргументована «післяумова» – це досягнутий стан системи – її інституційне середовище.

Також на підтримку вищенаведених тез варто зауважити, що інституційні передумови в соціально-економічних підсистемах (внутрішня торгівля в їх числі) є фоновим аргументом, симбіотичним поєднанням екзогенного та ендогенного середовищ, до якого практично неможливо застосувати формалізовані правила, притаманні інституційним умовам, зокрема формалізоване припущення «заінших рівних умов». Так, «іншим рівним умовам» завжди будуть передувати передумови, і тільки тоді інституційну поведінку можливо вважати коректною.

Усвідомлюючи складність та значне смислове навантаження щодо презентованої сутності інституційних передумов і не залучаючись до дискусійних теоретичних аксіом, вважаємо за доцільне дослідити цей концепт у площині внутрішньої торгівлі, оскільки саме вона становить предметну область та мету нашого дослідження. Ключовими складовими інституційних передумов ми виокремили: рух системи, обумовлений плинністю часу; сукупність умов, які безпосередньо формуються й залежать від вектору руху системи внутрішньої торгівлі та процес її трансформації. Перелічені компоненти пропонуємо вважати «забезпечуючими» у формуванні інституційних передумов. У результаті їх асиміляції створюється функціональна площина для трансформування внутрішньо-торговельних відносин – інституційне середовище.

Звідси пропонуємо визначити концепт «інституційні передумови» трансформації внутрішньої торгівлі як сукуп-

ність елементів екзогенного й ендогенного середовищ, які в процесі перманентного руху створюють формальні та неформальні умови функціонування внутрішньоторговельних відносин, спонукають до їх актуалізації через зміну організаційно-функціональної архітектури інституційного середовища.

Слідуючи логічній послідовності нашого дослідження, продовжимо його розвиток у теоретичному ключі «інституційного середовища», адже воно становить основу інституційної конструкції трансформаційних процесів і є результатом континуальної взаємодії держави як економічного агента та суб'єктів торговельного підприємництва.

Інституційне середовище в концепціях інституційного розвитку тривалий час є предметом наукового дослідження й дискусії в площині його різновекторності. З позицій різних економічних теорій дослідники все ж однак висновкували, що взаємодія в інституційному середовищі економічних контрагентів ґрунтується на мінімізації трансакційної активності.

Для внутрішньої торгівлі така активність безпосередньо пов'язана із державними механізмами регулювання галузі, що локалізовано мають тенденцію до трансформації у систему бюрократичних перепон – феномен політичної ренти, явище економічних обмежень (державне регулювання цін, система державних санкцій, податкові регулятори торговельно-економічної поведінки та ін.).

Теорія трансакційних витрат розглядає інституційне середовище не лише через апологетику державної системи обмежень, а й через призму витрат, що пов'язані з укладанням контрактів і функціонуванням інституцій. Фокусуючись на контрактних формах функціонування внутрішньої торгівлі, зазначимо, що в Україні переважають імпліцитні та гібридні контракти, які поступово витіснили традиційні (класичні) форми контрактингу.

Наші міркування та обґрунтування гібридизації форм контрактингу як одного із параметрів інституційного середовища та передумов трансформації вітчизняної внутрішньої

Розділ 4. Обґрунтування концепції кластерного розвитку торговельних кластерів у структурі національної економіки

торгівлі у своїх виитоках не опозиційні з думками інших дослідників. Зокрема, А. А. Чухно зазначає, що для розвитку та трансформації системи товарного обміну головною передумовою має стати сформована повнофункціональна правова система.

Автор переконаний, що саме корпус контрактного права з визначеними критеріями, за якими здійснюються розмежування між добровільними і примусовими трансферами товарів і послуг, а також гілка судочинства мають забезпечувати ефективність товарообміну.

Однак еволюція права пов'язана не тільки із законодавчою діяльністю: значна частина правових норм формується на основі звичаю і прецеденту. Контрактне та майнове право не є винятком. Відповідно, власність та обмін пов'язані з низкою правових, а також інших неекономічних інститутів [130].

У логічному руслі нашого дослідження також заслуговує на увагу твердження академіка А. А. Чухна: «.... формальні інститути як найбільш загальні і принципові з точки зору функціонування і розвитку економіки визначають характер неформальних інститутів. Проте результат впливу неоднозначний. Якщо правові норми відображають потреби практики, то вони впливають на неформальні інститути, щоб останні, у свою чергу, відповідали потребам практики. Навпаки, якщо формальні інститути мають вади, то це негативно впливає на неформальні інститути, сприяючи посиленню їхньої невідповідності формальним інститутам...» [130, с. 10].

Цікавими є погляди А. Олейніка, який трактує інституційне середовище як сукупність характеристик екзогенного середовища, що є значущими для економічної діяльності, визначають систему цінностей, рамки формальних і неформальних норм, що впливають на збалансованість стимулів для досягнення мінімально допустимого рівня узгодженості між інституційними агентами [131].

Ізоморфізм формальних та неформальних інституцій прослідковується і в наукових поглядах Р. І. Капелюшнікова.

Зокрема, автор вважає помилковим протиставлення формальних та неформальних інституцій за принципом взаємовиключення, при цьому базовий рівень завжди становлять неформальні відносини економічних контрагентів й, відповідно, імпліцитні контракти [132].

Не применшуючи вагомість наведених вище авторських тверджень, спробуємо висловити власні міркування щодо взаємозалежності формальних та неформальних інститутів. Їх взаємозалежність є беззаперечною й високофункціональною в умовах ортобіозної інституційної поведінки, втім середовище функціонування й передумови трансформацій у внутрішній торгівлі вимагають розвивати імперсональну чутливість до взаємодій формальних та неформальних інституцій.

Так, у внутрішній торгівлі України конфлікт між інституційним забезпеченням формального та неформального характеру має місце у площині їх взаємоврівноваження. В структурному розрізі правові (формальні інститути), неформальні (біхевіористичні норми суспільства) та економічні правила, перебуваючи в бездефектному, але неврівноваженому стані, виявляють низьку ефективність.

Симптоматично в практичному аспекті це стосується адекватності розподілу ресурсів між гравцями на внутрішньому ринку та від специфікації прав власності. Контури проблемного поля окреслені явищем «деформації» взаємоврівноваження, а саме відволікання значної частини економічного ресурсу на виконання контрактів і певною мірою фізичного захисту права власності (а не на модифікацію процесу реалізації виробленої споживчої вартості та накопичення доданої вартості).

У результаті, нівелювання правовими інститутами призводить до несправедливого привласнення ресурсів, а також встановлення умов для їх подальшого використання, не зважаючи на критерії ефективності. Змодельована таким чином система інституційного взаємозв'язку забезпечує виключно деградаційні передумови трансформації системи внутрішньої торгівлі.

Отже, резюмуючи наведені вище тези, ми дійшли висновку, що в конструктивних межах теорії прав власності інституційне середовище внутрішньої торгівлі фокусується на одержанні виграшу від чіткої специфікації прав власності, а не їх розмивання. Водночас теорія контрактів дозволяє аналізувати вектори формування інституційних передумов та їх вплив на трансформаційні процеси. Відтак вважаємо, що для торговельних відносин домінуючими є «правила гри», які базуються на правилах економічної конституції, тобто формальних інститутах.

Серед інших досить вагомі постулати інституціоналізації середовища функціонування суб'єктів підприємництва й, відповідно, нові вектори інституційних передумов їх трансформації розвиває теорія організацій. У межах зазначеної теорії О. Вільямсон розглядає інституційне середовище як «...основні політичні, соціальні і правові норми, які є базою для виробництва, обміну і споживання» [133]. Споріднену наукову думку висловлює й Дж. Окслі, який вважає, що інституційне середовище необхідно трактувати як набір політичних, економічних, соціальних і юридичних узгоджень, що встановлюють підстави для виробництва і обміну [134].

Радикально відмінними від попередніх є наукові спостереження Г. Клейнера щодо інституційного середовища. Автор стверджує: «...практично кожна організація володіє власними специфічними культурними і функціональними «мікроінститутами», комплекс яких можна ідентифікувати за допомогою назви даної організації...» [135].

На наш погляд, автор виходить за межі класичного розуміння інституційного середовища й визначає його приналежність до внутрішніх передумов трансформації організації, які щільно корелюють із стратегічними завданнями, місією і профілем діяльності. Слідуючи за логікою Г. Клейнера, внутрішнє інституційне середовище, включаючи формальну і неформальну складові, є основоположним елементом корпоративної культури організації.

У контексті дослідження інституційних передумов внутрішнього походження фокусуються погляди К. Барлетта[136]. Дослідник встановив зв'язок інституційного середовища та передумов до інституційних трансформацій із стратегією розвитку фірми.

На наш розсуд, виокремлення авторами саме внутрішніх інституційних передумов у рівновазі із зовнішніми є вагомим положенням для трансформаційних змін у внутрішній торгівлі, оскільки дослідження проводились на прикладі європейських мультинаціональних компаній, і торговельних в їх числі. Вчені довели, що біхевіористичні стратегії фірми, вибудовані з одним «набором» інституційного середовища, виявляють низьку ефективність й неспроможні забезпечити інституційні передумови розвитку.

Підсумовуючи дослідження основного концепту інституційних передумов трансформаційних процесів, а саме інституційного середовища, вочевидь, прослідковується єдність вітчизняної наукової думки в площині визначеного домінуючого впливу формальних інституцій, які виконують холітичну функцію генерування змін та корегуючих управлінських впливів в інституційному середовищі внутрішньої торгівлі.

Консолідація наукових поглядів навколо формалізації інституційного середовища пояснюється константою проникнення у науковий світогляд визначення, запропонованого Д. Нортом, який трактує його як «...сукупність основоположних політичних, соціальних і базових правових норм, що регулюють економічну і політичну діяльність (правила, які визначають права власності і контрактні права, є прикладами базових таких правил)» [137].

Проте західна наукова думка представлена й опозиційними твердженнями. Так, О. Вільямсон запропонував трирівневу систему інституційних передумов, що містить перший рівень – економічні агенти, другий – інституційні узгодження (договорами між суб'єктами господарювання, які визначають способи кооперації і конкуренції) та інституційне середовище як третій рівень, що взаємодіє з першими двома.

Розділ 4. Обґрунтування концепції кластерного розвитку торговельних кластерів у структурі національної економіки

Повертаючись до предмета нашого дослідження – інституційних передумов трансформації внутрішньої торгівлі, цілком підтримуємо запропоновану вище інституційну тріаду, адже вона містить основні системи забезпечення, необхідні для функціонування торгівлі як механізму розподілу споживчої вартості в суспільстві.

Також О. Вільямсон у системі інституційних передумов пропонує розрізняти інституційне середовище та етимологічно відмінне поняття-образ «інституційну впорядкованість» [138]. Автор стверджує, що інституційна впорядкованість відображає сукупність прав, формально закріплених у контрактах, а також у численних неформальних угодах і механізмах підтримання ділової репутації.

Отже, усвідомлення необхідності інтегрованої взаємодії усіх інституційних складових передумов функціонування внутрішньої торгівлі, а також успіх проведення реформ у галузі залежить від компліментарності інституційного забезпечення, тобто цілеспрямованої взаємодії формальних та неформальних інституцій відповідно до їх структуризації за функціональними та просторовими ознаками. З позицій просторової приналежності доцільно виокремити такі інституційні передумови трансформації внутрішньої торгівлі в Україні (рис. 4.1).

Зауважимо, що з позицій менеджменту просторова приналежність інституційних передумов функціонування й розвитку внутрішньої торгівлі розмежовується за класичними зовнішніми та внутрішніми специфікаціями.

Так, зовнішні специфікації інституційних передумов, які на наш погляд, мають визначальний вплив на трансформаційні процеси у внутрішній торгівлі, в Україні представлені інституціями:

- суспільного вибору, що регламентує процес макроекономічного регулювання в умовах представницької демократії;
- права власності у площині внутрішньої торгівлі;

Сингулярність кластерного розвитку національної економіки

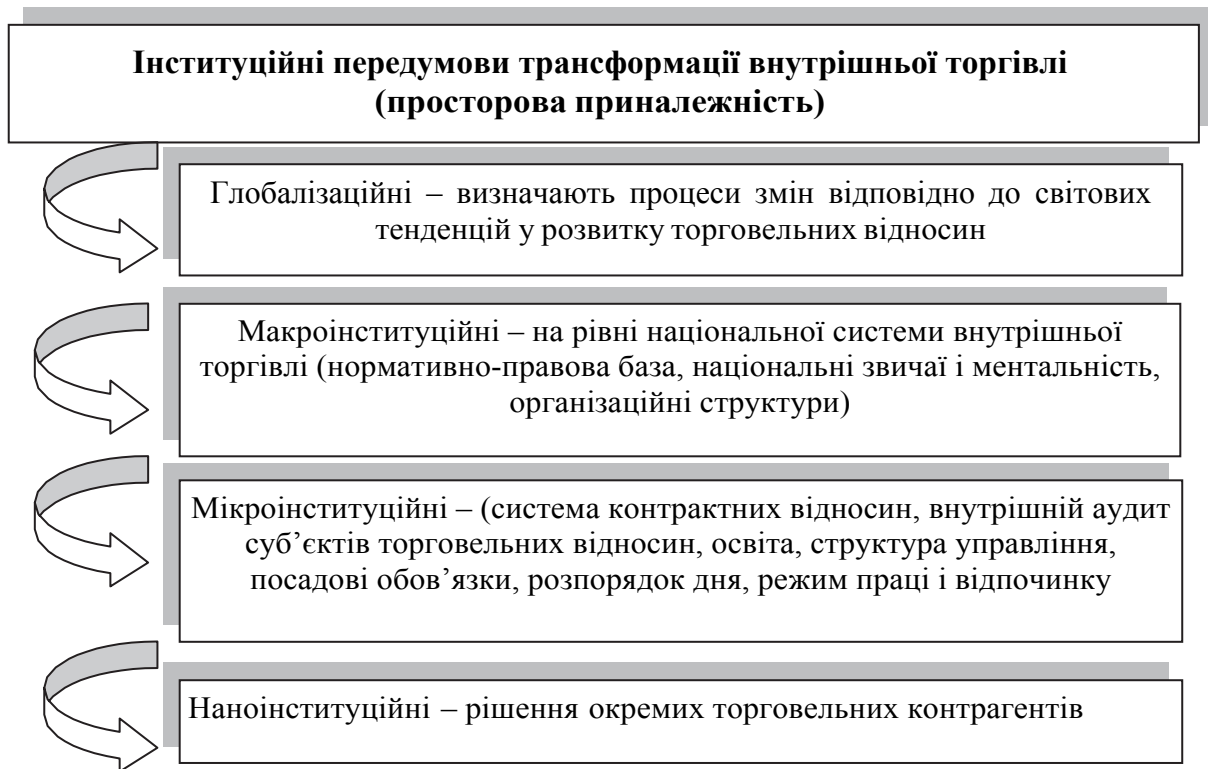

Рис. 4.1. Просторова структуризація інституційних передумов трансформації внутрішньої торгівлі

Джерело: розроблено автором.

- внутрішнього ринку, що регламентує саморегуляцію між стейкхолдерами в процесі реалізації споживчої вартості;
- податків, що визначає фіскальні взаємовідносини між інститутами торгівлі і державою щодо адміністрування податків і зборів;
- інноваційної інфраструктури, що забезпечує конкурентоспроможність галузі;
- освіти, що в умовах стагнаційного функціонування внутрішньої торгівлі є запорукою інноваційного відновлення галузі.

Щодо внутрішньої специфікації, то вона переважно представлена впливами груп транснаціональних трейдерів, змінами в економічній поведінці ритейлерів, ступенем інноваційної активності суб'єктів торговельного підприємництва, ринковими й товарними стратегіями.

Розділ 4. Обґрунтування концепції кластерного розвитку торговельних кластерів у структурі національної економіки

Інституційні передумови внутрішньої специфікації найбільш активні, оскільки, знаходяться в перманентній зоні впливу суб'єктів торговельних відносин на інституційну структуру середовища найближчого оточення, змінюючи її зважаючи на власні цілі. При цьому зміни інституційних передумов у національній торговельній системі визначаються не тільки інституцією контракту, а й інституцією лобіювання та логролінгу, тобто в таких процесах формальні інституції поступаються неформальним й стан інституційної врівноваженості порушується.

Щодо формальних складових інституційних передумов трансформації внутрішньої торгівлі, то наше бачення фокусується на їх регуляторних впливах в інституційному проектуванні архітектури внутрішньої торгівлі та обмінних процесах. З цих міркувань значення ефективного механізму регуляторного впливу держави на ринкові угоди, а також визначення оптимальних напрямів та інтенсивності державного впливу об'єктивно посилюється.

У цьому контексті варто акцентувати увагу на появу нових функцій державного регулювання у внутрішній торгівлі:

- гарантування інституційних передумов розвитку. На наш погляд, держава в змозі гарантувати інституційні передумови трансформаційних змін у процесі;
- реалізації законодавчих ініціатив з реформування державних органів у сфері цінового регулювання;
- втручання державних органів влади в нелегітимну дію неформальних інституцій;
- стратегічної участі у розвитку торговельного підприємництва – виконання функцій стратегічного інвестора;
- формування ефективної структури внутрішньої торгівлі, зокрема в межах внутрішньороздрібної та внутрішньо-оптової архітектури торговельних відносин;
- здійсненні корегувальних впливів на функціонування внутрішньої торгівлі через систему пільгового оподаткування, розподіл державних інвестицій, встановлення справедливих санкцій та обмежень.

Таким чином, запропонована вище функція гарантування інституційних передумов розвитку внутрішньої торгівлі, з одного боку, стимулює дію ринкових механізмів у режимі квазіавтономного регулювання, з іншого, – є критеріями адекватності держави, при недотриманні яких порушується динамічна збалансованість формальних і неформальних інституцій.

Отже, систематизуючи результати проведеного теоретичного дослідження, пропонуємо об'єднати інституційні передумови трансформації внутрішньої торгівлі в Україні за такими групами.

1. Передумови економічної взаємодії суб'єктів торговельного підприємництва. Їх суть полягає в структурованості економічних процесів з використанням мінімального набору релевантних індикаторів – «ціна», «ліміт», «квота», «стандарт», «купівельна спроможність», «індекс споживчих цін».

2. Передумови економічної субстантивності об'єктів до суб'єктів торговельного підприємництва. Ця група передумов передбачає визначення дискретного набору формальних інституцій для визначення правил відчуження (економічної матеріалізації) у рамках правової системи.

3. Передумови організаційно-економічної параметризації бізнес-одиниць у сфері торгівлі. Визначають ключовим елементом трансформації торговельного бізнесу через організаційний дизайн бізнес-процесів та приведення їх у стан гомеостазису із екзогенним середовищем.

4. Передумови щодо гарантованих мінімумів соціальної відповідальності суб'єктів торговельного підприємництва. Мається на увазі прийняття позиції, що ніякі економічні вигоди або їх втрата чи збитки не можуть порушувати права людини й закони громадянського суспільства.

З метою уникнення надмірної теоретизації нашого дослідження, пропонуємо окреслити практичну площину в дослідженні проблемних аспектів інституційних передумов трансформації внутрішньої торгівлі. Оцінку інституційних передумов у реаліях глибокої макроекономічної рецесії

Розділ 4. Обґрунтування концепції кластерного розвитку торговельних кластерів у структурі національної економіки

пропонуємо провести в розрізі найбільш вагомих, на наш погляд, показників – індекс споживчих цін, доходи населення, заробітна плата, інноваційна активність підприємств торгівлі й показники депривації.

З-поміж наведених вище макроекономічних показників приділяємо значну увагу індексу споживчих цін (ІСЦ), оскільки він є індикатором зміни у часі загального рівня цін на товари та послуги, що купує населення для невиробничого споживання. Також цей показник характеризує зміни вартості фіксованого набору споживчих товарів та послуг у поточному періоді порівняно з базисним.

У загальній системі макропруденційного аналізу ІСЦ є найважливішим показником, що характеризує рівень інфляції і використовується для вирішення багатьох питань державної політики, аналізу і прогнозу цінових процесів в економіці, перегляду розмірів грошових доходів населення, рішення правових спорів, перерахунку показників системи національних рахунків у постійні ціни.

Інституційне середовище внутрішньої торгівлі в Україні використовує цей індикатор як тенденційний показник змін товарного ринку, зокрема споживчих цін і тарифів, також суб'єкти торговельного підприємництва є базовою складовою в методології розрахунку ІСЦ. Загалом алгоритм розрахунку складається з таких основних етапів:

- формування споживчого набору товарів;
- відбір продуктів;
- відбір територій;
- розподіл кількості котирувань за товарами-представниками між підприємствами торгівлі та ринками;
- відбір підприємств торгівлі, сфери послуг та ринків;
- визначення документів первинного обліку та порядку збору інформації щодо цін (тарифів);
- формування вагової структури;
- розрахунки середніх цін (тарифів) та індивідуальних індексів цін (тарифів) на товари (послуги) на регіональному рівні;

Сингулярність кластерного розвитку національної економіки

– розрахунки індексів споживчих цін на державному рівні.

Розрахунки ІСЦ проводяться на основі даних щодо змін цін (тарифів), одержаних шляхом щомісячної реєстрації цін (тарифів) на споживчому ринку, та даних про структуру фактичних споживчих грошових витрат домогосподарств – основного джерела інформації для формування вагової структури. На рис. 4.2 проілюстровано фактичну зміну індексу споживчих цін у період найбільш гострого економічного спаду національної економіки.

З рис. 4.2 видно, що ціна як важлива складова інституційних передумов функціонування внутрішньої торгівлі найбільш чутлива до екстерналій, а її зростання в найбільш кризові роки – 2019 р. та 2015 р. становила найбільшу загрозу для ефективної діяльності суб'єктів внутрішньооптової та роздрібно́ї торгівлі.

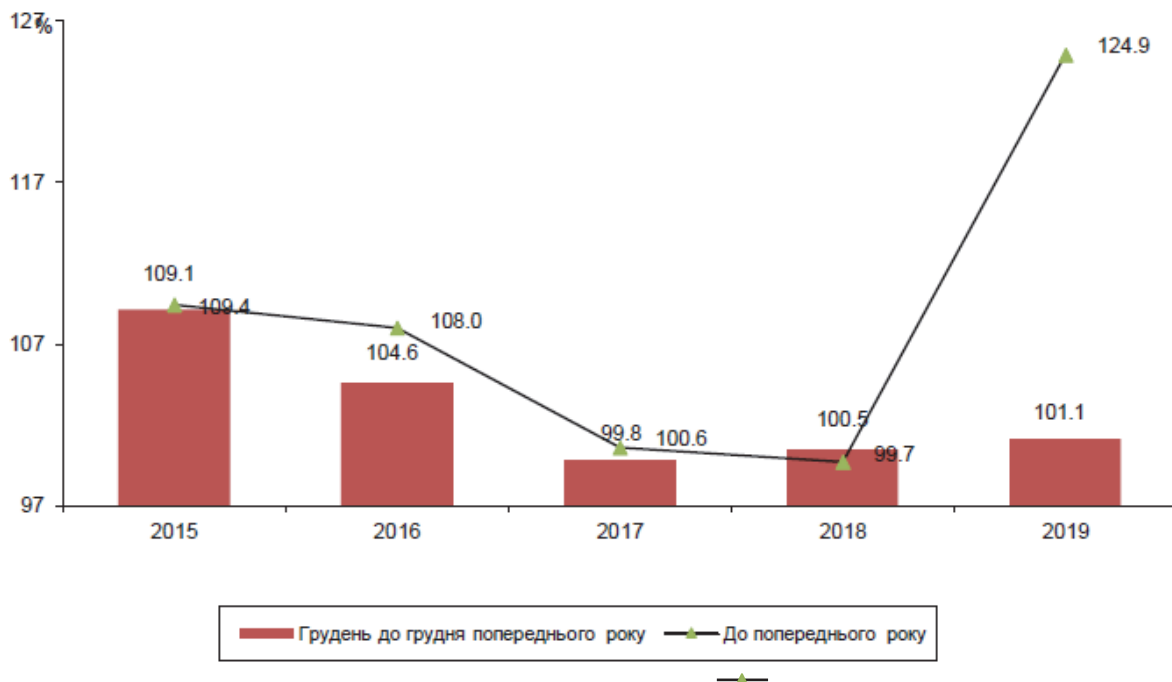

Рис. 4.2. Індекси споживчих цін

Джерело: побудовано автором за даними [111].

Так, внаслідок розгортання військово-політичної кризи, в Україні спостерігається перманентне зростання цін, як наслідок, оборот роздрібно́ї торгівлі в січні–жовтні 2019 р.

Розділ 4. Обґрунтування концепції кластерного розвитку торговельних кластерів у структурі національної економіки

знизився на 6,8% порівняно з аналогічним періодом 2013 р. (упорівнянних цінах) – до 728,65 млрд грн. Оборот роздрібної торгівлі в Україні в січні–лютому 2020 р. знизився на 21,2 % в порівнянні з аналогічним періодом 2019 р. (у порівнянних цінах) – до 139 965 млрд грн [111].

У регіональному розрізі найбільше знизився оборот роздрібної торгівлі в Луганській та Донецькій областях – на 40,3 % і 31,9 % – до 21,18 млрд грн і 53,852 млрд грн відповідно. Невелике зростання роздрібного товарообігу відмічено тільки в семи областях: Дніпропетровській, Кіровоградській, Київській, Сумській, Чернівецькій, Закарпатській і Черкаській.

Таким чином, військово-політична криза, ціновий тиск і конкуренція з боку ринків з низькими витратами вимагають встановлення адекватності темпів зростання ІСЦ і приростом обсягів торгівлі. Зазначений тренд обумовлений низкою інституційних чинників, а саме: наявністю розвинутої торговельної інфраструктури (внутрішніх торговельних майданчиків), зростанням прямих іноземних інвестицій, зниженням валютних ризиків.

Разом з тим, на тлі тимчасової неспроможності держави гарантувати наведені вище інституційні передумови кореляція між споживчими цінами, заробітною платою, доходами населення та тенденційним падінням у галузі внутрішньої торгівлі набуває своєї критичної значущості.

За останні роки темпи зростання реальної та номінальної заробітної плати мають тенденцію до скорочення. При цьому темпи зростання індексів споживчих цін в 2020–2019 рр. перевищують темпи зростання наявних реальних доходів населення на 11 %. Такі диспропорції створюють перекося в розвитку внутрішньороздрібної та оптової торгівлі в Україні. Для країн Західної Європи також характерне щорічне зростання споживчих цін, але темпи їх приросту знаходяться в допустимих межах й не створюють надмірний тиск на розвиток торгівлі.

У країнах Європейського Союзу середньорічний приріст споживчих цін перебуває на рівні 1 %, водночас в Україні від 5 % до 10 %, й при цьому спостерігається тенденція збереження найвищих значень індексу споживчих цін з-поміж східноєвропейських країн.

Низькі номінальні та реальні доходи населення негативно впливають на інституційні перетворення в системі внутрішньої торгівлі України не лише через фактор купівельної спроможності, а й у похідній його частині – відносно нових інституційних явищах – деприваціях, що в буквальному розумінні означають «позбавлення». Базовий список позбавлень (депривацій) був визначений Держстатом України за участю фахівців Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи Національної академії наук України за даними опитування у жовтні 2007 р. (18 ознак) та з метою гармонізації з програмою Європейського обстеження умов життя (EU-SILC), починаючи з 2013 р., доповнений новими 6 ознаками.

У 2019 р. ознаками позбавлення щодо розвитку інфраструктури в умовах сучасних суспільних стандартів майже всі респонденти (96–99 %) вважали, як і в попередньому опитуванні, відсутність закладів, що надають побутові послуги, та об'єктів роздрібної торгівлі. Ступінь поширення окремих типів позбавлень мав відмінності залежно від місця розташування домогосподарств. Сільські мешканці більш суттєво, ніж міські, відчували також позбавлення, пов'язані з низьким розвитком інфраструктури. Від відсутності поблизу житла об'єктів роздрібної торгівлі потерпали 15 % жителів (серед міських – 2 %); 46 % сільських домогосподарств потерпали від відсутності закладів, що надають побутові послуги (серед міських – 4 %).

За результатами дослідження, у 2019 р. серед бідних домогосподарств, визначених за монетарною національною межею, 32% були одночасно бідними за умовами життя за критерієм 4 ознак позбавлень (у 2017 р. – 37%). Серед таких

Розділ 4. Обґрунтування концепції кластерного розвитку торговельних кластерів у структурі національної економіки

бідних за умовами життя, як і у 2011р., 31% домогосподарств були бідними і за монетарним критерієм. Слід зазначити, що потерпало від обох форм бідності (монетарної та за умовами життя) 7 % домогосподарств України.

Отже, фактор бідності нації у монетарній та немонетарній формах є неформальною інституцією, що через систему позбавлень та певних неспроможностей створює передумови для проектування товарних портфелів суб'єктів торговельного підприємництва.

Щодо інноваційної складової як передумови інституційних трансформацій внутрішньої торгівлі, то в 2019 р. частка підприємств оптової та роздрібною торгівлі в загальній структурі підприємств, які займалися створенням і використанням передових технологій та об'єктів права інтелектуальної власності (далі – ОПВ), а також використанням раціоналізаторських пропозицій, становила – 0,8 %, що в порівнянні із аналогічним показником в країнах Європи (2,5 %–3 %) свідчить про відставання галузі в освоєнні новітніх технологій та інновацій.

Резюмуючи вищепроведене дослідження, ми дійшли висновку, що інституційні передумови трансформації внутрішньої торгівлі створюють проблемну площину, вирішення якої потребує виваженої та відповідної до потреб ринку державної політики, а конструктивним механізмом її реалізації вбачаємо державно-приватне партнерство й переоцінку взаємодії суб'єктів торговельного підприємництва й державних органів влади в контексті тотальних макроекономічних реформ.

4.2. Державно-приватне партнерство в стимулюванні розвитку торговельних кластерів

Висновки попереднього дослідження інституційних передумов трансформації внутрішньої торгівлі загалом, а також постійні макроекономічні та фінансові шоки в сере-

Сингулярність кластерного розвитку національної економіки

довищі функціонування суб'єктів торговельного підприємництва переконливо засвідчують зростання їх інтересу до активної державної підтримки, яка дозволить знизити ризики приватних інвестицій та підвищити надійність бізнесу.

У свою чергу, у рамках розвитку внутрішньої торгівлі Кабінетом Міністрів України визначено реалізацію таких пріоритетних завдань

- сприяння розвитку конкуренції у сфері оптової та роздрібною торгівлі шляхом проведення виваженої державної політики щодо розвитку внутрішньої торгівлі;
- залучення внутрішніх та зовнішніх інвестицій з метою розширення мережі сучасних об'єктів торгівлі та ресторанного господарства, адаптованих до європейських та світових стандартів, упровадження на українському ринку передових торговельних технологій;
- оптимізація соціальної, організаційної, функціональної і територіальної структури торгівлі, посилення розвитку і зміцнення торгівлі як ефективного каналу реалізації товарів та послуг шляхом забезпечення високого рівня обслуговування населення, сприяння товарному насиченню споживчого ринку, розширення асортименту товарів та поліпшення їх якості з урахуванням попиту.

При цьому найважливішим завданням залишається врегулювання на законодавчому рівні питань щодо взаємодії органів державної влади та органів місцевого самоврядування в процесі реалізації державної політики у сфері торгівлі.

На наш погляд, вирішення наведених завдань предметно стосується державно-приватного партнерства, адже останнє є дієвим інструментом інвестиційного забезпечення та вирівнювання соціально-економічних дисбалансів в умовах загострення макроекономічних потрясінь.

Очевидна взаємозалежність усієї економічної системи й сфери внутрішньої торгівлі об'єктивно спонукають до розвитку варіативних форм співпраці державних органів та сектору торговельного підприємництва.

Розділ 4. Обґрунтування концепції кластерного розвитку торговельних кластерів у структурі національної економіки

Також відправною точкою для утворення торговельних партнерств є усвідомлення факту, що приватний і державний сектори мають специфічні, подекуди унікальні характеристики, які забезпечують їм перевагу у комерціалізації товарів і послуг.

Іншою засадничою передумовою формування і поширення практики державно-приватного партнерства в сфері торгівлі став курс на децентралізацію функцій уряду, зокрема передачі повноважень з розпорядження бюджетними коштами місцевим органам виконавчої влади (до 40 %), що створює додаткові ресурсні можливості асигнування в приватний сектор торговельного підприємництва як більш мобільний й ефективний.

У розрізі глобальної економічної системи практика державно-приватного партнерства в сфері торгівлі набула перманентного, установленого характеру. Флагманами в реалізації проєктів публічно-приватного партнерства є США, Канада, Франція, Португалія, група скандинавських країн. Щодо України, то сфера торгівлі ще й досі залишається поза пріоритетними напрямками в державно-приватній співпраці, незважаючи на те, що в кризові 2010–2013 рр. зберігала тенденцію до приросту в загальній структурі ВВП на рівні 23 %. Проте згідно із Законом України «Про державно-приватне партнерство» від 01.07.2010 № 2404-VI домінуючими сферами застосування механізму державно-приватного партнерства є [139]:

- пошук, розвідка родовищ корисних копалин та їх видобування, крім таких, що здійснюються на умовах угод про розподіл продукції;
- виробництво, транспортування і постачання тепла та розподіл і постачання природного газу;
- будівництво та/або експлуатація автострад, доріг залізниць, злітно-посадкових смуг на аеродромах, мостів, шляхових естакад, тунелів і метрополітенів, морських і річкових портів та їх інфраструктури;

Сингулярність кластерного розвитку національної економіки

- машинобудування;
- збір, очищення та розподілення води;
- охорона здоров'я;
- туризм, відпочинок, рекреація, культура та спорт; забезпечення функціонування зрошувальних і осушувальних систем;
- оброблення відходів;
- виробництво, розподілення та постачання електричної енергії; управління нерухомістю.

З наведеного переліку видно, що основний законодавчий акт потребує суттєвого доопрацювання в частині розширення сфер застосування державно-приватного партнерства, зокрема сфери внутрішньої торгівлі, оскільки її соціально-економічне навантаження не менш важливе, аніж в інших пріоритетних галузях. До того ж, жодна із наведених вище сфер не спроможна імплементувати проєкти ДПП й комерціалізувати їх результати без залучення суб'єктів торговельного бізнесу.

Варто зауважити, що нормативно-правовий базис регулювання та регламентації державно-приватного партнерства в Україні перебуває в процесі постійного удосконалення й пильної уваги фахівців Міністерства економічного розвитку й торгівлі. Перелік нормативних документів КМУ представлено в табл. 2.4.

Проте нагромадження законодавчо-нормативної бази у кількісному вимірі на практиці виявляє слабкість якісних параметрів. Згідно з вищенаведеними нормативними документами та методичними рекомендаціями на стадії переговорів про ДПП приватному партнерові потрібно пройти складні процедури узгоджень. Водночас він не отримує від держави необхідних гарантій щодо виконання з її боку зобов'язань. Відповідно до затвердженого порядку спочатку необхідно підписати контракт про ДПП та розпочати його реалізацію, а вже потім держава прийматиме рішення про надання фінансової підтримки, що не відповідає базовій сутності ДПП [140].

Розділ 4. Обґрунтування концепції кластерного розвитку торговельних кластерів у структурі національної економіки

Таблиця 4.1

Розвиток нормативно-методичного забезпечення ДПП

Документ	Питання, що врегульовуються документом
1. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку надання приватним партнером державному партнеру інформації про виконання договору, укладеного в рамках державно-приватного партнерства» від 9 лютого 2011 р. № 81	Державний партнер готує звіт про виконання договору, що подається до уповноваженого органу виконавчої влади з питань державно-приватного партнерства, який проводить моніторинг, узагальнює та оприлюднює результати здійснення державно-приватного партнерства. Затверджена форма звіту, перелік показників
2. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Методики виявлення ризиків, пов'язаних з державно-приватним партнерством, їх оцінки та визначення форми управління ними» від 16 лютого 2011 р. № 232	Методика застосовується під час проведення аналізу ефективності державно-приватного партнерства, прийняття рішень про його здійснення, розподіл ризиків між державним і приватним партнерами, укладення договору між ними
3. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку надання державної підтримки здійсненню державно-приватного партнерства» від 17 березня 2011 р. № 279	Порядок визначає процедуру надання державної підтримки здійсненню державно-приватного партнерства щодо об'єктів державної власності, форми надання державної підтримки
4. Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання організації здійснення державно-приватного партнерства» від 11 квітня 2011 р. № 384	Затверджено Порядок проведення аналізу ефективності здійснення державно-приватного партнерства
5. Наказ Міністерства економічного розвитку та торгівлі України «Про затвердження форми подання пропозиції щодо здійснення державно-приватного партнерства» від 16 серпня 2011 р. № 40	Затверджено Форму подання пропозиції щодо здійснення державно-приватного партнерства

**Сингулярність кластерного розвитку
національної економіки**

Закінчення табл. 4.1

Документ	Питання, що врегульовуються документом
6. Наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України «Деякі питання проведення аналізу ефективності здійснення державно-приватного партнерства» від 27 лютого 2012 р. № 255	Затверджено Форму техніко-економічного обґрунтування здійснення державно-приватного партнерства. Затверджено Методику проведення аналізу ефективності здійснення державно-приватного партнерства
7. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції розвитку державно-приватного партнерства в Україні на 2013–2018 роки» від 14 серпня 2013 р. № 739-р	Визначено єдиний підхід до розроблення механізму ефективної взаємодії між органами державної влади, органами місцевого самоврядування, приватним сектором та інститутами громадянського суспільства

Джерело: складено автором.

Також за чинним законодавством проєкти ДПП повинні забезпечити вищу ефективність діяльності, ніж у разі її здійснення лише державним партнером, мати довготривалий характер (від 5 до 50 років), передбачати фінансування (або співфінансування) проєкту з боку приватного партнера, розподіл відповідальності та ризиків між приватним і державним партнерами у процесі здійснення ДПП [141].

Щодо європейського законодавства, то Зелена книга Комісії Європейського Союзу (ЄС) більш ґрунтовно й широко визначає форми та умови співпраці публічного й приватного секторів з метою забезпечення фінансування, спорудження, відновлення, управління та підтримки інфраструктури або надання послуг.

За європейським законодавчим регламентом будь-яку договірну форму співпраці держави та приватного бізнесу можна віднести до ППП (публічно-приватного сектору) (в нашому дослідженні поняття ДПП та ППП вживаються як синоніми), якщо дотримуються таких вимог [142]:

– довготривалий термін взаємовідносин;

Розділ 4. Обґрунтування концепції кластерного розвитку торговельних кластерів у структурі національної економіки

- проєкт фінансується за рахунок приватного партнера або на основі низки домовленостей між різним учасниками відносин, або з частковим фінансуванням проєкту публічним партнером;
- розподіл ризиків між публічним партнером і приватним, якому можуть передаватися повністю всі ризики публічного сектору, але більш точний розподіл ризиків визначається індивідуально в кожному випадку згідно з відповідної здатності сторін визначати, контролювати і долати ці ризики.

Отже, варто визнати, що національне законодавство щодо ДПП, зокрема в сфері внутрішньої торгівлі потребує удосконалення, особливо в частині гармонізації із нормами та регламентами ЄС. Це забезпечить оптимальний розподіл повноважень щодо контролю над спільною діяльністю приватного та державного секторів з надання торговельних послуг населенню, в результаті договірного узгодження ролей, ризиків, винагород та отримання стимулів для якісного надання послуг і, одночасно, використання гнучких підходів для досягнення бажаних результатів.

Окрім визначень ДПП в законодавчих актах, це поняття становить предмет активної наукової рефлексії, а тлумачення його сутності характеризується широкою палітрою підходів й особливостей авторського бачення. Уникаючи надмірного теоретичного навантаження, в табл. 4.2 систематизовано найбільш ґрунтовні та концептуально важливі дефініційні фрейми ДПП, які відображають базові сутнісні характеристики та специфікації форм партнерських взаємовідносин.

Теоретичний аналіз вищенаведених дефініцій дозволяє виокремити титульні ознаки та специфікації ДПП. Загалом у розрізі титульних ознак партнерства варто виокремити: контрактну форму співробітництва держави й приватного інвестора в різних секторах економіки; обмежене коло учасників й обмеження форм співпраці; середньо- й довгостроковий горизонт взаємодії учасників партнерства; результатом імплементації проєкту ДПП є товари або послуги високої суспільної значущості.

**Сингулярність кластерного розвитку
національної економіки**

Таблиця 4.2

Наукові погляди на визначення сутності ДПП

Автор	Зміст дефініції ДПП
Варнавський В.Г.	Юридично закріплена форма взаємодії між державою та приватним сектором щодо об'єктів державної і муніципальної власності, а також послуг, що виконуються і надаються державними та муніципальними органами, установами та підприємствами, з метою реалізації суспільнозначущих проєктів у широкому спектрі видів економічної діяльності [143]
Вілісова М. В.	Є правовим механізмом узгодження інтересів і забезпечення рівних можливостей держави та бізнесу в рамках реалізації економічних проєктів, спрямованих на досягнення цілей і завдань державного управління [144]
Нейкова І. С.	Раціональне використання суспільних ресурсів, що лежать в основі підвищення якості факторів виробництва, які застосовуються з метою переходу до довгострокового і якісного економічного зростання [145]
Полякова О. М.	Суспільний інститут, що включає в себе сукупність формальних і неформальних правил, в межах яких з метою задоволення потреб суспільства здійснюється спільна діяльність державних органів влади та приватного сектору на основі набору альтернатив поведінки ДПП як угоди [146]
Пильтяй О. В.	Згідно з організаційним підходом, ДПП є системою організаційних відносин між державним і приватним секторами в рамках договірних відносин; фінансовий підхід передбачає, що ДПП на основі спільного фінансування, дозволяє зменшити витрати державного партнера за рахунок приватних партнерів, що дозволить підвищити якість виробленої продукції та наданих послуг; цільовий підхід розглядає ДПП як інструмент розвитку, що передбачає реалізацію цільових програм у суспільно значущих сферах; політичний підхід розглядає ДПП як інструмент вирішення політичних завдань [147]

Розділ 4. Обґрунтування концепції кластерного розвитку торговельних кластерів у структурі національної економіки

Закінчення табл. 4.2

Автор	Зміст дефініції ДПП
Федулова Л. І.	Це форма здійснення компромісу інтересів між учасниками, що виражається в залученні інвестицій у реальний сектор економіки та призводить до економічного розвитку, а також до полегшення виходу на ринки капіталу [148]
Якунін В. І.	Сукупність організаційно-правових та фінансово-економічних відносин і дій держави і приватного бізнесу, спрямованих на досягнення загальних цілей реалізації економічної політики держави [149]

Джерело: систематизовано автором.

Що стосується специфічних ознак ДПП, то вони включають інституційну природу та фінансово-економічні відносини щодо розподілу ресурсів, диверсифікації ризиків і паритетності розподілу результатів діяльності. При цьому одним з найбільш важливих є характер фінансових відносин [147], оскільки саме фінансові відносини для різних форм ДПП мають істотні відмінності, такі як джерела та умови фінансування об'єктів концесії та спільної діяльності.

На нашу думку, специфікації ДПП можуть мати різну природу й характер, що обумовлюється сферою реалізації проекту партнерських відносин, масштабами та складністю діяльності. Зважаючи, що предметом нашого дослідження є ДПП у сфері торгівлі, а також брак практичного досвіду формування державно-приватних торговельних альянсів, пропонуємо виокремити його сутнісні ознаки та специфікації саме для цієї галузі.

Генезис внутрішньої торгівлі в Україні за умов громадянської пасивності, корупції і посткризової інституційної деструкції переконливо визначає її як інструмент соціально-економічного розвитку із посиленням акцентів на соціальній функції. Об'єктивно варто визнати детермінуючою необхідність підвищення ефективності і конкурентоспроможності

Сингулярність кластерного розвитку національної економіки

всіх інститутів управління у внутрішній торгівлі, звідси зростає значущість державно-приватного партнерства як соціальної інновації, здатної підвищити якість надання послуг.

З огляду на вищенаведене, пропонуємо визначити державно-приватне партнерство у сфері внутрішньої торгівлі як соціальну інновацію, що ґрунтується на структурованих взаємовідносинах між державним та приватним секторами у виявленні спільних інтересів щодо розподілу ресурсів, соціального капіталу й управлінських атрибутів, спрямованих на реалізацію потенціалу спільного блага й досягнення ефекту синергії.

Також для державного сектору як одноосібного гравця в соціально-економічних відносинах характерною є знижена здатність до подолання «управлінського дефіциту» й застосування нових інституційних механізмів (закони, норми правила) в умовах турбулентного екзогенного середовища. Звідси ДПП у сфері торгівлі пропонуємо розглядати одночасно як соціальну інновацію й нову модель стратегічного управління (рис. 4.3).

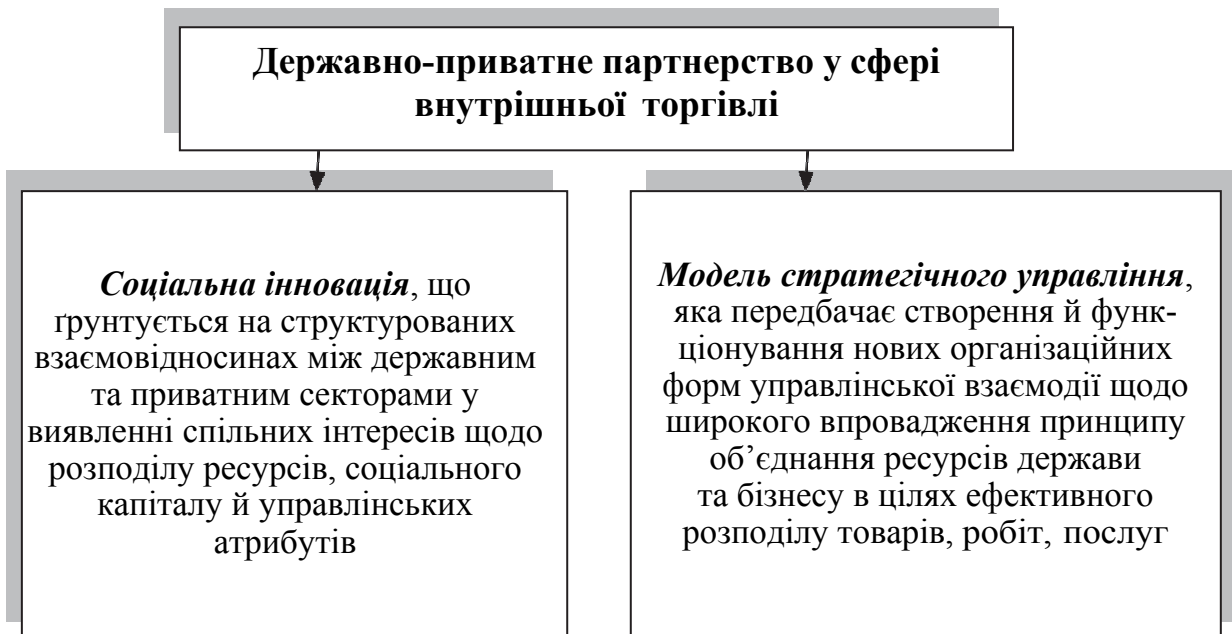

Рис. 4.3. Дуальність сутності ДПП у сфері внутрішньої торгівлі
Джерело: складено автором.

Розділ 4. Обґрунтування концепції кластерного розвитку торговельних кластерів у структурі національної економіки

Для подальшого поглиблення наукового аналізу сутності ДПП у сфері торгівлі вважаємо за необхідне звернутися до принципів реалізації різних форм партнерств. Базові принципи ДПП інституціонального характеру представлені в табл. 4.3.

Таблиця 4.3

Базові принципи державно-приватного партнерства

Принцип ДПП	Сутнісний зміст принципу
Прозорість	Надання органами влади повної інформації інвесторам, концесіонерам, усім зацікавленим сторонам
Змагальність	Створення для партнерства рівних умов щодо участі потенційних учасників у всіх проектах
Законність	Створення партнерств у формі, яка дозволяється чинним законодавством та іншою нормативно-правовою базою
Зрозумілість	Зрозумілість формулювання умов партнерства, зокрема у відповідному договорі, забезпечення можливості їх виконання без суттєвих змін
Врахування специфіки	Формування партнерств із врахуванням особливих потреб певного регіону(території, громади), галузі соціально-економічного життя
Економічна фінансова сталість	Врахування рівня споживання послуг, що створюються в результаті партнерства, і позитивних наслідків для розвитку економіки загалом
Гнучкість	Забезпечення можливості швидкого реагування та врахування змін у середовищі, в якому діє партнерство
Рівність	Забезпечення доступу до послуг для соціально вразливих прошарків населення, зокрема бідних верств населення
Соціальне залучення	Створення умов для залучення до процесу планування та реалізації партнерств різних суспільних груп

Джерело: [150].

Вищенаведені принципи мають узагальнений характер й динамічно впроваджуються в різних сферах економіки. Проте, враховуючи недостатність вітчизняного досвіду ДПП в сфері торгівлі, пропонуємо визначити принципи для забезпечення управління його розвитком, що мають такі вимоги:

- усвідомлення об'єктивної необхідності партнерства як інструменту розподілу ризиків, відповідальності, компетенції та ресурсів між усіма суб'єктами – державними органами та підприємствами торгівлі;
- розробка чітких та досяжних цілей ДПП;
- забезпечення зобов'язань і власності;
- створення та підтримання довіри;
- створення чітких і надійних механізмів партнерства;
- моніторинг, оцінка і навчання.

Вважаємо, що основною перевагою вищенаведених принципів є обґрунтованість «комплексної компетенції» суб'єктів ДПП, оскільки участь у спільних проєктах й інтеграція ресурсів, узгоджених з основною діяльністю кожного партнера, збільшує коефіцієнт успіху партнерства.

Не менш важливим питанням у реалізації цих принципів та проєктів ДПП є визначення механізму взаємодії суб'єктів партнерства. Розглянемо детальніше сутність, конструктивні складові та групи механізмів, які можуть бути задіяними в моделях ДПП у сфері внутрішньої торгівлі.

Вважаємо, що механізм ДПП – це спільно розроблена й інтегрована система принципів та правил організаційно-економічної взаємодії, що містить способи, технології та документації щодо організації, ресурсного планування та розподілу, реалізації спільних робіт, спрямованих на розв'язання детермінуючих соціальних дисбалансів з урахуванням чинних нормативно-правових актів.

На сучасному етапі розвитку ДПП характеризується різновекторною множиною механізмів реалізації: від організаційно-економічних до вузькоспеціалізованих проєктних. Втім, зважаючи на акценти соціалізації державно-приватного

Розділ 4. Обґрунтування концепції кластерного розвитку торговельних кластерів у структурі національної економіки

партнерства та прояви соціальної лояльності у сфері внутрішньої торгівлі, доречно виокремити п'ять груп механізмів ДПП:

- конкурсні механізми реалізуються тоді, коли претендент виграє конкурс, організований за встановленим у нормативному порядку алгоритмом;
- соціально-технологічні механізми базуються на соціальній технології, створеній заново і що вигідно відрізняється за ефективністю використання коштів і якості результатів від інших технологій або підходів, які застосовувалися державними або муніципальними установами;
- організаційно-структурні механізми характеризуються тим, що влада спільно з бізнесом, що діють на одній території, утворює нову організаційну структуру, якій делегується частина функцій щодо вирішення соціально значущих завдань через залучення громадян і громадських об'єднань при фінансовій підтримці з боку влади та бізнесу.

Зазначимо, що в сфері внутрішньої торгівлі такий механізм є найбільш ефективним, оскільки комплексно охоплює інституційну інфраструктуру галузі в єдиному партнерстві:

- державні органи – приватні суб'єкти торговельного підприємництва – громадські організації (Всеукраїнська асоціація профспілок працівників і підприємців торгівлі, громадського харчування та послуг; Асоціація роботодавців торгівлі та комерційної сфери економіки України; Торгово-промислова палата України; Асоціація товарної нумерації України; Українська асоціація власників торговельних марок та ін.);
- процедурні механізми взаємодії включають правила співпраці бізнесу і влади при вирішенні певного класу завдань. Вони формуються в ході спільного обговорення і найчастіше оформляються у вигляді спеціальної угоди, чинної протягом фіксованого періоду, наприклад, певні правила і процедури, оформлені у відповідних законах і постановах, різного роду громадські комісії, комітети, форуми громадян, круглі столи;

- координаційні ради, угоди, громадські парламенти, палати торговельного бізнесу, громадські ради, громадські слухання;
- комплексні чи комбіновані механізми – це системи взаємодії, які несуть в собі риси як мінімум будь-якої пари вищеназваних. Наприклад, регіональні фонди розвитку торгівлі, виставково-ярмаркова діяльність, ярмарки інвестиційних проєктів, ярмарки соціальних послуг.

Наведені вище механізми сприяють відкритості ДПП, впливають на залучення усіх інституцій до процесу прийняття рішень, одночасно наділяючи відповідальністю за можливий результат. Відбувається психологічне розмивання меж і розширення дискусійного поля [151].

Вибір механізму ДПП повною мірою залежить від ступеня залучення приватного та державного секторів й рівня ризику, який приймають на себе сторони, тому важливо визначити моделі організаційної поведінки в межах партнерства та форми розподілу зобов'язань.

Вітчизняна й міжнародна наукова думка одностайна щодо виокремлення двох моделей ДПП, що не є взаємовиключними й можуть бути імплементовані одночасно в різних секторах соціально-економічної системи.

У рамках класичної (концесійної) моделі державний сектор передає об'єкт інфраструктури або право надавати послугу приватному оператору, який здійснює управління ДПП упродовж встановленого терміну. Досить часто контракт передбачає проєктування і будівництво об'єкта для надання послуги. Система контрактів достатньо поширена в господарській практиці органів державної влади як за кордоном, так і в Україні.

Інша модель заснована на приватній фінансовій ініціативі (ПФІ), яка набула розвитку у Великій Британії. На сьогодні ця модель адаптована для застосування в Канаді, Франції, Нідерландах, Португалії, Ірландії, Норвегії, Фінляндії, Австралії, Японії, Малайзії, США і Сінгапурі як складова

Розділ 4. Обґрунтування концепції кластерного розвитку торговельних кластерів у структурі національної економіки

програми реформ з надання державних послуг. Ці дві моделі сформували основу для різних видів контрактів і способів передачі ризиків, завдяки чому стає можливим розподіл сфер відповідальності між партнерами в проєктах ДПП [152].

Щодо форм ДПП, то, на наш погляд, найбільш влучною є класифікація, розроблена Національною радою з питань публічно-приватного партнерства США [153]:

- партнерства, створені з метою якнайшвидшої реалізації пріоритетних інфраструктурних проєктів згідно з процедурою пакетного тендеру;
- партнерства, створені для залучення управлінської експертизи приватного партнера для реалізації великих і комплексних програм;
- партнерства, пріоритетною метою яких є залучення нових технологій, розроблених у приватному секторі;
- партнерства, які мають на меті залучити різноманітні фінансові ресурси, доступні для бізнесу;
- партнерства, які дозволяють забезпечити сприятливі умови для розвитку інфраструктури, створеної приватним партнером.

Варто зазначити, що у міжнародній практиці відсутня єдина уніфікована класифікація форм ДПП. Кожна зацікавлена сторона розподіляє моделі ДПП за ознаками, що сприяють спрощенню процедури ідентифікації моделі та роботи з нею. Найбільш деталізованою є класифікація типів ДПП Світового банку за рівнем участі приватного партнера на п'ять основних груп (табл. 4.4).

В Україні для сфери внутрішньої торгівлі особливим типом ДПП є державне замовлення. Проте деякі автори наголошують на відмінностях між публічно-приватним партнерством й системою державних закупівель. Система державних закупівель застосовується для придбання необхідних товарів і послуг, а також для використання можливості обрати серед багатьох постачальників найбільш ефективного для економії витрат.

**Форми та різновиди ДПП за класифікацією
Світового банку**

Форми ДПП	Різновиди форм
Контракти	Державні закупівлі, контракти та дозволи на виконання робіт, надання суспільних послуг, управління, постачання продукції для державних потреб, надання технічної допомоги
Оренда / лізинг	Оренда в її традиційній формі (договір оренди) і в формі лізингу (операційний / фінансовий)
Концесія	На об'єкти інфраструктури, які вже існують; на будівництво та модернізацію інфраструктурних об'єктів; передача повноважень щодо управління об'єктами державної власності приватній управляючій компанії
Угода про розподіл продукції	У формі пошуку, розвідки та видобутку мінеральної сировини та інших пов'язаних із цим робіт
Спільні підприємства	Корпорації, спільні підприємства з пайовою участю сторін. Акціонерами в товариствах можуть виступати органи держави та приватні інвестори

Джерело: складено автором.

ДПП є більш довгостроковим, витратним і складним з точки зору застосування фінансових механізмів. Часто ДПП отримує право експлуатації після закінчення терміну дії контракту, право стягнення плати з користувачів і визначення ключових сфер відповідальності, наприклад, проєктування, будівництво, фінансування, технічна і комерційна експлуатація, обслуговування тощо.

Проте ми дотримуємося думки, що державні закупівлі є специфічним типом ДПП у контексті того, що ядром проєктів такого партнерства є задоволення потреб споживачів

Розділ 4. Обґрунтування концепції кластерного розвитку торговельних кластерів у структурі національної економіки

суспільно значущими товарами, роботами й послугами, а в межах реалізації проєкту постачальники (продавці) обираються на основі регламентованих процедур проведення державних тендерів.

Європейська комісія розробила власну класифікацію форм ДПП, що ґрунтується на класичній (концесійній) моделі співпраці приватних й урядових структур:

- концесії договірною характеру. За таких умов приватному оператору за виконану роботу чи надані послуги гарантується винагорода від публічної організації та/або безпосередніх користувачів;
- концесії інституційного характеру за якими співпраця між державним і приватним сектором відбувається в рамках певної структури. Ці концесії охоплюють усі форми спільних підприємств між державними та приватними учасниками.

Так, варто визнати, що в реаліях інституційного забезпечення національної економіки в ДПП переважає саме контрактна форма взаємодії. Для сфери внутрішньої торгівлі важливо активізувати «гібридну» форму державно-приватного контрактингу, яка передбачає пріоритет формальних правил, при цьому головною перешкодою є слабкість правової системи щодо законодавчих колізій (відсутність внутрішньої торгівлі в пріоритетних сферах ДПП на законодавчому рівні; непрозорість контрактних форм; недосконалість тендерних правил та ін.).

Однак корисною для національного досвіду ДПП є практика розвинених країнах Європейського Союзу в застосуванні типових партнерських угод:

1. *BBO (Buy–Build–Operate)*. Такий тип угод передбачає передачу державної власності приватному оператору з метою модернізації та експлуатації майна на умовах строковості. Державний контроль здійснюється впродовж терміну дії контракту про передачу майна у власність.

2. *BOO (Build–Own–Operate)*. Приватний партнер фінансує, будує, володіє та експлуатує споруду або надає послугу

на основі безстрокового володіння або оренди. Держава встановлює обмеження шляхом функціонування постійної регулюючої установи.

3. *BOOT (Build–Own–Operate–Transfer)*. Структура приватного сектору отримує франшизу на фінансування, будівництво та експлуатацію об'єкта (а також на стягнення сплати за користування) на певний період, після закінчення якого право власності повертається державі.

4. *BLOT (Build–Lease–Operate–Transfer)*. Приватний інвестор отримує франшизу на фінансування, проектування, будівництво та експлуатацію орендованого об'єкта (а також на стягнення сплати за користування) на період оренди; при цьому вноситься орендна плата.

5. *BOT (Build–Operate–Transfer)*. Приватний сектор проектує, фінансує і будує нову споруду на основі довгострокової концесійної угоди та експлуатує її упродовж терміну дії цієї угоди. Після закінчення терміну дії угоди право власності повертається державному сектору.

6. *DBFO (Design–Build–Finance–Operate)*. Приватний сектор проектує, фінансує, будує та експлуатує новий об'єкт на основі і в період довгострокової оренди. Приватний сектор передає новий об'єкт державному сектору після закінчення терміну дії оренди.

7. *Finance Only*. Структура приватного сектору безпосередньо фінансує проект або за допомогою різних фінансових інструментів, наприклад, через випуск акціонування.

8. *O&M (Operation & Maintenance Contract)*. Приватна компанія згідно з умовами контракту впродовж встановленого терміну експлуатує майно, яке належить державному сектору. Право власності на майно зберігається за державою.

9. *DB (Design–Build)*. Приватний сектор проектує і будує об'єкти інфраструктури на основі будівельного контракту для задоволення потреб державного сектору в послугах, які часто надаються за фіксованою вартістю. Таким чином, ризик перевищення бюджету покладається на приватний сектор.

10. *Operation License*. Приватний оператор отримує ліцензію на виробництво і надання суспільної послуги, зазвичай, на встановлений період. Ця модель часто застосовується в проєктах, пов'язаних з інформаційними технологіями [154].

Очевидно, що в умовах національної економічної ситуації, нагромадження позитивного досвіду співпраці приватних торговельних підприємств й операторів з державною владою залежить не тільки від впровадження адекватних моделей та типових угод співпраці, а значною мірою від подолання існуючих бар'єрів для розвитку ДПП.

Так, вітчизняні законодавчо-нормативні документи регламентують більшість з наведених вище форм ДПП, більше того, наявний обґрунтований комплекс інституційних передумов для використання цього механізму в сфері внутрішньої торгівлі, проте для поширення цієї практики необхідно ідентифікувати наявні стримуючі детермінанти.

На нашу думку, бар'єри входження внутрішньої торгівлі в систему ДПП можна визначити як структурну тріаду, що охоплює бар'єри організаційно-правового характеру, фінансово-економічного й інституційного характеру.

Основу перешкод організаційно-правового характеру, на наш погляд, становить розпорошеність національної політики щодо відносин між державою та торговельним бізнесом, зокрема в частині переходу від державного контролю за підприємствами торгівлі до ліберального регулювання. Множину інших бар'єрів складає:

- відсутність рамкового і спеціального законодавства про основні засади й окремі аспекти формування ДПП у сфері торгівлі;
- потреба формування переліку потенційних проєктів для партнерства в рамках стратегічних і програмних документів розвитку внутрішньої торгівлі (у регіональних стратегій розвитку торгівлі, у регіональних програмах залучення інвестицій у сферу внутрішньої торгівлі);
- складна схема проведення державних закупівель, що сприяє непрозорості та корупційності цього процесу, і потенційно

Сингулярність кластерного розвитку національної економіки

не приваблює потужних інвесторів торговельного бізнесу до участі у спільних проєктах;

- нестача типових документів (процедури проведення конкурсу, типового договору з приватним партнером, форми оцінки ризиків, моніторингу реалізації проєкту) для створення й управління ДПП;
- впорядкування типового договору про концесію, зокрема за рахунок включення положень про захист природного середовища, статус земельних ділянок, які передаються під спорудження об'єкта концесіонеру;
- неврахування на інституційному рівні особливостей концесійної діяльності, що створює можливість для «прихованої» приватизації.

З посиленням значення інституціональних підходів у розвитку національної соціально-економічної системи не варто нівелювати інституційними бар'єрами при встановленні партнерства між торговельними підприємствами та державними інституціями. Домінуючими з них є:

- брак політичної волі на національному рівні влади щодо активного впровадження політики сприяння державно-приватним партнерствам;
- політична нестабільність в Україні, зокрема ротації в уряді, керівного складу регіональних органів влади, що перешкоджає нагромадженню критичної маси довіри приватного сектору до укладання тривалих контрактів з державою чи органами місцевого самоврядування;
- мінливі умови для ведення підприємницької діяльності в Україні, що в умовах тривалості дії партнерських договорів підвищує ризики для приватного партнера;
- неузгодженість діяльності урядових інституцій, які координують політику щодо залучення інвестицій, зокрема іноземних; нетривала практика бюджетного планування в Україні, що не сприяє розробленню системи гарантованого бюджетного співфінансування тривалих інфраструктурних проєктів;

Розділ 4. Обґрунтування концепції кластерного розвитку торговельних кластерів у структурі національної економіки

- тривалість практики проведення конкурсу, ведення переговорів і укладання договору з приватними партнерами, що, з одного боку, підвищує рівень транзакційних витрат проєкту, з іншого, – в умовах недостатньої політичної стабільності не сприяє зацікавленості приватних інвесторів;
- нестача управлінських навичок щодо формування й управління проєктами ДПП (проведення конкурсу; укладання договорів, зокрема розподіл відповідальності та ризиків; управління проєктами; моніторинг та оцінка реалізації партнерських проєктів) у середовищі обох секторів – публічного та приватного.

Наведені вище інституційні перешкоди, безумовно, потребують негайного подолання, проте критичним для налагодження ДПП у сфері внутрішньої торгівлі вважаємо високий рівень тіньової економіки, оскільки суб'єкти підприємництва, що працюють у тіньовому секторі потенційно позбавлені можливості участі в ДПП. До того ж, під час соціально-економічного «реінжинірингу» тіньова економіка є системним індикатором неефективності державного управління та несприятливих умов ведення бізнесу, а також інструментом збагачення окремих суб'єктів ринку, близьких до влади. Розвиток «тінізації» економіки за останні роки сягнув критичного апогею.

Зважаючи, що сфера торгівлі є надзвичайно чутливою до перекосів у соціально-економічній системі, найбільший рівень тіньової економіки традиційно показав метод «витрати населення – роздрібний товарооборот» (розрахунок рівня тіньової економіки здійснюється відповідно до Методичних рекомендацій розрахунку рівня тіньової економіки, затверджених наказом Міністерства економічного розвитку й торгівлі від 18.02.2009 № 123).

На початку 2019 року в умовах поширення цінових та девальваційних шоків, ескалації військового конфлікту спостерігалось подальше суттєве зростання тіньової економіки, започатковане у 2014 році. Так, за підсумком I кварталу

Сингулярність кластерного розвитку національної економіки

2015 року рівень тіньової економіки за цим методом збільшився порівняно з показником I кварталу 2014 року на 5 в.п. до 56 % від рівня офіційного ВВП.

Як визначають експерти Міністерства економічного розвитку й торгівлі, чинником, що обумовив збільшення рівня тіньової економіки, стало звуження споживчого попиту з боку населення (переважно за рахунок скорочення реальної заробітної плати й погіршення споживчих настроїв), яке негативно позначилось на результатах роботи роздрібною торгівлі й насамперед великих підприємств торгівлі (супер-маркетів).

Як наслідок, для задоволення споживчих потреб населення надавало перевагу «бюджетним» суб'єктам малого підприємництва, які, у свою чергу, мають високу схильність до «тінізації» при несприятливих умовах функціонування.

Одним з чинників збільшення рівня тіньової економіки також є значні обсяги продажу товарів через організовані ринки (тобто обсяги торговельних операцій, що є складно контрольованими для фіскальних служб). Так, за підсумком 2019 року у структурі обороту продовольчих товарів частка організованих ринків зросла порівняно з 2018 роком на 0,8 в.п. до 24,9 %, а у структурі обороту непродовольчих товарів збільшення частки організованих ринків становило 0,9 в.п. до 30,6 % у 2019 році. У I кварталі 2020 року хоча й відбулося скорочення обсягів продажу товарів через організовані та неформальні ринки порівняно з I кварталом 2019 року (на 0,9 в.п.), проте вони все одно є значними – 30,4 % [111]

Отже, значна частка торговельних підприємств, що функціонують у тіньовому секторі економіки, вимушено потрапляють в інституційну пастку, яка є реакцією на погіршення фінансово-економічних умов ведення бізнесу. Дослідження показали, що найбільш гострими бар'єрами фінансово-економічного характеру є:

- низький рівень платоспроможного попиту громадян України на товари, роботи й послуги, створені в результатіДПП;

Розділ 4. Обґрунтування концепції кластерного розвитку торговельних кластерів у структурі національної економіки

- непрозорі механізми ціноутворення на товари, роботи й послуги в межах ДПП;
- недостатній рівень рентабельності об'єктів торговельної інфраструктури, що перебувають у державній чи муніципальній власності;
- низька інвестиційна привабливість проєктів ДПП;
- дефіцит бюджетних асигнувань у проєкти ДПП у сфері торгівлі;
- несприятливий податковий клімат (недосконалість режимів пільгового оподаткування, розширення коридору бази оподаткування та ін.);
- недостатність ресурсного потенціалу малих та середніх підприємств торгівлі в проєктах ДПП.

Відповідно до проведеного вище дослідження практичні рекомендації щодо запровадження механізму і поширення практики ДПП можна систематизувати як фінансово-економічні інструменти та важелі стимулювання й організаційно-правові інновації.

Зміни фінансово-економічного характеру предметно належать до макроекономічного рівня й мають бути визначені в загальнодержавній політиці розвитку внутрішньої торгівлі. На наш погляд, доцільно застосувати такі фінансові інструменти й важелі:

- активне впровадження бюджетної децентралізації з метою збільшення дохідної частини місцевих бюджетів, що дасть змогу посилити фінансову участь органів місцевого самоврядування в розвитку інфраструктурних проєктів у сфері внутрішньої торгівлі (створення нових й розширення існуючих торговельних площ, виставково-ярмаркова діяльність; суміжні проєкти в енергетичній сфері та ін.);
- послабити податковий тиск на малі й середні підприємства торгівлі, за рахунок надання податкового інвестиційного кредиту, що передбачає відстрочку сплати податку на прибуток на визначений строк з метою збільшення фінансових ресурсів торговельних підприємств для здійснення

проектів ДПП з подальшою компенсацією відстрочених сум у вигляді додаткових надходжень податку через загальне зростання прибутку, що буде отриманий згідно з чинним законодавством унаслідок реалізації ДПП;

- впровадити практику референтного ціноутворення для проектів ДПП із високим ступенем соціальної значущості;
- стимулювати розвиток альтернативних інструментів фінансового забезпечення ДПП у сфері торгівлі. Вважаємо за доцільне прийняття ряду законодавчих актів щодо регулювання функціональної компетенції венчурних фондів та інститутів спільного інвестування. Також ґрунтовного перегляду та коректив потребує законодавча база, яка регламентує ринок фінансового лізингу.

Щодо організаційно-правових інновацій, то їх імплементацію пропонуємо проваджувати в таких векторах:

- розробити законопроект про принципи та пріоритети державно-приватного партнерства в сфері внутрішньої торгівлі, у якому:

1) розширити визначення приватного партнера (включити підприємства торгівлі, операторів й громадські організації);

2) зазначити принципи оцінки конкурсних пропозицій;

3) передбачити механізм компенсації приватному партнеру за створене чи придбане майно у перебігу реалізації проекту:

4) розробити систему гарантій для підприємств торгівлі, які беруть участь у ДПП суспільного значення, зокрема при залученні зовнішніх кредитів для створення нових інфраструктурних об'єктів, використання механізму «реального мита» (плати кінцевих користувачів) для відшкодування вартості інвестицій.

5) розробити механізм управління ДПП як окремої форми об'єднання між публічними і приватними суб'єктами торговельного підприємництва, що передбачає впровадження консультаційної й експертної допомоги для приватних

Розділ 4. Обґрунтування концепції кластерного розвитку торговельних кластерів у структурі національної економіки

партнерів щодо застосування сучасних управлінських технологій (аутсорсинг, бенчмаркінг та державний маркетинг), а також здійснення спеціалізованої підготовки управлінського персоналу щодо правових механізмів формування ДПП.

Звичайно, наведений перелік пропозиції не є вичерпним, проте вважаємо, що істотним недоліком чинного законодавства є те, що, на відміну від досвіду європейських країн в цій сфері, український законодавець розглядає ДПП лише у формі договору між публічним і приватним партнером, а не у формі комплексного фінансово-правового механізму, що допускає використання різних фінансових інструментів, інститутів, а також організаційно-правових об'єднань.

На наш погляд, ефективною формою ДПП могли б стати торговельні кластери – організаційні об'єднання державного й приватного партнерів в особі об'єднання взаємозалежних підприємств, організацій і установ, об'єктів інфраструктури у межах певного регіону або держави загалом, що зосереджують спільну діяльність на виробництво конкурентоспроможних товарів і послуг з урахуванням інтересів кожного з учасників кластеру.

У рамках кластерного підходу до активізації ДПП у сфері торгівлі взаємодія учасників партнерства ґрунтується на об'єднанні постачальників спеціалізованих товарів і послуг; складських, оптових та оптово-роздрібних підприємств; експортних компаній; торговельних підприємств та об'єктів роздрібної торгівлі. Державні організації, що входять до кластеру, забезпечують спеціальне навчання, надходження інформації, проводять дослідження функціонування торговельного кластеру та його ефективність, надають технічну підтримку, регламентують стандарти.

Світова й вітчизняна практика організаційних змін в економічній системі засвідчує високу ефективність кластерно-мережної взаємодії, що призводить до одночасної синхронізації управлінських процесів на основі уніфікації інформаційних потоків, інноваційних процесів та ізоморфізму правової, фінансово-економічної та організаційної складових.

ДПП на основі кластерної взаємодії є базовим й одночасно багатогранним процесом в організаційному розвитку не тільки суб'єктів підприємництва, а й усієї економічної системи, тому потребує пильної уваги наукової думки. Тому пропонуємо продовжити наше дослідження в площині організаційно-економічної перебудови внутрішньої торгівлі на пріоритетних засадах кластеризації.

4.3. Імплементация організаційно-економічного механізму кластерного розвитку торговельних кластерів у контексті макроекономічних пріоритетів

Проведене дослідження переконливо засвідчує, що функціональний вимір вітчизняного потенціалу внутрішньої торгівлі в Україні характеризується кореляційною залежністю між державою та приватним бізнесом у реалізації інвестиційно-інноваційних, фінансових, соціальних ініціатив, які становлять основу успішного функціонування всієї економічної системи.

Зважаючи на необхідність організаційно-економічної перебудови внутрішньої торгівлі, ми переконані, що центральне місце в налагодженні ефективних господарських відносин держави й приватних бізнес-структур у торгівлі мають посісти кластери як основна форма міжфірмової взаємодії та соціально-державного комунікативного партнерства.

Зважаючи на площину проблемного поля, розвиток внутрішньої торгівлі на засадах організаційних змін є предметом активної наукової полеміки. Більшість представників вітчизняної наукової думки одноставні у висновках щодо необхідності організаційного розвитку, що обумовлює реконфігурацію її складових та появу нових інтегрованих форм ведення бізнесу. При цьому науковий інтерес до організаційних процесів має різновекторний характер і розглядає кластерну інтеграцію через призму фрагментарності.

Розділ 4. Обґрунтування концепції кластерного розвитку торговельних кластерів у структурі національної економіки

Так, на думку І. В. Алексєєва [155], створення інтегрованих структур є інструментом реалізації стратегії організаційних змін окремого суб'єкта підприємництва, при цьому автор наголошує на локальній емерджентній взаємодії учасників об'єднання. Ми підтримуємо погляди дослідника в частині появи емерджентних властивостей новоствореної системи, адже такі властивості виникають у процесі зміни типу складності.

Втім вищенаведений підхід автора має гомогенний характер, успадкований практикою створення вертикальних інтеграційних структур – територіально-промислових комплексів та науково-виробничих об'єднань. Такі форми організаційного розвитку суб'єктів підприємництва й реконфігурації економічної системи втрачають актуальність на користь горизонтально-інтегрованих кластерних систем. Для них характерна мережева організаційна міжфірмова взаємодія з високим ступенем адаптації, без асиміляції виробничо-технологічного або операційного потенціалу.

Дещо інші погляди на організаційний розвиток має М. О. Кизим [156]. Автор виходить за межі вузького розуміння організаційних змін на мікроскопічному рівні й оперує поняттям «економіко-виробничі системи», концепція створення яких передбачає як вертикальну інтеграцію, так і горизонтальну. Підхід автора акцентує увагу на процесах організаційних трансформацій складових економічної системи на засадах збалансованих пропорцій інтеграції капіталу та адаптивності управління.

На наш погляд, вищенаведені положення автора щодо інтеграції капіталів у процесі циклічності функціонування дещо звужують природу організаційного розвитку системи, зокрема в площині часткового абстрагування від процесу її інституційної реконфігурації.

Наші погляди є опозиційними до вищенаведеного, адже організаційний розвиток внутрішньої торгівлі в рамках кластерної інтеграції є об'єктивною, еволюційною та інституцій-

ною потребою, що зумовлює таку послідовність: інтеграція – організація – зміна – розвиток – становлення – вдосконалення – самоорганізація.

На думку А. А. Пилипенка, основою концепції інтеграційного розвитку є «пульсарне» її пояснення, що передбачає наявність, з одного боку, диференційованих циклів, а з іншого, – інтеграційних процесів переходу у нову якість системи [157]. Твердження автора щодо наявності циклів інтеграційного розвитку складної системи мають вагомe концептуальне значення в рамках кластеризації, оскільки саме в поетапних організаційних змінах і відбувається розвиток кластерної формації.

Пропонуємо розмежовувати фрейми понять «організаційний» та «інтеграційний» розвиток. Логіка проведеного дослідження дозволяє стверджувати, що їх змістова архітектура має спільну природу, адже обидва процесипередбачають інноваційні зміни, але механізми організаційного розвитку ґрунтуються не тільки на моделях вертикальної чи горизонтальної інтеграції, а й на виробничих, інформаційних техніко-технологічних трансформаціях. Таким чином, інтеграційний розвиток варто розглядати похідним від організаційного.

Як бачимо, наукові погляди на організаційний розвиток досить різнополярні – від обґрунтування економіко-виробничих систем до інноваційних кластерних об'єднань, але всі вони фокусуються в єдиній площині інтеграції. Зважаючи на певну розпорошеність наукових поглядів на сутність «організаційного розвитку», спробуємо більш чітко окреслити фрейми цього поняття-образу з позицій кластерної інтеграції.

Звідси організаційно-економічний розвиток внутрішньої торгівлі в рамках кластерної інтеграції пропонуємо трактувати як процес реконфігурації організаційного дизайну системи шляхом використання горизонтально-інтеграційних технологій просторового переформатування об'єктів торговельної інфраструктури, бізнес-процесів, економічних, іннова-

Розділ 4. Обґрунтування концепції кластерного розвитку торговельних кластерів у структурі національної економіки

ційних та соціальних складових за принципом ендемічності та системного синергізму з метою підвищення ефективності функціонування системи загалом.

У ретроспективі феномен кластеру (від англ. cluster – скупчення, зосередження) як об'єкта економічної агломерації взаємозалежних підприємств на деякій території, відомий ще з часів ремісничого виробництва. Але тільки починаючи з останньої чверті ХХ століття, кластери почали проявляти себе як важливий чинник економічного розвитку регіонів. Останнім часом все більшого поширення набуває точка зору, що території, на яких утворюються кластери, стають лідерами економічного розвитку. Такі регіони-лідери визначають конкурентоспроможність національних економік [158]. Експлікація терміна «кластер» досить багатогранна і має ряд специфічних ознак. Серед множини авторитетних наукових думок щодо сутності кластерів заслуговують на увагу твердження С. Соколенка. Зокрема, автор зазначає: «...кластер – це спілка, союз економічних, щільно пов'язаних і територіально близько розміщених компаній, які сприяють спільному розвитку і зростанню конкурентоспроможності кожної з них. Це неформальні об'єднання фірм-лідерів із середніми і малими підприємствами, розробниками технологій, необхідними ринковими інститутами та споживачами і постачальниками, що взаємодіють між собою в межах єдиного ланцюга створення додаткової вартості. Важливо те, що всі вони зосереджені на обмеженій території для здійснення спільної діяльності в процесі виробництва і постачання визначеного типу продукції і послуг» [159].

Втім підхід автора дещо обмежує функціональну сутність кластерів, адже практика кластерних ініціатив свідчить про поступове нівелювання географічних обмежень при формуванні кластеру, що засвідчує актуалізація транскордонного співробітництва в кластерних ініціативах.

На сьогодні кластерам і підприємницьким структурам, особливо у сфері торгівлі, не притаманна жорстка прив'язка

до територіальних параметрів, а «рухомість» її масштабів дозволяє забезпечити більшу гнучкість, адаптивність та мобільність діяльності об'єднання.

Акцентує увагу на цільових векторах створення й функціонування кластерів М. Войнаренко, який говорить про них як про територіально-галузеві добровільні об'єднання підприємств, що тісно співпрацюють з науковими установами й органами місцевої влади з метою підвищення конкурентоспроможності власної продукції й економічного зростання регіону [160]. На наш погляд, таке тлумачення дійсно нагадує саме на цільову функцію кластерних об'єднань – активізацію інноваційної діяльності.

В. Геєць [161] звертає увагу на специфіку функціонування кластерів, яка полягає в інтеграції галузевих і територіальних принципів організації підприємницької діяльності, можливість більш повного використання інфраструктурного потенціалу регіону, а також здатності до зміни конфігурації мережі: заміни окремих елементів, приєднання додаткових.

Об'єднання у кластер чи підприємницьку мережу здійснюється на основі симбіозної взаємозалежності між різними бізнес-суб'єктами за принципом синергізму. Такі об'єднання дозволяють підприємствам малого і середнього бізнесу комбінувати переваги малих форм підприємництва та великих виробництв.

Закордонні економісти характерною особливістю кластерів вважають їхню спрямованість на розробку та виробництво конкурентоспроможної продукції, яка може бути експортована за кордон чи, в окремих випадках, за межі регіону. Тобто вони наголошують, що кластеру не притаманна орієнтація на внутрішнього споживача. Також західна економічна думка розглядає кластери як каталізуючі центри інновацій, тобто обмежуючись виключно інноваційними кластерами.

Цікавими є погляди шведського вченого Е. Дахмена на кластерну теорію інноваційної моделі розвитку, в основі якої лежать взаємозв'язки великих транснаціональних компаній,

Розділ 4. Обґрунтування концепції кластерного розвитку торговельних кластерів у структурі національної економіки

які умовно формують «блоки розвитку». На нашу думку, такий підхід найбільш влучно відображає сутність інноваційного ланцюга, коли одна галузь є реципієнтом інновацій, одночасно слугуючи продуцентом для суміжних галузей економіки.

Заслуговує на увагу теорія «мережива» французьких вчених І. Толенадо та Д. Сольє, які розглядали кластер як центр єдиних технологічних зв'язків між галузями та секторами економіки [162]. Таким чином, формування мережива відбувається на засадах інноваційно-технологічної взаємозалежності галузей.

Емпіричні підходи у вивченні кластерів і їх економічної поведінки використовував В. Фельдман. Об'єктом його досліджень стали організаційно-правові форми інноваційно-інвестиційних структур у різних країнах світу з різним ступенем економічного розвитку.

На нашу думку, «кластер» можна розглядати як стійку систему взаємодії суб'єктів підприємництва та контрагентів у результаті регіональної концентрації з метою підвищення ефективності виробничо-господарської, збутової діяльності й конкурентоспроможності, шляхом об'єднання наявних потенціалів.

Зважаючи на базові постулати у визначенні сутності кластерів, для перебудови внутрішньої торгівлі на засадах кластерної інтеграції важливо усвідомити, що кластери в торгівлі – це «нові інститути», які не залежать від попередніх умов розвитку, а становлять платформу організаційних обмежень економічних контрагентів в єдиному господарському ланцюзі для забезпечення вирівнювання соціально-економічних перекосів. Загалом інтегровані структури кластерного типу в торгівлі варто розглядати як ефективні й гнучкі інституційні структури, здатні більш м'яко долати фінансово-економічні шоки та бар'єри, при цьому утримуючи достатні темпи відтворення.

Однак формування кластерних структур є результатом самоорганізації системи, що залежить від інституційної

**Сингулярність кластерного розвитку
національної економіки**

поведінки усіх учасників кластеру, зокрема усвідомлення необхідності інтеграції приватного й державного секторів з урахуванням рівнів інституційної саморегуляції, інституційного профілю підприємств торгівлі; інституційного порядку і контролю, напряду інституційної еволюції.

Звідси рішення про створення торговельного кластеру є стратегічним, тому не допускає протиріч. З метою забезпечення адекватності рішення про кластерну інтеграцію нами визначено та систематизовано її переваги та недоліки в процесі організаційно-економічної трансформації внутрішньої торгівлі (табл. 4.5).

Таблиця 4.5

**Переваги та недоліки кластерної інтеграції
у сфері торгівлі**

Переваги кластерної інтеграції	Недоліки кластерної інтеграції
Ефект синергії від агрегованих зв'язків між учасниками кластеру	Значний обсяг інвестицій у розробку та впровадження програми кластеризації
Забезпечення господарської та фінансової автономії	Адаптація власних виробничих потужностей до потреб кластеру
Посилення інвестиційної привабливості шляхом реалізації реальних інвестиційних проєктів на засадах державно-приватного партнерства	Бюрократичні перепони в реалізації капітальних проєктів та неспроможність органів виконавчої влади у фінансовому забезпеченні кластерних ініціатив
Скорочення трансакційних витрат через ефект горизонтальної інтеграції та субконтрактації	Довготривалість контрактних зобов'язань учасників кластеру
Гнучкість та узгодженість інтересів, підвищення адаптивної спроможності	Зростаюча потреба у формуванні інтегрованого механізму контролю
Опортунізм та прагматизм в інтегрованому управлінні кластерною структурою	Розбіжності у внутрішньо організаційних механізмах менеджменту, підвищений опір людського капіталу
Формування конкурентних переваг та підвищення конкурентоспроможності в галузі та ринку загалом	Ускладнення зв'язків між стейкхолдерами

Джерело: адаптовано автором.

Розділ 4. Обґрунтування концепції кластерного розвитку торговельних кластерів у структурі національної економіки

Разом з оцінкою та виваженістю рішення щодо кластерної інтеграції, важливим питанням при селекції підходів до організаційно-економічної трансформації внутрішньої торгівлі в рамках кластеризації, на наш погляд, є визначення ефекту від таких організаційних змін у розрізі мікроскопічного та макроскопічного рівнів, адже створення кластерів є динамічним та складним процесом, тому необхідно врахувати опір змінам системи, особливо в частині інтеграції моделей державного управління та менеджментом підприємств торгівлі. Тож спробуємо сформулювати основні підходи до організаційного розвитку внутрішньої торгівлі за умови прийняття імперативу кластерної інтеграції (табл. 4.6).

Таблиця 4.6

Наукові підходи щодо організаційного розвитку внутрішньої торгівлі в процесі кластеризації

Науковий підхід	Зміни в процесі організаційного розвитку (мікроскопічний зріз)	Зміни в процесі організаційного розвитку (макроскопічний зріз)
Модальний	Зміни гомогенного характеру, спрямовані на часткову переорієнтацію бізнес-процесів підприємств торгівлі в напрямі динаміки середовища	Створення модальних центрів комерційної та соціальної активності, що передбачають посилення адаптивної здатності внутрішньої торгівлі та її стійкості
Праксеологічно-інноваційний	Усвідомлення, самоаналіз реалізації інноваційних проєктів з упровадження високотехнологічних процесів, застосування інноваційних маркетингових моделей, провадження онлайн-торгівлі	Створення потужної інноваційної інфраструктури із спільними координаційними центрами та системою показників ефективності кластерного утворення

**Сингулярність кластерного розвитку
національної економіки**

Закінчення табл. 4.6

Науковий підхід	Зміни в процесі організаційного розвитку (мікроскопічний зріз)	Зміни в процесі організаційного розвитку (макроскопічний зріз)
Самоорганізації	Деформація або втрата учасниками кластеру функціональних властивостей з посилення ефекту синергії	Просторова трансформація та зміна організаційної форми, набуття нової якості системи внутрішньої торгівлі без втручання сил екзогенного середовища
Ресурсної автономії	Ефект синергії для окремого учасника кластерного утворення сприяє підвищенню продуктивності трансакційних та операційних витрат, що посилює ресурсну незалежність	Створення потужної платформи субконтрактингу, що надає додаткові резерви оптимізації ресурсного забезпечення підприємств торгівлі

Джерело: розроблено автором.

В сучасній практиці реалізації кластерних ініціатив в Україні чітко прослідковується модальний підхід. Свідченням цього є фрагментарність та безсистемність у підтримці кластерних трансформацій на макрорівні, при цьому варто зауважити, що ключовим фактором успішних організаційних реформ у рамках кластерної інтеграції є відпрацювання ефективної політики кластеризації.

Важливо усвідомити, що торговельні кластери, як і будь-яка інша приваблива ідея, можуть принести результати тільки тоді, коли вони вписані в більш широкий контекст економічної політики держави. З огляду на це, спробуємо систематизувати форми державної політики із застосуванням кластерного підходу, враховуючи ступінь впливу й участі держави в кластері та розвитку регіону.

Отже, державна політика кластеризації може мати такі базові моделі:

Розділ 4. Обґрунтування концепції кластерного розвитку торговельних кластерів у структурі національної економіки

1. Каталітичну. Передбачає обмежене державне втручання й фінансування кластерного проєкту.

2. Розширеної підтримки. За такої кластерної політики держава виступає не тільки як каталізатор утворення кластеру, а й додатково фінансує розвиток інноваційної інфраструктури регіону, інвестує в розвиток фундаментальної та прикладної науки в кластерному об'єднанні.

3. Директивна кластерна політика. Передбачає докорінне реформування економіки через механізм її кластеризації та реалізацію інвестиційно-інноваційних програм розвитку.

4. Політика кластерного протекціонізму. При здійсненні такої кластерної політики держава постійно забезпечує організаційну та фінансову архітектуру кластеру, впливає на управлінські рішення та має право контролю за розвитком та функціонуванням кластеру.

В Україні кластерні ініціативи можуть ґрунтуватися на вищевказаних базових моделях кластерної політики, але, на нашу думку, для формування торговельних кластерів необхідно враховувати ліберальній політиці кластерної інтервенції, яка ґрунтується не на державному втручанні в господарську діяльність кластеру, а на його управлінській та фінансовій координації (підтримку спеціалізації кластеру, надання державних трансфертів і дотацій, застосування пільгового оподаткування).

Такий кластерний підхід спрямовий на підвищення ефективності господарської діяльності через інтеграцію ресурсних та інфраструктурних можливостей і вимагає збалансування державної кластерної політики та адекватного інфраструктурного забезпечення підприємств-учасників кластеру.

Ефективність функціонування кластеру (будь-якого типу) визначається ступенем взаємодії усіх його учасників й органів державної влади як регіонального значення, так і загальнодержавного. Зазначимо, що найбільш повноцінною

є така композиція кластеру, в якій регіональні представницькі органи виконують координуючу й стимулюючу функції, оскільки пряме адміністративне втручання в діяльність суб'єктів господарювання суперечить органічному функціонуванню ринку.

Варто зазначити, що існують достатньо відокремлені вектори дослідження державно-приватного партнерства в кластерних утвореннях. Втім дослідження окресленого проблемного поля містять суттєві відмінності і є предметом активної наукової полеміки. Не простежується системної експлікації складного комплексу проблемних явищ, що стосуються підвищення ефективності взаємодії регіональних органів державної влади та приватних бізнес-структур. Внаслідок цього виникає об'єктивна потреба в розгляді деяких флуктуацій та шляхів їх усунення в полі забезпечення державного сприяння кластеризації внутрішньої торгівлі.

Так, в Україні існують певні розбіжності між приватним і державним сектором в усвідомленні необхідності партнерської взаємодії, визначенні основних оптимізаційних параметрів такої співпраці, тому пропонуємо розглянути основні перепони на шляху встановлення потужної державно-приватної взаємодії в кластерних ініціативах. Розвиток торговельних кластерів в Україні ускладнюють такі чинники:

- відсутність правового поля для функціонування кластерів і, як наслідок, відсутність підтримки кластерних ініціатив вітчизняних підприємств торгівлі з боку держави;
- дефіцит довіри між органами державної влади і бізнесом, а також між окремими компаніями, інформаційний «вакуум» малого і середнього торговельного бізнесу через можливість зловживань та виникнення залежності від потужніших партнерів;
- слабкість діючих умовних кластерів через низький рівень конкуренції на внутрішньому ринку, відсутність «агресивних» ринкових стратегій;

Розділ 4. Обґрунтування концепції кластерного розвитку торговельних кластерів у структурі національної економіки

- можливість втратити право на одержання підприємством торгівлі пільг та дотацій при будь-яких організаційних чи операційних змінах (у тому числі при входженні до кластеру);
- «відірваність» науки та освіти від підприємств внутрішньої торгівлі: підприємства не виступають замовниками на наукову та інноваційну продукцію, яка характеризується низькою конкурентоспроможністю та високою вартістю в порівнянні із західними аналогами;
- несприятливий інвестиційний клімат: брак іноземних інвестицій та венчурного капіталу, які є важливим джерелом розвитку кластерів у розвинутих країнах;
- відсутність єдиної систематизованої інформаційної бази про існуючі та потенційні кластери, що перешкоджає створенню у суспільстві розуміння переваг кластерних об'єднань, а також цілісної картини про функціонування та результати діяльності вже існуючих «умовних» кластерів в Україні.

Усвідомлення необхідності подолання вищенаведених деструктивних факторів є об'єктивною вимогою для створення сприятливих умов в реалізації кластерних ініціатив у торгівлі. Слід зауважити, що відносини партнерської взаємодії держави та приватного сектору щодо функціонування кластеру мають взаємовигідний, прагматичний характер. Так, цілком очевидним є те, що суб'єкти торговельного підприємництва вступають в інтеграційні процеси з метою мінімізації ризиків операційної діяльності, ліквідації стихійності ринків збуту, реалізації свого інноваційно-інвестиційного потенціалу.

У свою чергу, регіональні органи влади мають можливість реалізації інфраструктурних проєктів, спрямованих на створення умов для повноцінного функціонування кластерів. В кінцевому підсумку результат взаємодії місцевих органів влади бізнесу – це не тільки сумарний результат їх спільних цілей, а й симбіоз переваг, що дають сильний синергетичний ефект – високу конкурентоспроможність торговельного бізнесу та регіону, покращення його соціального мікроклімату.

Сингулярність кластерного розвитку національної економіки

В розрізі стратегічного регіонального розвитку кластери є продуцентами інновацій і потенційно підвищують інвестиційну привабливість регіону, створюють нові робочі місця, збільшують надходження до бюджетів місцевого самоврядування, надають фінансові й економічні імпульси для динамічного розвитку конкурентоспроможності.

Вплив держави на формування кластерів у торгівлі може мати біфуркаційний характер. Так, кластерна політика держави переважно реалізовується через налагодження двох типів взаємодії: бюрократично-адміністративної та партнерської. На нашу думку, партнерські зв'язки в процесі кластеризації є більш доцільними, оскільки кластер за своєю економічною сутністю достатньо інтегрований, гнучкий із високою адаптивною здатністю і не потребує жорстких адміністративних втручань.

Партнерська взаємодія усіх учасників кластеру жодним чином не суперечить економічним очікуванням кожного з них (рис. 4.4), а лише сприяє підвищенню ефективності кластеру в торгівлі.

Разом з тим, за останні роки державна політика щодо діяльності кластерів не виявила достатніх резервів зростання та ефективних механізмів управління, що, в свою чергу, обумовлено розбалансованістю економічної системи та зниженням здатності опору до зовнішніх викликів та турбулентності внутрішнього підприємницького середовища.

Тому виникає об'єктивна необхідність формування багаторівневого адаптивного механізму взаємодії держави та кластерних утворень у торгівлі, що обумовлено розвитком таких процесів, як загострення конкуренції та інтервенцією імпортованої продукції на вітчизняні ринки.

Державне регулювання як системне явище заперечує швидку адаптивність у силу обмеженої гнучкості в умовах постійних зовнішніх подразників фінансово-економічного, соціально-політичного та організаційно-управлінського характеру.

Розділ 4. Обґрунтування концепції кластерного розвитку торговельних кластерів у структурі національної економіки

Рис. 4.4. Економічні очікування учасників торговельного кластеру

Джерело: розроблено автором.

Внаслідок властивих недоліків існуючих механізмів державного управління та зниженої ефективності державних ресурсів (економічних, інформаційних, трудових, фінансових, науково-технічних) потенціал кластеризації внутрішньої торгівлі має передумови до послаблення. Некерованість цього процесу посилюється істотним чином деструктивними прорахунками в цільових програмах і стратегіях розвитку галузі, в застосуванні адаптаційних механізмів управління (рис. 4.5) в єдиному управлінському ланцюзі «державна – кластер».

Сингулярність кластерного розвитку національної економіки

Рис. 4.5. Інтегрований адаптивний механізм взаємодії кластерів та держави

Джерело: розроблено автором.

При вдосконаленні структури адаптаційного механізму державного стимулювання важливо усвідомлювати принципову роль експертно-аналітичної оцінки організаційно-управлінської природи всіх екстерналій, оскільки такі системи характеризуються сукупністю чинників, які ускладнюють управління на макрорівні. Найбільш суттєвими серед їх множини варто виділити: труднощі при визначенні еталонних

Розділ 4. Обґрунтування концепції кластерного розвитку торговельних кластерів у структурі національної економіки

показників діяльності кластерів; відсутність чіткої структури та періодичності процесів адаптації; нерегулярність проявів властивостей кластерів, пов'язаних з різними причинами, діючими на формування об'єктів управління; нерегулярність впливу зовнішніх факторів; імовірнісний характер зміни заданої мети руху економічної системи і характеру кластерних процесів.

Запропонований інтегрований механізм виходить з того, що блок розробки та реалізації рішень утворює єдину систему, яка включається на всіх етапах прийняття і реалізації рішення в макроекономічному та кластерному середовищах. По всій довжині послідовного ланцюга на **вхід** кожного блока надходять і реалізуються різні фази управлінських рішень, а інформація про них надходить в експертно-аналітичний блок прийняття рішень з можливістю розробки покрокової і багаторазової ітерації.

Такі завдання вирішуються в режимі полісистемного регулюванням цільових характеристик функціональних альтернатив. Вибір структурної моделі адаптаційного механізму і значущості базових і спеціальних функцій системи державного стимулювання кластеризації здійснюється уповноваженими особами, які приймають рішення на основі економічних принципів, правил і критеріїв.

Отже, запропонований механізм сприятиме стимулюванню до розвитку керованої підсистеми (в нашому випадку – торговельних кластерів) методами врівноваження перекосів та диспропорцій цільових характеристик стратегічних альтернатив функціонування.

Для кількісного виміру результативності запропонованого інтегрованого механізму доцільно використовувати ключові показники в п'яти проєкціях формування цілей державної регуляторної політики. На практиці такі показники дають можливість аналізувати і контролювати (аналітичний механізм) зміни макросередовища, використовуючи стратегічні карти і збалансовану систему індикаторів ефективності адаптивного управління.

Система індикаторів адаптивності дозволяє корегувати власну стратегію економічного зростання відповідно до тієї, що декларується державою, контролювати вектор руху та відповідність дій менеджерів. Вона покликана вирішити надзвичайно гостру проблему – подолати розрив міжвихідними даними, одержуваними з макросередовища, і стратегією кластеру.

Орієнтування на стратегію державного стимулювання кластерної організації забезпечує можливість зворотного зв'язку. Він сприяє безперервному процесу реалізації стратегії та адаптації до змін внутрішнього і зовнішнього середовищ. При заданих цільових параметрах і визначенні фактичних результатів виявляються відхилення і з їх урахуванням коректується поточна діяльність кластерів і/або критерії досягнення цілей (регуляторний механізм).

Також вищенаведений механізм об'єднує весь управлінський цикл, починаючи від планування до контролю за індикаторами ефективності адаптації. Його доцільно вважати як систему всеосяжного і взаємопроникного арсеналу управлінських рішень, спрямованих на виконання таких функцій:

- а) збір та моніторинг зовнішньої інформації;
- б) обробка даних і моделювання управлінських впливів з боку держави;
- в) надання отриманої інформації її користувачам.

Впровадження запропонованого механізму взаємодії кластерів та держави в систему державного регулювання економічних процесів підвищує прогнозованість результатів діяльності торговельного підприємства, сприяє зв'язку між стратегічними, операційними і фінансовими цілями, робить їх досяжними завдяки державному стимулюванню.

Знаючи макроекономічні цілі і їх відносну важливість для реалізації стратегії кластеру, менеджери можуть вибирати відповідні управлінські інструменти, які дозволяють об'єктивно оцінити можливі компромісні рішення (компенсаторний механізм). При постійній необхідності уникнення й

Розділ 4. Обґрунтування концепції кластерного розвитку торговельних кластерів у структурі національної економіки

адаптації до екстерналій визначаються критерії прийняття компромісних рішень.

Отже, інтегрований адаптивний механізм взаємодії кластерів та держави дозволяє розширити можливості виміру цілей кластеризації, проведення оцінки фактичних результатів і корегувати процес прийняття управлінських рішень, що не суперечать механізмам державного регулювання.

Втім реалізація запропонованого механізму пов'язана зі спеціалізованими державними структурами. Разом з тим, створення організаційних структур такого типу потребують методичного, наукового, математичного, інформаційного, технічного, програмного, організаційного, кадрового, правового, повного, адекватного та своєчасного подання інформації, мінімізації ризику помилковості даних, наявності засобів та алгоритмів обробки інформації за запитом кінцевого користувача.

Як правило, країна, яка проводить кластерну стимуляцію, має певну організацію чи установу, метою якої є розподіл фінансування, моніторинг реалізації проєктів, координаторська діяльність, розробка стратегії кластеру, допомога у створенні структури кластеру, консультації тощо [163]. З цією метою пропонуємо створювати моніторингові департаменти, які сприятимуть пришвидшенню головного процесу в кластеризації торгівлі – своєчасному інформаційному забезпеченні.

Так, регіональні моніторингові департаменти передбачають більш гнучке й оперативне реагування на зміни середовища та його перманентну діагностику, використовуючи більш широкий горизонт прогнозування, що дозволить кластерам значно скоротити час на мобілізацію власної адаптивності через пришвидшення інформаційних потоків.

На практиці ефективна робота моніторингових департаментів передбачає обов'язкову наявність чітко сформованої системи функцій. Для її побудови розглянемо класичні прин-

**Сингулярність кластерного розвитку
національної економіки**

ципи та завдання моніторингу загалом. Спробуємо окреслити функції регіональних моніторингових департаментів у розрізі державного стимулювання кластеризації (табл. 4.7).

Запропоновані в табл. 4.7 функції спрямовані на виконання основного завдання системи моніторингу макроекономічного середовища – своєчасності відстеження та ідентифікації організаційно-економічних, фінансових ризиків і відхилень від еталонних параметрів кластеру.

Таблиця 4.7

Характеристика функцій регіональних моніторингових департаментів

Завдання	Функції
Спостереження	Систематичний, регулярний збір інформації
Діагностика	Своєчасна ідентифікація макроекономічних ризиків та можливої амплітуди їх впливу на кластерні ініціативи
Аналіз інформації	Графічний аналіз; первинний аналіз; багатовимірний аналіз; встановлення відповідності отриманих результатів та еталонних (розроблених та реалізованих сценаріїв)
Прогнозування за сценаріями розвитку	Прогноз змін вимірюваних величин та коефіцієнтів; прогнозування можливого впливу явищ (нестатистичних даних) на коливання підприємницького середовища; розрахунок і прогнозування обсягу ресурсів для покриття ризику
	Підтримка прийняття оперативних та стратегічних рішень; стрес-тестування використовуваних методик оцінки та прогнозу ризикових позицій
Візуалізація даних	Представлення результатів моніторингу у вигляді звітності; формування пропозицій для прийняття оперативних та стратегічних рішень

Джерело: розроблено автором.

Для поширення практики кластеризації внутрішньої торгівлі в Україні, розробки ефективної моделі державної політики партнерства та механізмів її імплементації важливо використовувати зарубіжний досвід. Ряд країн, які мають різ-

Розділ 4. Обґрунтування концепції кластерного розвитку торговельних кластерів у структурі національної економіки

ний ступінь економічного розвитку, успішно впроваджують кластерну модель ДПП у різних галузях економіки.

Взірцем застосування кластерної політики є Франція. Кластери виконують функцію змістовного інструменту економічної політики, тісно пов'язаного з політикою регіонального розвитку. Ця політика відома як централізована загальнонаціональна політика, що реалізується на регіональному рівні та забезпечує ефективну співпрацю міжрізними рівнями реалізації політики [164].

Розвиток кластерів є одним із елементів промислової політики у Франції. Ініціативи з формування кластерів конкурентоспроможності належали до заходів, вжитих у рамках відновлення промислової політики у відповідь на глобальну загрозу конкурентоспроможності у формі переміщення виробництва та деіндустріалізації.

Визнані вади у сфері інновацій у секторі високих технологій змусили державні органи запропонувати низку заходів, спрямованих на заохочення співпраці між усіма учасниками процесу інновацій у промисловості – як державних, так і приватних. Через це уряд Франції здійснив важливі ініціативи та розпочав реалізацію масштабних програм відновлення французької промисловості. Ці ініціативи стали відомими як «нова промислова політика Франції».

Різні ініціативи та програми мають три основні спільні риси: наголос робиться, головним чином, на інноваціях у високотехнологічних секторах, а не за всіма напрямками промислової діяльності. Інновація має на меті підвищення конкурентоспроможності французької економіки.

Партнерство є важливою рисою, що повинна мати місце в проєктах, які підтримуються державними органами; партнерство між промисловістю та дослідними інститутами можна вважати «класичною» формою партнерства, але, крім нього, забезпечується партнерство між малими та середніми підприємствами та великими фірмами, а також між різними напрямками діяльності. Фактично вважається, що інновації

є результатом не лише гіпертрофованої спеціалізації в одній сфері, але й взаємодії та «гібридизації» в різних сферах. Суттєву роль відіграє просторовий вимір, тобто регіони.

Цікава модель кластерної взаємодії реалізована в Швеції. На наш погляд, шведська модель кластеризації може ототожнюватись із моделлю інноваційної економіки. Кластерна політика у Швеції є однією зі складових політики у сфері НДДКР та інновацій із сильною регіональною орієнтацією. У Швеції кластером вважається географічна концентрація пов'язаних між собою компаній та інших гравців, яка характеризується взаємною залежністю; при цьому не висувається вимог до командної роботи у сфері досліджень чи наявності ноу-хау.

Інноваційна система передбачає участь дослідних установ та освітніх закладів; наголос у ній робиться на роботу на системному рівні. Кластерна ініціатива полягає у співпраці між державним і приватним секторами для заохочення формування кластерів. Термін «інноваційна система», що часто використовується, до певної міри перегукується з терміном «кластер».

Загальну відповідальність за кластерну політику у Швеції покладено на Міністерство підприємництва, енергетики та зв'язку. На нижчому рівні реалізацією кластерної політики опікуються два органи: Nutek («Нутек») та Vinnova («Віннова»). «Віннова» приділяє більше уваги інноваціям та поширенню знань, а «Нутек» опікується підприємництвом, розвитком бізнесу, торгівлі та регіональним розвитком. Крім того, агентство Invest in Sweden, або ISA (утворене при Міністерстві закордонних справ) також до певної міри залучається до реалізації кластерної політики.

Найбільш ефективною кластерною програмою у Швеції визнано «Віннвекст». Завдяки своїй успішності ця програма є наразі найвідомішою в інших країнах шведською ініціативою з підтримки інноваційних систем і кластерів. Передумо-

Розділ 4. Обґрунтування концепції кластерного розвитку торговельних кластерів у структурі національної економіки

вою участі в програмі є активна участь гравців, які представляють приватний, державний і дослідний сектор, а також політичні кола.

Ініціатором кластерної програми є VINNOVA (агентство при Міністерстві підприємництва, енергетики та зв'язку). Програма є загальнонаціональною. VINNOVA відповідає за реалізацію програми. На рівні програми організаційна структура виглядає так: рада програми, в якій представлені ділові кола, науково-дослідні установи та державні органи. Джерелом фінансування є державний бюджет Швеції через VINNOVA. Бюджет становить 75 млн шведських крон на рік (близько 7,7 млн євро на рік) [165].

Загалом вважається, що успішність програми «Віннвекст» пояснюється двома її характерними рисами: амбіційною фазою планування, на якій також здійснювалися пілотні проєкти та проводилися вищезгадані міжнародні семінари, та довгостроковим характером програми. «Віннвекст» надає підтримку кластерам протягом десяти років, маючи на меті забезпечення їх самостійності після завершення цього строку.

В Європі за рівнем кластеризації особливо виділяються Італія і країни Балтійського регіону. В Італії, країні класичного малого бізнесу, широкої популярності набули так звані «індустріальні округи» (прототипи кластерів), яких нараховується близько 200. Що стосується кластерної політики Італії, варто зазначити, що до 1991 року італійське законодавство не визнавало кластерів (стосунки з державними органами підтримувалися через консорціуми та місцеві асоціації), а після 1991 року визначення кілька раз зазнавало змін.

Національний інститут зовнішньої торгівлі є державним органом, якому доручено розвивати, підтримувати економічні й торгові стосунки італійських підприємств за кордоном, приділяючи особливу увагу малим і середнім підприємствам, їхнім мережам та консорціумам і заохочувати промислову співпрацю та іноземні інвестиції в Італію.

Незважаючи на провідну роль регіонів у стимулюванні кластерів, реалізацію потенціалу місцевих і міжнародних мереж здійснює Інститут стратегічних партнерів, який підтримує зусилля регіонів Італії, спрямовані на подальший розвиток і впровадження дієвої політики формування кластерів з місцевою владою. Цей новий підхід є важливим для передання галузевого й промислового ноу-хау, що забезпечує розширення діяльності італійських підприємств на міжнародному ринку.

Країни Прибалтійського регіону також є активними учасниками загальноєвропейської стратегії кластеризації. Слід зазначити, що останнім часом уряд Естонії почав приділяти особливу увагу питанням розвитку кластерів. Фондом сприяння розвитку підприємництва «Enterprise Estonia», за допомогою ЄС, розроблено Програму розвитку кластерів, цілями якої є підвищення доданої вартості підприємств та сприяння виробництву нових товарів та послуг, розвиток співробітництва між секторами економіки, а також між підприємствами та науковими установами. Бюджет Програми на період 2007–2015 років складає 100 млн естонських крон (близько 10 млн дол. США). Фінансування відбувається за рахунок коштів Фонду регіонального розвитку ЄС.

Відповідно до вимог зазначеної програми, клопотання щодо отримання державної підтримки з питань утворення кластеру може здійснювати тільки зареєстроване в Естонії комерційне об'єднання, яке входить до консорціуму, що планує створити відповідний кластер, а також неприбуткова організація або цільова державна установа. Максимальний розмір державної підтримки на попередньому етапі створення кластеру становить 400 тис. естонських крон [166].

Значних досягнень в організації інноваційних кластерів досягла Словаччина. Кластерні підходи до розвитку економіки Словацької Республіки почали реалізовуватись з 2007 року із ухваленням «Інноваційної стратегії Словацької Республіки на період 2007–2013 років». Відповідальними за

Розділ 4. Обґрунтування концепції кластерного розвитку торговельних кластерів у структурі національної економіки

імплементацию окремих аспектів кластерної політики в країні є Міністерство економіки, Національна агенція розвитку малого та середнього підприємництва, Словацька агенція розвитку інвестицій та торгівлі.

До найбільш відомих кластерів, які діють на території Словаччини, слід віднести:

- металургійний кластер у Кошицькому краї;
- сільськогосподарський кластер у Нітранському краї;
- автомобільний кластер на території Західної Словаччини.

Основою розвитку транскордонних кластерів на території Словацької Республіки мають стати промислові парки, головною метою діяльності яких на цей час є залучення інвестицій, зокрема іноземних, у реалізацію перспективних проєктів.

Отже, міжнародний досвід державно-приватного партнерства в кластерних ініціативах переконливо засвідчує ефективність кластерної моделі. Спільною детермінантою регіональних кластерів у вищерозглянутих країнах є потужний механізм економічно взаємовигідної співпраці між органами виконавчої влади та підприємницьким сектором. Більшість країн запроваджує систему законодавчої та державної фінансово-економічної підтримки кластерних ініціатив.

В Україні досвід створення кластерів має фрагментарний характер і формується в умовах практично нейтральної державної політики. Відсутність державної і, відповідно, регіональної програми стимулювання кластерних ініціатив призводить до того, що держава виконує функцію пасивного спостерігача за одиничними випадками кластерної взаємодії.

Разом з тим, завдання уряду полягає не стільки в створенні кластерів, скільки в організації сприятливого для них ділового, інноваційного та інституціонального середовища. Ключова роль уряду полягає у створенні можливостей, або шляхом надання прямого доступу до фінансування, або опосередковано – через створення політичних структур, планів стратегічних дій та підготовки мотивованих і кваліфікованих державних службовців.

На регіональному рівні доцільно вжити заходів для підвищення ефективності співпраці в системі «регіон – наука – інновації – бізнес», для чого необхідно:

- здійснювати організаційно-економічну підтримку ініціатив підприємств торгівлі щодо організації кластерного об'єднання шляхом розвитку соціальної та торговельної інфраструктури регіону;
- створити єдину інформаційну базу про існуючі у регіонах кластери, інформувати підприємців про переваги кластерної моделі організації під час заходів з розвитку підприємництва, створювати електронні форми заявок для підприємств, які бажають стати учасниками кластерів, що дозволить усунути інформаційний вакуум для потенційних інвесторів, сприятиме залученню у кластери вітчизняного та іноземного капіталу [167];
- здійснювати часткове фінансування об'єктів торговельної, соціальної, виробничої та побутової інфраструктури на основі державно-приватного партнерства в рамках узгодженого проєкту;
- регіональним моніторинговим центрам реалізовувати маркетингові заходи для просування передових науково-дослідних розробок з метою їх впровадження в операційну діяльність торговельних кластерів;

Таким чином, ефективні засади загальнодержавної та регіональної кластерної політики щодо формування торговельних кластерів узгоджують інтереси приватного та державного секторів у рамках системного та координованого загальнодержавного підходу до організаційно-економічної перебудови внутрішньої торгівлі. Саме це розуміється під державно-приватним партнерством в кластерних ініціативах, відповідно до якого виконавчі органи, підприємства торгівлі й інноваційні сегменти працюють разом задля спільної мети – економічного розвитку і покращення загального добробуту.

ПІСЛЯМОВА

У процесі дослідження еволюції наукових поглядів на розвиток складних економічних систем було встановлено, що у період глобальних рецесій економічні системи набувають характерних ознак порушення рівноваги, тобто відбувається їх структурна трансформація та об'єктивна зміна траєкторій подальшого розвитку. Конфігураційні контури складних економічних систем детермінують їх основні властивості – відкритість, емерджентність, складність внутрішніх зв'язків та здатність до самоорганізації. В умовах порушення системної рівноваги зазначені властивості втрачають свою функціональну здатність, що призводить до економічних мутацій та латентності економічної системи загалом.

У розрізі дослідження категорії «складності» економічної системи та її рівнів розширено концептуальні фрейми теорії складності, зокрема її дефініційну архітектуру в науковому дискурсі «цілісність об'єкта – реконфігурація – нова складність». Зважаючи на предмет дослідження – складні економічні системи, й маючи на меті глибинне наукове пізнання явища «складності» таких систем, розширення сутності даного концепту, впроваджено в науковий обіг поняття «поріг організаційної складності» економічної системи. Поріг організаційної складності економічної системи – це інтегральний показник якісного стану економічної системи в нелінійному просторі й визначеному часовому модулі, який характеризує граничну здатність системи до самоорганізації у складну цілісність й обумовлює перехід на нову ступінь розвитку.

Іншими словами, поріг організаційної складності є тенденційним індикатором досягнутого системою рівня розвитку або економічної деградації, так званим збудником організаційної реконфігурації для збереження ефекту синергії. Опинившись за межею порогу організаційної складності,

економічна система тяжіє до ефекту гістерезису, тобто перманентного повернення до пережитого сценарію розвитку. Феномен гістерезисної пам'яті системи небезпечний тим, що спонукає до перекосів у відповідності економічної поведінки системи до досягнутого вищого рівня складності.

Резюмуючи проведене вище теоретичне дослідження розвитку складних економічних систем як самоорганізованих цілісностей, логічно прослідковується тенденція до модернізації та збагачення методологічного апарату теорій складності й теорій самоорганізації. Переконливим свідченням даної тези є виникнення в економіці і теорії управління низки концептуально нових й перспективних наук: кібернетичного менеджменту, економічної синергетики, еволюційного менеджменту, синергетичного менеджменту, економічної генетики, еконофізики, тектології. Відтак дані концепції континуально становлять вектор розвитку «нової економіки», нового напрямку економічної науки, що розглядає економічні процеси як раптові, незворотні й відкриті. Обґрунтовано, що предметним ядром розглянутих вище економічних дисциплін є концепції самоорганізації на різних рівнях ієрархії економічної системи. Так, на макро- та мезорівнях самоорганізація проявляється через ринковий механізм; розвиток та ліквідацію економічних суб'єктів; адаптацію підприємницьких структур до зовнішніх умов; просторову й часову конфігурацію суб'єктів підприємництва; імплементацію моделей державно-приватного партнерства; конкуренцію і взаємний вплив суб'єктів ринку; економічну інтеграцію, корпоратизацію, формування холдингів, економічних зон, кластерів, альянсів, союзів та інших організаційно-правових форм об'єднань підприємств.

На мікрорівні, тобто на рівні локальних систем, механізми самоорганізації реалізуються шляхом узгодженої взаємодії всіх підсистем підприємства, форм соціальної самоорганізації (трудовий колектив), неформальних груп.

Шляхом дослідження теоретичної парадигми самоорганізації економічних систем у концепціях «еволюційної економіки» та кластерного підходу обґрунтовано, що цей вектор дослідження локалізується в ортогональній площині двох онтологічних сутностей – нагромадженні теоретико-методологічного й діалектичного потенціалу сучасної економічної науки в частині формування «мультилінійного універсалізму» та, власне, розбудові категоріально-понятійної архітектури теорій розвитку економіки через призму системності та самоорганізації.

Доведено, що з точки зору теорії систем, кластер як інструмент організаційної реконфігурації економічних відносин відповідає критеріям складних динамічних систем, адже має часові та просторові параметри функціонування, характеристики спрямованості функціонування (одновекторні; різновекторні), динамічні характеристики (лінійні; нелінійні), казуальні (причинно-наслідкові) зв'язки та кількісно-якісну параметризацію. Складні кластерні системи притаманні сучасній організаційній архітектурі геополітичного та економічного простору, а їх функціонування переконливо засвідчує статус «сильних інститутів», здатних до виживання, тому риторика кластеризації національної економіки має фундаментальний характер, а сам процес кластеризації – нова сходинка еволюційного поступу економічної системи.

При дослідженні «компетенцій» складної економічної системи в процесі самоорганізації доведено, що національна економічна система в еволюційному поступі до змін «компетенцій» характеризується процесами деградації. Наші міркування ґрунтуються на тому, що вітчизняна економічна система достатньо структурована й не потребує більш глибокої структуризації. Більше того, структурна рецесія економіки в останні роки перетнула межу кон'юнктурної

ефективності, адже відображений у національних рахунках спад ВВП за період з 2010–2019 рр. коливався від 5 %–9 %. Звідси подальші «компетенції» економічної системи, спрямовані на самоорганізацію, варто перенести із площини структурних еволюційних змін у площину організаційного моделювання вже існуючого структурного наповнення системи. Відтак основні «компетенції» національної економічної системи в процесі еволюційного поступу до самоорганізації вбачаємо в тригональній площині.

Визначено, що в процесі еволюції й, відповідно, досягненні самоорганізації складна економічна система потребує гармонізації «компетенцій» та «рутин» у частині функціонального узгодження, що забезпечить її поступальний розвиток. В такому ключі наукової проблеми дослідження теоретичної платформи глобального еволюціонізму спонукає до розширення його методологічного підґрунтя й впровадження в науковий обіг поняття «організаційний компенсатор». Поняття «організаційний компенсатор» (від лат. *kompensator* – зрівноваження; порівняння) запропоновано трактувати як сукупність трансформаційних механізмів підсистем вищого порядку складності, що зрівноважують умови функціонування економічної системи та скорочують розриви її еволюційного відставання за рахунок декомпозиції організаційної взаємодії економічних суб'єктів. У реаліях національної економічної системи організаційним компенсатором пролонгованого еволюційного відставання може слугувати її кластерна декомпозиція, що, на відміну від структурно-галузевої, сприяє зрівноваженню конструктивно достатніх умов та форм самоорганізації.

На практиці «організаційний компенсатор» реалізується як управлінська технологія з упорядкування підсистем різної природи: інституційної, соціальної, правової, фінансової. В економіках кластерного типу дані підсистеми інтегруються

в єдиний механізм самоорганізації й саморозвитку. Також кластери є більш ефективними системами в розрізі пізнання закономірностей і механізмів виникнення нових структуроутворень, факторів їх генези та прогнозування подальшого функціонування.

У процесі виявлення ефективних підходів до кластерної самоорганізації складної економічної системи визначено, що перебіг кластерних процесів в Україні відбувається в рамках модального підходу без усвідомлених трансформацій в інституційних принципах та правилах економічної поведінки суб'єктів економічної системи. При цьому для реалізації успішної парадигми самоорганізації складних економічних систем варто використовувати інтегровані моделі на основі ресурсної автономії та модифікації економічної поведінки із урахуванням викликів екзогенного середовища.

У процесі обґрунтування теоретико-концептуальної сутності кластерів як форми організаційної конфігурації складних економічних систем категорію «кластер» запропоновано розуміти як стійку систему просторової та інституціональної взаємодії стейкхолдерів у результаті концентрації ресурсів з метою підвищення ефективності соціально-економічної активності й конкурентоспроможності учасників шляхом об'єднання компетенцій та інноваційних потенціалів. Важливо усвідомити, що кластери – це «нові інституції», які не залежать від попередніх умов розвитку, а становлять архітектуру інтеграційних процесів контрагентів в єдиному господарському ланцюзі для забезпечення вирівнювання соціально-економічних перекосів. Загалом інтегровані структури кластерного типу варто розглядати як ефективні й гнучкі інституційні структури, здатні більш м'яко долати фінансово-економічні шоки та бар'єри, при цьому утримуючи достатні темпи відтворення.

Визначено, що в Україні поступово реалізовується кластерний потенціал, незважаючи на неспроможність повноцінної

Сингулярність кластерного розвитку національної економіки

державної підтримки як з боку уряду, так і органів місцевого самоврядування. Переважну більшість кластерів зосереджено в промисловості та аграрній сфері, при цьому кластерні ініціативи в торгівлі знаходяться поза увагою урядової політики.

Разом з тим, завдання уряду полягає не стільки в створенні торговельних кластерів, скільки в організації сприятливого для них ділового, інноваційного та інституціонального середовища. Ключова роль уряду полягає у створенні можливостей: або шляхом надання прямого доступу до фінансування, або опосередковано – через створення політичних структур, планів стратегічних дій та підготовки мотивованих і кваліфікованих державних службовців.

На регіональному рівні доцільно вжити заходів для підвищення ефективності співпраці в системі «регіон – наука – інновації – торговельний бізнес», для чого необхідно:

- здійснювати організаційно-економічну підтримку ініціатив підприємств торгівлі щодо організації кластерного об'єднання шляхом розвитку соціальної та торговельної інфраструктури регіону;
- створити єдину інформаційну базу про існуючі у регіонах кластери, інформувати підприємців про переваги кластерної моделі організації під час заходів з розвитку підприємництва, створювати електронні форми заявок для підприємств, які бажають стати учасниками кластерів, що дозволить усунути інформаційний вакуум для потенційних інвесторів, сприятиме залученню у кластери вітчизняного та іноземного капіталу;
- здійснювати часткове фінансування об'єктів торговельної, соціальної, виробничої та побутової інфраструктури на основі державно-приватного партнерства в рамках узгодженого проєкту;
- регіональним моніторинговим центрам реалізовувати маркетингові заходи для просування передових науково-

- дослідних розробок з метою їх впровадження в операційну діяльність торговельних кластерів;
- розміщувати державне замовлення на продукцію в ефективно працюючих торговельних кластерах.

Таким чином, ефективні засади загальнодержавної та регіональної кластерної політики щодо формування торговельних кластерів узгоджують інтереси приватного та державного секторів у рамках системного та координованого загальнодержавного підходу до організаційно-економічної перебудови внутрішньої торгівлі. Саме це розуміється під державно-приватним партнерством у кластерних ініціативах, відповідно до якого виконавчі органи, підприємства торгівлі й інноваційні сегменти працюють разом задля спільної мети – економічного розвитку і покращення загального добробуту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кочубей Н. В. Складність як концепт постнекласичного знання // Інтегративна антропологія. № 2 (20). 2012. С. 17–23.
2. Хакен Г. Синергетика. М.: Москва, 1980. 388 с.
3. Хакен Г. Информация и самоорганизация. Макроскопический подход к сложным системам. М.: КомКнига, 2005. 248 с.
4. Майнцер К. Сложносистемное мышление: Материя, разум, человечество. Новый синтез. М. : ЛИБРОКОМ, 2009. 464 с.
5. Николис Г., Пригожин И. Познание сложного. М.: УРСС, 2003. 229 с.
6. Пригожин И. От существующего к возникающему. Время и сложность в физических науках. М.: Наука, 1985. 327 с.
7. Водолазский А. Начала эконофизики и количественная определенность первых экономических законов. Новочеркасск: НОК, 2013. 227 с.
8. Офіційний сайт Інституту дослідження складних адаптивних систем у Санта-Фе. URL: <http://www.santafe.edu/research>
9. Вико Дж. Основания новой науки об общей природе нации. Л.: ИСА, 1994.
10. Башляр Г. Новый рационализм. М.: Прогресс, 1987. 376 с.
11. Морен Э. Метод. Природа природы. М.: Прогресс-Традиция, 2005. 464 с.
12. Nicolescu, B. The Relationship between Complex Thinking and Transdisciplinarity. URL: http://basarab.nicolescu.perso.sfr.fr/ciret/ARTICLES/Nicolescu_fichiers/MSH15062009.htm
13. Морен Э. Образование в будущем: семь неотложных задач // Синергетическая парадигма. Синергетика образования. М.: Прогресс-Традиция, 2007. С. 24–96.
14. Князева Е. Н., Курдюмов С. П. Синергетика: нелинейность времени и ландшафты коэволюции. М.: УРСС, 2011. 414 с.

Список використаних джерел

15. Буданов В. Г. Методология синергетики в постнеклассической науке и в образовании. М.: ЛИБРОКОМ, 2009. 240 с.
16. Maturana H., Varela F. Autopoiesis: the organization of the living (1973). *Autopoiesis and Cognition*. Boston, 1980. P. 63–134.
17. Humberto R. Maturana. *Biology of Cognition*. URL: <http://www.certicom.kiev.ua/matur.html>
18. Альошкін В. С. Синергетичний підхід до моделювання соціально-економічної політики України на шляху до євроінтеграції // *Економічний вісник Донбасу*. № 2 (36). 2014. С. 74–79.
19. Білоус В. С. Синергетика та самоорганізація в економічній діяльності: навч. посіб. Київ: КНЕУ, 2007. 376 с.
20. Гальчинський А. С. Методологія складних систем // *Економіка України*. 2007. № 8. С.4–18.
21. Черленяк І. І. Синергетичні моделі оптимізації системи державного управління: монографія. Ужгород: Ліра, 2010. 656 с.
22. Майорова Т. В. Синергетичний підхід у формуванні сучасної парадигми фінансово-кредитного механізму активізації інвестиційного процесу // *Економічний часопис-XXI*. № 3–4 (1). 2014. С. 66–69.
23. Моисеев Н. Н. *Алгоритмы развития*. М.: Знание, 1987. 304 с.
24. Декарт Р. *Рассуждение о методе, чтобы верно направлять свой разум и отыскивать истину в науках и другие философские работы*. – М.: Академический проект, 2011. 335 с.
25. Smith A. *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. URL: <http://metalibri.wikidot.com/title:an-inquiry-into-the-nature-and-causes-of-the-wealth-of>
26. Шестакова Е. В. Теории самоорганизации: от античных воззрений до идей эволюционной экономики // *Вестник ОГУ* №13 (149). 2012. С. 425–432.

27. Богданов А. А. Тектология: всеобщая организационная наука: в 2 кн. М.: Экономика (Экономическое наследие), 1989. Кн. 1. 304 с.
28. Богданов А. А. Тектология: всеобщая организационная наука: в 2 кн. М.: Экономика (Экономическое наследие), 1989. Кн. 2. 304 с.
29. Білоцерківець В. В., Завгородня О. О. Еволюція методологічних засад дослідження нової економіки: від стохастичної перцепції до алгоритмізації пізнання // Економічний вісник НГУ. 2009. № 4. С. 6–13.
30. Маевский В. И. Эволюционная теория и технологический прогресс // Вопросы экономики. 2001. № 11. С. 4–16.
31. Darwin Ch. On the Origin of Species by Means of Natural Selection, or the Preservation of Favored Races in the Struggle for Life. URL: [http://darwin-online.org.uk/ contents.html#origin](http://darwin-online.org.uk/contents.html#origin)
32. Nelson Richard R., Winter S. G. An Evolutionary Theory of Economic Change. Harvard University Press, 1982. 514 p.
33. Елифанова Н. Ш. Роль и место синергетики в эволюционной экономике // Вестник АГТУ. Сер.: Экономика. 2010. № 1. С. 16–23.
34. Schumpeter Josef Alois. Essays on entrepreneurs, innovations, business cycles, and the evolution of capitalism. Transactions Publishers, 1989.
35. Шумпетер Й. А. Десять великих экономистов от Маркса до Кейнса (Ten Great Economists from Marx to Keynes, 1951). М.: Изд-во Института Гайдара, 2011. 416 с.
36. Буданов В. Г. Синергетика: история, принципы, современность. URL: [http://spkurdyumov.ru/what/ sinergetika-istoriya-principy-sovremennost/](http://spkurdyumov.ru/what/sinergetika-istoriya-principy-sovremennost/)
37. Боголюбов О. М., Ляпунов О. М. // Енциклопедія сучасної України: у 30 т. / ред. кол. І. М. Дзюба [та ін.]; НАН України, НТШ, Координаційне бюро енциклопедії сучасної України НАН України. Київ, 2016.

38. Пуанкаре А. Термодинамика. М.: Институт компьютерных исследований, 2005. –332 с.
39. Гражевська Н. І. Теорія економічного розвитку Й. Шумпетера в контексті синергетичної парадигми // Науковий вісник Чернівецького національного університету: [зб. наук. праць]. – Чернівці, 2011. Вип. 579–580. С. 19–23.
40. Шумпетер Й. Теория экономического развития. Капитализм, социализм и демократия [предисл. В. С. Автономова ; пер. с нем. В. С. Автономова, М. С. Любского, А. Ю. Чепуренко ; пер. с англ. В. С. Автономова и др.]. М.: Эксмо, 2007. С. 837–855.
41. Turing A. M. Mathematical Logic: Coll. Works of A. M. Turing. Amsterdam: Elsevier, 2001. 293 p.
42. Мандельброт Б. Фрактальная геометрия природы; пер. с англ. М. : Ин-т компьютерных исследований, 2002. 654 с.
43. Моначенко А.В. Теория хаосу і трансформації в Афганістані (кінця ХХ початку ХХІ ст.) // Зовнішня політика і дипломатія: традиції, тренди, досвід. Вип. 21. С. 119–126.
44. Іванов Ю. Б., Пилипенко А. А. Додатки до монографічного дослідження. URL: <http://aapil.ho.ua/eeid>
45. Федулова Л. І. Формування технологічних кластерів як точок зростання економіки України: монографія. Миколаїв: Іліон, 2012. 295 с.
46. Пилипенко А. А. Реконфігурація ланцюгів постачань в циклі інтеграційного розвитку підприємства // Комунальне господарство міст: наук.-техн. зб. 2007. № 73. С. 289–296.
47. Алексєєв І. В. Стратегії та регулювання інноваційного розвитку виробничо-господарських структур: автореф. дис. на здобуття ступеня д-ра екон. наук: спец. 08.02.03 «Організація управління, планування і регулювання економікою». Київ, 2002. 40 с.
48. Кизим М. О. Управління створенням і розвитком видатної корпорації: монографія. Харків: Інжек, 2007. 208 с.

49. Шевченко А. В. Теоретико-методологічні основи формування кластерної моделі розвитку в економіці // Ефективна економіка. 2014. № 12. URL: <http://aapil.ho.ua/eid>
50. Посібник з кластерного розвитку. URL: <http://ucluster.org/>
51. Marshall A. (1961) Principles of Economics. Variorum edition overseen by C. Guillebaud, L.: McMillan Press. 450 p.
52. Porter M. E. (2003) The economic performance of regions. Regional Studies, Vol. 37. pp. 549–578.
53. Rosenfeld S. Backing into Clusters: Retrofitting Public Policies. URL: www.oecd.org.
54. Dahmen E. Development Blocks in Industrial Economics. Industrial Dynamics: Technological, Organizational and Structural Change in Industrial and Firms ; [edited by B. Carlsson. Boston and Dordrecht], 1989. P. 109–121.
55. Soulie D. Filieres de Production et Integration Vertical // Annales des Mines. Janvier 1989. P. 21–28.
56. Tolenado J. A. Propjs des Filires Industrielles // Revue d'Economie Industrielle. V. 6. 1978. P. 149–158.
57. Feldman M.P., Audretsch D.B. (1999). Innovation in Cities and Regions: Science based Diversity, Specialization and Localized Competition. European Economic Review, 43: 409–429.
58. Соколенко С. І. Сучасний економічний розвиток регіону на основі інноваційних промислових кластерів. URL: <http://ucluster.org/sokolenko/2009/02/rozvytok-terytorialnoj-gromady-na-osnovi-klasternoj-modeli-vyrobnyctva/>
59. Войнаренко М. П. Кластери в інституційній економіці: монографія. Хмельницький: ХНУ, Тріада-М, 2011. 502 с.
60. Геєць В.М. Економіка України: ключові проблеми і перспективи // Економіка і прогнозування. № 1. 2016. С. 7–22.
61. Ковальова Ю.М. Кластер як нова форма організації та розвитку економіки. Матеріали міжнародної конференції. 2007. URL: http://www.rusnauka.com/17_SSN_2007/Economics/22544.doc.htm.

62. Тищенко О. М. Кластери як вектор розвитку економіки: організація, сутність і концепції // Теоретичні та прикладні питання економіки. Вип. 21. 2010. С. 74–81.
63. Каніщенко Н. Г. Економічні передумови формування кластерних систем в Україні. Прометей: регіональний зб. наук. пр. з економіки Донецького економіко-гуманітарного інституту МОН України та Інституту економіко-правових досліджень НАН України. Вип. 1 (25). 2008. С. 297–302.
64. Маслак О.О. Системи кластеризації національної економіки: формування, розвиток та державне управління. Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2018. 235 с.
65. Державна цільова економічна програма «Створення в Україні інноваційної інфраструктури» на 2009–2013 роки, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 14 травня 2008 р. № 447. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/447-2008-%D0%BF#Text>
66. Самійленко Г. М. Сучасний погляд на формування промислового комплексу регіону // Економіка. Управління. Інновації. № 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eui_2009_2_34.
67. Квілінський О. С. та Степанова Т. О. Кластеризація як спосіб підвищення стійкості суб'єктів малого бізнесу // Економічний вісник Донбасу. № 1. 2010. С. 150–158.
68. Пятинкин С. Ф., Быкова Т. П. Развитие кластеров: сущность, актуальные подходы, зарубежный опыт. Минск: Тесей, 2008. 72 с.
69. Форманчук О. С. Методологічні підходи до визначення кластерної моделі регіонального розвитку // Економіка і регіон: Серія «Економічна теорія та історія економічної думки». № 4 (23). 2009. С. 253–257.
70. Бережняк А. О. Регіональна кластеризація // Тези доповідей економічної наукової інтернет-конференції. 2010. URL: http://www.economy-confer.com.ua/full_article/661/.

71. Люльчак З. С., Вишньовська Х. М. Кластеризація – спосіб підвищення конкурентоспроможності вітчизняних підприємств агропромислового комплексу та галузі загалом // Вісник НУ Львівська політехніка. Серія: «Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи встановлення та проблеми розвитку». № 720. 2011. С. 188–197.
72. Капітанець О. Ю. Кластеризація економіки – об’єктивна умова підвищення конкурентоспроможності підприємств і їх продукції // Інноваційний розвиток національної економіки, матеріали міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. 7–8 квіт. 2011 р. 403 с.
73. Панкова Л. І. Методологія формування кластерної моделі економіки України: передумови успішної політики регіонів // Вісник Східноєвропейського університету економіки і менеджменту. Вип. 1 (28). 2020. С. 84–93.
74. Маслак О. О., Кузьмін О. Є. Безпека інноваційного розвитку в умовах кластеризації національної економіки. Львів: ННБК АТБ, 2018. С. 189–202.
75. Asaul A. N., Voynarenko M. P., Skorobogata L. V. Transformation of business capitalization model in terms of knowledge economy. Actual Problems of Economics. 2014. № 11. P. 3–11.
76. Voynarenko M.P., Bohatchyk L.A. Applying cluster tools to develop subregional competitiveness strategy of region’s economy. Actual Problems of Economics. 2014. № 8 (158). P. 171–183.
77. Шебеко Ю. В. Закони ринкової економіки та закони розвитку суспільства: діалектика їх взаємозв’язку та реалізації у сучасній теоретичній думці // Молодий вчений. № 10 (37). 2016. С. 429–433.
78. Gordon I.R., MacCann P. Industrial Clusters: Complexes, Agglomeration and/or Social Networks? Urban Studies, 37, 2000.

79. Ицковиц Г. Модель тройной спирали // Инновации. 2011. № 4 (150). С. 5–10.
80. Шевченко А. В. Теоретико-методологічні основи формування кластерної моделі розвитку в економіці // Ефективна економіка. № 12. 2014. URL: <http://www.economy.nauka.com.ua>.
81. Павловська А. С. Концептуальні засади розвитку ділового середовища: регіональний аспект: монографія. Черкаси: Видавець Пономаренко Р. В., 2018. 432 с.
82. Сурай А. С. Теорія систем як базис побудови мультикомпонентного прототипу ділового середовища регіону // Вісник Східноєвропейського університету економіки і менеджменту. Серія: Економіка і менеджмент. Черкаси: СУЕМ, 2017. Вип. 2 (23). С. 143–154.
83. Гулак Д. В. Розвиток електроенергетичного ринку України на засадах регіональної кластеризації : монографія. Черкаси : Видавець Пономаренко Р. В., 2018. 286 с.
84. Захарченко В. И., Осипов В. Н. Кластерная форма территориально-производственной организации : монография. Одесса : Фаворит, 2010. Ч. 1. 122 с.; Ч. 2 – 236 с.
85. Теорія і практика кластеризації економіки : монографія / за наук. та заг. ред. М. П. Войнаренка, В. І. Дубницького. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2019. 336 с.
86. Якушев О. В. Інноваційно-освітні кластерні форми регіонального розвитку: автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.00.05 Черкас. держ. технол. ун-т. Черкаси: [б.в.], 2019. 20 с.
87. Скібська К. О. Соціалізація процесу кластероутворення в регіональному розвитку: автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.05, Черкас. держ. технол. ун-т. Черкаси: [б.в.], 2019. 20 с.
88. Гулак Д. В. Розвиток електроенергетичного ринку України на засадах регіональної кластеризації: автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.05; Східноукр. нац. ун-т ім. Володимира Даля. Северодонецьк, 2017. 19 с.

**Сингулярність кластерного розвитку
національної економіки**

89. Гавура В. О. Алгоритм кластеризації економіки регіону (на прикладі волинської області) // Ефективна економіка. URL: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=1161>
90. Алтухова Н. В. Методика анализа кластерных возможностей в отраслях региональной экономики на основе экспертных оценок // Ефективна економіка. 2011. № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2011_1_8
91. Гуменюк В. Я., Ярошевич Н. Б. Переваги та недоліки застосування функцій Кобба-Дугласа як інструменту управління виробничими ресурсами транспортних підприємств; Національний університет Львівська політехніка. Львів, 2000. С. 150–162.
92. Розвиток підприємництва. Міністерство економіки України. URL: <https://www.me.gov.ua/Tags/DocumentsByTag?lang=uk-UA&id=d61739b3-95d6-4570-8724-4ed1582d8460&tag=RegulatornaPolitikaTaRozvitokPidpriemnitstva> (дата звернення: 28.06.2021).
93. Національна програма кластерного розвитку до 2027. INDUSTRY4UKRAINE. URL: <https://www.industry4ukraine.net/events/programa-klasternogo-rozvytku-2027/> (дата звернення: 28.06.2021).
94. Maximilian Benner, Cluster Policy: Principles and a Toolbox, 2012
95. Available budget 2014–2020. EU regional and urban development, Regional Policy. URL: https://ec.europa.eu/regional_policy/en/funding/available-budget/. (дата звернення: 28.06.2021).
96. Бірюков Р.М. Глобалізація та її вплив на правову сферу. Порівняльно-правові дослідження. 2009. № 2. С. 36–40.
97. Пічугіна М. А., Смоляр Л. Г. Кластерна модель підвищення конкурентоспроможності підприємств на інноваційній основі // Економічний вісник КІІ. 2009.
98. Yagutkin С. М. Sovremennaya klassifikaciya predpriyatij gorodskoy ekonomiki. URL: http://www.rusnauka.com/7._DN_2007/Economics/20594.doc.htm

Список використаних джерел

99. A. Mazaraki, A. Prisyaznyuk, S. Bai and Yu Drozdova. Determinants of regions smart specialization in eco-clustering IOP Conf. Series: Earth and Environmental Science 915 (2021) 012034. P. 1–8.
100. Офіційний сайт Євростату. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/nuts/statistical-regions-outside-eu>
101. Інноваційні підходи до регіонального розвитку в Україні. Національний інститут стратегічних досліджень. – 2011. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2012-03/innovation_Bila.indd-bb655.pdf.
102. Національна програма кластерного розвитку до 2027 року. Концепція, орієнтири розвитку, рекомендації. [О. В. Юрчак, М. В. Крікунов, С. О. Кропельницька та ін.]. Industry4Ukraine, 2020. 74 с.
103. Хмельницький енергетичний кластер. URL: <https://www.energycluster.net/>
104. Глобальні ланцюги доданої вартості та розвиток. Підтримка всеохоплюючого та сталого промислового розвитку з боку ЮНІДО. Організація Об'єднаних Націй з промислового розвитку (ЮНІДО). 2015. URL: <https://mautic.appau.org.ua/asset/140:global-value-chains-ukrpdf>
105. EURECA. URL: <https://www.eurekanetwork.org/>
106. Портал українських кластерів. URL: <https://ucluster.org/>.
107. Миколаївська область. Українські кластери. URL: <https://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwjT-4rY-Nj1AhXJ8rsIHUhEBaoQFnoECAQQAQ&url=https%3A%2F%2Fucluster.org%2Funiversitet%2Fklastery-ukraina%2F2005-study%2Fmykolaiv-oblast%2F&usg=AOvVaw12LхаE8031u6sA7qTeBeDX>
108. Херсонська область. Українські кластери. URL: <https://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwjT-4rY->

- Nj1AhXJ8rsIHUhEBaoQFnoECAMQAQ&url=https%3A%2F%2Fucluster.org%2Funiversitet%2Fklastery-ukraina%2F2005-study%2Fkherson-oblast%2F&usg=AOvVaw1j4Vz6ubRvc0SnbP8mqqXm
109. Висновки щодо кластерної політики. Українські кластери. URL: <https://ucluster.org/>.
 110. Бай С. І., Присяжнюк А. Ю. Іт-кластери в Україні: економічний потенціал // Економіка України. № 9. 2018. С. 50–59.
 111. Офіційний сайт Державної служби статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
 112. BIONIC Hill. URL: <http://bionic-hill.com/>.
 113. Финансовые конгломераты: причины возникновения, достоинства, недостатки. URL: <http://www.bestinvestor.ru/pub/>
 114. European Parliament and Council Directive 2002/87/EC of 16 December 2002 on the supplementary supervision of credit institutions insurance undertakings and investment firms in a financial conglomerate and amending Council Directives. URL: <http://europa.eu/scadplus/leg/en/lvb/l24>.
 115. Foray D., Van Ark B. Smart specialization in a truly integrated research area is the key to attracting more R&D to Europe. Knowledge Economists Policy Brief No. 1. 2007.
 116. Foray D., David P., Hall B. Smart specialization. From academic idea to political instrument, the surprising career of a concept and the difficulties involved in its implementation. MTEI Working Paper No. 2011.001. Lausanne : Ecole Polytechnique Federale de Lausanne, 2011. 16 p.
 117. Foray D., Goenaga X. The Goals of Smart Specialisation. Luxembourg : Publications Office of the European Union, 2013. 14 p.
 118. Aranguren M.J., Wilson J.R. What can experience with clusters teach us about fostering regional smart

- specialisation? / Orkestra Basque Institute of Competitiveness and Deusto Business School Forthcoming in *Ekonomiaz*. 2013. June. 22 p.
119. Дубинський Г.П. Стратегія розумної спеціалізації для України // *Соціальна економіка*. 2017. Вип. 53 (1). С. 59–68.
120. Снігова О. Ю. Розкриття потенціалу смарт-спеціалізації для подолання регіональної структурної інертності в Україні // *Економіка України. Economy of Ukraine*, 2018, 8 (681) С. 75–87.
121. The Global Innovation Index 2020. Cornell University, INSEAD. 2020. URL: https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_gii_2020.pdf
122. Available budget 2014-2020. EU regional and urban development, Regional Policy. URL: https://ec.europa.eu/regional_policy/en/funding/available-budget/.
123. Christian Ketels, Sergiy Protsiv. European Cluster Panorama: Report. European Cluster Observatory, 2016. 68 p.
124. Організаційно-економічний механізм відродження і розвитку меліорації в Херсонській області. Національний університет біоресурсів і природокористування України; Інститут розвитку аграрних ринків. Київ., 2017. 350 с.
125. Кульнєва Г.М. Інституційні аспекти національної економіки України // *Держава та регіони. Серія: Економіка та підприємництво*. 2010. № 6. С. 36–40.
126. Полтерович В.М. Институциональные ловушки и экономические реформы. М.: Российская экономическая школа, 1998.
127. Ляшенко В. І. Інституційні пастки перехідної економіки // *Наукові праці ДонНТУ. Серія: Економічна*. 2005. Вип. 89–100. С. 179.
128. Тарасенко Г. Д., Шibaєва К. І. Інституційні пастки і виходи з них за умов змішаної економіки під час реформ // *Наукові праці ДонНТУ. Серія: Економічна*. 2010. Вип. 38-1. – С. 169–175.

129. Кірієнко Ю. А. Правове середовище ринків економічних благ України як складова інституційного забезпечення їх функціонування // Вісник Національного університету Львівська політехніка, 2013. С. 301–308.
130. Чухно А. А. Інституціоналізм: теорія, методологія, значення. Економіка України, 2008. № 6. С. 4–13.
131. Олейник А. Институциональная экономика. М.: ИНФРА-М, 2002. 416 с.
132. Капелюшников Р. И. Теория трансакционных издержек. URL: <http://www.libertarium.ru/10623>
133. Уильямсон О. Экономические институты капитализма. Фирмы, рынки, отношенческая контрактация. СПб.: Лениздат, 1996. С. 102.
134. Oxley J. E. Institutional environment and the mechanism of governance: The impact of intellectual property protection on the structure of inter-firm alliances. *Journal of Economic Behavior & Organization*. 1999. No. 38. P. 283 – 309.
135. Клейнер Г. Б. Эволюция институциональных систем. М.: Наука, 2004. С. 107.
136. Bartlett C. A. *Managing Across Borders: The Transnational Solution* / C. A. Bartlett., S. Ghoshal. – Boston: Harvard University Press, 1989. – 440 p.
137. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. М. : Фонд экономической книги Начала, 1997. С. 80.
138. Уильямсон О. Экономические институты капитализма. Фирмы, рынки, отношенческая контрактация. СПб.: Лениздат, 1996. 702 с.
139. Про державно-приватне партнерство: Закон України від 01.07.2010 № 2404-VI // Відомості Верховної Ради України. 2010. № 40. Ст. 524 (Зі змін. та допов.)
140. «Щодо розвитку державно-приватного партнерства як механізму активізації інвестиційної діяльності в Україні». Аналітична записка. URL: www.niss.gov.ua

Список використаних джерел

141. Досвід та перспективи впровадження державно-приватних партнерств в Україні та за кордоном. Київ: К.І.С., 2008. 146 с.
142. Green Paper on Public-Private Partnerships and Community Law on Public Contracts and Concessions: Commission of the European Communities. URL: <http://eur-lex.europa.eu>
143. Варнавский В. Г. Государственно-частное партнерство. М.: Изд. дом Гос. ун-та. Высшей школы экономики, 2010. 287 с.
144. Вилицов М. В. Государственно-частное партнерство: политико-правовой аспект // Власть. 2006. № 7. С. 12–17.
145. Нейкова І. С. Державно-приватне партнерство як складова інвестиційного механізму інноваційного розвитку // Науковий вісник Національного університету ДПС України (економіка, право). 2010. № 1 (48). С. 152–160.
146. Полякова О. М. Державно-приватне партнерство в Україні: проблеми становлення. Коммунальное хозяйство городов. Серия: Экономические науки. Київ.: Техніка, 2009. № 87. С. 317–322.
147. Пильтяй О. В. Сучасні концепції та підходи до визначення державно-приватного партнерства // Економіка. Управління. Інновації: Електронне наукове фахове видання. 2011. № 2.
148. Федулова Л. І. Особливості державно-приватного партнерства в науково-технологічній та інноваційній сферах України // Стратегічні пріоритети. 2011. № 1 (18). С. 85–93.
149. Якунин В. И. Партнерство в механизме государственного управления // Социологические исследования. 2007. № 2.
150. Досвід та перспективи впровадження державно-приватних партнерств в Україні та за кордоном. Київ: К.І.С., 2008. 146 с.
151. Плотников А. И. Межсекторное партнерство как социальная инновация для муниципальной власти России

- [електронний ресурс] // Современные научные исследования и инновации. 2011. № 1.
152. Підготовка та реалізація проєктів публічно-приватного партнерства: Практичний посібник для органів місцевої влади та бізнесу. К., ФОП Москаленко О.М., 2011. 140 с.
153. National Council for Public-private partnerships. URL: <http://www.ncppp.org/howpart/index.shtml#define>
154. Підготовка та реалізація проєктів публічно-приватного партнерства: Практичний посібник для органів місцевої влади та бізнесу. К., ФОП Москаленко О.М., 2011. С. 67.
155. Алексеев І. В. Стратегії та регулювання інноваційного розвитку виробничо-господарських структур: автореф. дис. на здобуття ступеня д-ра екон. наук: спец. 08.02.03 «Організація управління, планування і регулювання економікою». К., 2002. 40 с.
156. Кизим М. О. Управління створенням і розвитком видатної корпорації. Харків: ВД Інжек, 2007. С. 45.
157. Пилипенко А. А. Реконфігурація ланцюгів постачань в циклі інтеграційного розвитку підприємства // Комунальне господарство міст: наук.-техн. зб. 2007. № 73. С. 289–290.
158. Передовий досвід розвитку кластерів. URL: <http://www.eep.org.ua>
159. Соколенко С. І. Сучасний економічний розвиток регіону на основі інноваційних промислових кластерів. URL: <http://ucluster.org/sokolenko/2009/02/rozvytok-terytorialnoj-gromady-na-osnovi-klasternoj-modeli-vyrobnyctva/>
160. Войнаренко М. П. Кластери в інституційній економіці: монографія. Хмельницький: ХНУ, ТОВ Тріада-М, 2011. 502 с.
161. Гальчинський А. С., Геєць В. М. Стратегія економічного і соціального розвитку України (2004–2015 роки)
162. Шляхом європейської інтеграції. Нац. ін-т стратег. дослідж., Ін-т екон. прогнозування НАН України, М-во

Список використаних джерел

- економіки та з питань європ. інтегр. України. Київ: ІВЦ Держкомстату України, 2004. 416 с.
163. Tolénado J. A. Propjs des Filires Industrielles // Revue d'Economie Industrielle. V. 6. 1978. P. 149–158.
164. Онишко Св. В., Онишко С. В. Державне регулювання кластеризації економіки як напрямок розбудови національної інноваційної моделі // Актуальні проблеми економіки. 2010. № 11 (113). С. 55–61.
165. Передовий досвід розвитку кластерів. URL: <http://www.eep.org.ua>
166. Посібник кластерного розвитку. URL: <http://economy-mk.gov.ua/download/books/ClusterHandbookUkr.pdf>
167. Офіційний сайт Інституту стратегічних досліджень. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/760/>
168. Шовкалюк В. С. Організаційні форми управління кластерами. URL: ya-predpriyatiy-i-territorial-nyh-obrazovaniiy.html
169. Prisuazhnyuk A., Mykolaichuk I., Safonov Y. Assessment of financial potential for clustering of the Ukrainian economy у міжнародній монографії Strategic management: Global Trends and National Peculiarities. Poland: Publishing House «Baltija Publishing», 2019 P. 188–198.
170. Fedulova L., Prisuazhnyuk A. Innovative-technological factor of social inclusion in Industry of Ukraine міжнародній монографії Osthofen, Deutschland Poitiers, France Los Angeles, USA, 2017. P.10–22.
171. Присяжнюк А. Ю. Внутрішня торгівля України: монографія / відп. ред. А. А. Мазаракі. К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2016. – 872 с.
172. Присяжнюк А. Ю. Фінансовий механізм забезпечення сталого розвитку соціально-економічних систем: монографія; Бердянський університет менеджменту і бізнесу, 2016. 350 с.

173. Присяжнюк А. Ю. Інноваційний розвиток підприємств торгівлі: монографія / відп. ред. Л. І. Федулова; ДУ Інститут регіональних досліджень імені М.І. Долишнього. Львів, 2016. 364 с.
174. Fedulova L. I., Prisuazhnyuk A. Role of technological marketing over the course of clustering Ukraine's economy, у міжнародній монографії *The new role of marketing and communication technologies in business and society: global and local aspects* / Ed. by Y. S. Larina. Publishing house «BREEZE», Montreal, Canada, 2015. Ch. 6, pp. 26–45.
175. Присяжнюк А. Ю. Теоретичні та практичні аспекти стійкого розвитку фінансової системи України: монографія. Ч. 1. / ред. О. О. Непочатенко, Ю. О. Нестерчук. Умань: Видавець Сочінський, 2013. 416 с.
176. Присяжнюк А. Ю. Формування сучасних механізмів розвитку інноваційної сфери економіки: монографія / Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського, 2013. 345 с.
177. Присяжнюк А. Ю. Актуальні питання розвитку сучасної економіки: монографія. Ч. 1 / ред. О. О. Непочатенко, Ю. О. Нестерчук. Умань: Видавець Сочінський, 2011. 416 с.
178. Присяжнюк А. Ю. Управління інноваційною діяльністю в контексті формування фінансових потоків: монографія. Київ: ТОВ ДКС Центр, 2011. 212 с.
179. Присяжнюк А.Ю. Інструменти реалізації кластерної політики // *Інтелект XXI*. № 3. 2021. С. 40–52.
180. Присяжнюк А. Ю. Analytical aspects of the financial potential for clustering of. the economy // *Вчені записки Таврійського національного університету*. Т. 31 (70). № 4. 2020. С. 68–74.
181. Присяжнюк А., Хмурова В. Public-private partnership: theory and practice // *Вісник КНТЕУ*. № 6. 2018. С. 43–51.

182. Присяжнюк А. Ю. Самоорганізація складних економічних систем: аспект еволюційної кластерної економіки // Вісник ВЕІМ. 2017. № 17.
183. Присяжнюк А. Ю. Самоорганізація складних економічних систем: теоретичний зріз // Економічний вісник університету. Переяслав-Хмельницький. № 29 (2). 2016. С. 453–458.
184. Присяжнюк А. Ю. Експлікація складності економічних систем // Вісник ОДУ. № 1–2 (1). 2016. С. 15–19.
185. Присяжнюк А. Ю. Modern Imperative in Cluster Management. Глобальні та національні проблеми економіки : електронне наукове фахове видання. Електронні дані [Миколаїв: Миколаївський нац. ун-т ім. В. О. Сухомлинського: Миколаїв, 2015]. № 8. URL : <http://global-national.in.ua/issue-7-2015>.
186. Присяжнюк А. Ю. Modern approaches to identification and mapping of clusters // Вісник Хмельницького національного університету. № 5. 2015. С. 17–25.
187. Присяжнюк А. Ю. Educational models in cluster fusion // Науковий вісник Київ. нац. торг.- екон. ун-т. 2015. № 6.
188. Присяжнюк А. Ю. Оцінка передумов кластеризації у сфері торгівлі. Глобальні та національні проблеми економіки: електронне наукове фахове видання. Миколаїв: Миколаївський нац. ун-т ім. В. О. Сухомлинського: Миколаїв, 2015. № 7. URL: <http://global-national.in.ua/issue-7-2015>.
189. Присяжнюк А. Ю. Організаційний розвиток економіки на засадах кластерної інтеграції: проблеми та перспективи // Інвестиції: практика та досвід. № 9. 2015. С. 22–24.
190. Присяжнюк А. Ю. Інституційний розвиток економічної системи в процесі кластеризації // Вісник Київського національного торговельно-економічного університету: науково-практич. журнал. 2014. № 5. С. 14–22.

191. Присяжнюк А. Ю., Миколайчук І. П. Вдосконалення організаційно-економічного механізму адаптивного управління підприємством // Сталий розвиток економіки. 2013. № 5 (22) С. 71–81.
192. Присяжнюк А. Ю. Адаптивні механізми державного стимулювання кластерної організації економіки // Вісник КНТЕУ. 2014. № 2 (94). С. 51–62.
193. Присяжнюк А. Ю. Інструменти фінансового забезпечення кластеризації промисловості // Інвестиції: практика та досвід. 2012. № 3. С. 33–37.
194. Присяжнюк А. Ю., Гришова І. Ю. Кластери в агропромисловому комплексі: проблеми та перспективи розвитку // Економіка АПК. 2011. № 4. С. 142–147.
195. Присяжнюк А. Ю. Застосування кластерних підходів у розбудові інноваційної інфраструктури економіки України // Вісник Хмельницького національного університету. Хмельницький. 2011. № 3 (Т. 1). 254 с.
196. Присяжнюк А. Ю. Фінансовий механізм управління інноваційними кластерами // Вісник Донецького університету економіки та права. Донецьк: ДонУЕП, 2011. № 2, 197 с.
197. Присяжнюк А. Ю. Інвестиційний клімат України в посткризовий період: аналітична та прогнозна оцінка // Науковий вісник. Економічні науки. Буковинська державна фінансова академія. № 2. 2010. С. 231–241.
198. Присяжнюк А. Ю. Інноваційні транскордонні кластери: проблеми та перспективи розвитку // Науковий вісник ТНЕУ. Тернопіль. № 4. 2010. С. 334–341.
199. Prisuazhnyuk A., Chmurova V. Theoretical aspect of cluster change management. Science and education: trends and prospects: Collection of scientific articles. Ascona Publishing, New York, United States of America, 2018. 368 p.

Список використаних джерел

200. Fedulova L. I., Prisuazhnyuk A. Inclusive innovations in regional development overcome polarity. Journal L'Association 1901 «SEPIKE». Osthofen, Deutschland Poitiers, France LosAngeles, USA, 2017. P. 87-97
201. Присяжнюк А. Ю. Тіньові аспекти фінансово-грошового сектору III Міжнародний форум науковців та дослідників «SCIENCE AND STUDY 2021» 1 жовтня 2021 р. м. Київ. URL: <http://s-time.org>.
202. Присяжнюк А. Ю. Програми розвитку кластерів: міжнародний досвід та практика // Сучасні аспекти модернізації науки: стан, проблеми, тенденції розвитку: матеріали XI Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ; Дублін, 7 липня 2021 р. за ред. Є. О. Романенка, І. В. Жукової. Київ; Дублін: ФОП КАНДИБА Т.П., 2021. 116 с.
203. Федулова Л. І., Присяжнюк А. Ю. Людський інноваційний фактор у соціально-економічному розвитку України: міжнародний вимір // Економічний часопис-XXI. № 1-2(1). 2015. С. 15–19.

Наукове видання

ПРИСЯЖНЮК Анна Юріївна

**СИНГУЛЯРНІСТЬ КЛАСТЕРНОГО РОЗВИТКУ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ**

Монографія

Редактор Т. В. Москалюк
Дизайн обкладинки Г. В. Поліщук
Комп'ютерне верстання С. К. Слизень

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 15,5. Тираж 300 пр. Зам. 145.

Видавець і виготовлювач

Київський національний торговельно-економічний університет
вул. Кіото, 19, м. Київ-156, Україна, 02156

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 4620 від 03.10.2013 р.